સત્ય હોય? જયાં સુધી ભ્રાંતિ ચાલુ રહે, અજ્ઞાન ટકી રહે કે મિથ્યા કલ્પનાનો બાધ ન થાય ત્યાં સુધી જ જગતની સત્તા કે અસ્તિત્વ બ્રહ્મથી જુદું દેખાય છે. પરંતુ જેમ દોરીનું જ્ઞાન થતાં સર્વની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થતાં ભ્રાંતિથી જન્મેલું જગત કે આરોપિત વિશ્વ ટકી શકતું નથી અને તેનો જ્ઞાનમાં બાધ કે આત્યંતિક અભાવ સર્જાય છે.

ઉપર સમજાવાયું કે જગત બ્રહ્મથી જુદું નથી છતાં ભ્રાંતિ કે અજ્ઞાનકાળે જુદા જેવું જણાય છે. ગુણવાન પુરુષથી તેના ગુણ જુદા ન હોવા છતાં અવિવેકીને જુદા જણાય છે. ગુણવાનથી ગુણની જુદાઈ મૃગજળવત મિથ્યા જ છે છતાં અજ્ઞાની તેવી જુદાઈને સત્ય માને છે. વાસ્તવમાં તો મન સ્વપ્નસૃષ્ટિથી જુદું નથી, મન પોતે જ સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચે છે અને સ્વપ્નમય બની જાય છે, તેથી સ્વપ્નના પાત્રો કે પદાર્થો મનથી ભિન્ન નથી, તથા ધરતી પોતે જ ભ્રાંતિકાળે મૃગજળ બની જાય છે, તેવી જ રીતે બ્રહ્મ પોતે જ બ્રહ્માંડરૂપે ભાસે છે, જીવરૂપે અનુભવાય છે. તેથી કંઈ જીવ કે જગતની બ્રહ્મથી સ્વતંત્ર કે જુદી સત્તા કે અસ્તિત્વ સાબિત થઈ શકે નહીં. તાત્પર્યમાં, અજ્ઞાનરૂપી ભ્રાંતિ જ જગતને બ્રહ્મથી જુદું પાડી, સત્ય તરીકે જાહેર કરે છે પણ વાસ્તવમાં બ્રહ્મથી જગતની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. માટે જગત નથી સત્ય કે બ્રહ્મથી ભિન્ન, પરંતુ ભ્રાંતિજન્ય અને કલ્પનાથી જ જન્મેલું છે. માટે મુમુક્ષુએ જગતને સત્ય માની, ન તો તેમાં આસક્ત થવું કે ન તો જગતના કદી ન છૂટે તેવા બંધનમાં પડવું જોઈએ.

(છંદ-ઉપજાતિ)

भ्रान्तस्य यद्यद्भ्रमतः प्रतीतं
ब्रह्मैव तत्तद्रजतं हि शुक्तिः ।
इदंतया ब्रह्म सदैव रूप्यते
त्वारोपितं ब्रह्मणि नाममात्रम् ॥२३८॥

भ्रान्तस्य	= (જેવી રીતે) ભ્રાંતિ પામેલા અજ્ઞાનીને	**ब्रह्म एव**	= બ્રહ્મ જ છે.
शुक्तिः हि	= છીપલી જ	**ब्रह्म एव**	= બ્રહ્મ જ
रजतम्	= ચાંદીરૂપે દેખાય છે.	**सदा**	= સદા
भ्रमतः	= (તેવી રીતે) ભ્રાંતિથી	**इदं तया**	= 'આ' શબ્દથી
यत् यत्	= જે જે	**रूप्यते**	= નિરૂપણ કરાય છે.
प्रतीतम्	= દેખાય છે	**आरोपितं तु**	= આરોપિત વસ્તુ તો
तत् तत्	= તે તે (બધું)	**ब्रह्मणि नाममात्रम्**	= બ્રહ્મમાં નામમાત્ર છે.

હવે જગતની અસત્યતા પુરવાર કરતી વિચારણાનું સમાપન કરતાં જણાવાયું છે કે જેવી રીતે છીપમાં ભ્રાંતિથી દૃશ્ય ચાંદી ખરેખર છે જ નહીં, વાસ્તવમાં તો ત્યાં ચાંદી અને છીપ, એમ બે નહીં પરંતુ માત્ર છીપ જ છે તેવી જ રીતે ભ્રાંતપુરુષને ભ્રમણાને લીધે જ જે જે નામ-રૂપાત્મક જગત દેખાય છે, તે વાસ્તવમાં તો છે જ નહીં. હકીકતે તો નામ અને આકાર બધું બ્રહ્મરૂપ જ છે. આમ, અજ્ઞાની કે અવિવેકી નામરૂપમાં બ્રહ્મ જ જુએ છે પણ જાણતો નથી કે 'હું બ્રહ્મદર્શન કરું છું.' જેમ ચાંદીને જોનારો હકીકતે તો છીપને જ જુએ છે પણ જાણતો નથી કે છીપ જ ચાંદીરૂપે ભાસે છે. આમ, અજ્ઞાની કે ભ્રાંતપુરુષ, ભ્રાંતિ અને ભ્રમણામાં પણ બ્રહ્મદર્શન જ કરે છે. તથા જ્ઞાની તો બ્રહ્મથી અન્ય કંઈ જોતો જ નથી. એવું અભેદદર્શન જ શંકરાચાર્યજીને અત્રે અભિપ્રેત છે. માટે જ દર્શાવ્યું છે કે ભ્રાંતપુરુષને અજ્ઞાનમાં ભ્રાંતિરૂપે જે જે દેખાય છે, તે સર્વ કાંઈ વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ '**इदम् इदम्** ' તરીકે 'આ આ' તરીકે જગતના જે નામ અને રૂપ દર્શાવાય છે તે 'આ આ' રૂપે પ્રગટ થયેલું સર્વ કાંઈ હકીકતમાં તો બ્રહ્મ જ છે. અર્થાત્ 'આ આ' કે '**इदम् इदम्**' એવું સર્વનામ જે નામરૂપને લાગુ પડે છે તે ખરેખર તો બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. જેમ જે કંઈ ઘડાને લાગુ પડે તે માટીને જ લાગુ પડે છે. કારણકે માટી જેમ ઘડો થઈ તેમ જ અદૃશ્ય, અવ્યક્ત બ્રહ્મ, દૃશ્ય અને વ્યક્ત, નામ અને આકારરૂપે ભાસે છે. તેથી 'આ' કે '**इदम्**' જેવું સર્વનામ વાસ્તવમાં ભ્રાંતિના નાશમાં કે અજ્ઞાનની

નિવૃત્તિમાં બ્રહ્મને જ લાગુ પડે છે. તેથી સુસ્પષ્ટ થાય છે કે બ્રહ્મમાં નામરૂપાત્મક જગતનો આરોપ માત્ર થયેલો છે. નામરૂપાત્મક જગત કલ્પનામાં, અવિવેકમાં, અજ્ઞાનમાં કે અવિદ્યાકાળે જ બ્રહ્મથી જુદું છે. હકીકતે તો જગત અસત નામમાત્ર જ છે. તેવો જ તત્ત્વાર્થ અત્રે અભીષ્ટ છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

अतः परं ब्रह्म सदद्वितीयं
विशुद्धविज्ञानघनं निरञ्जनम् ।
प्रशान्तमाद्यन्तविहीनमक्रियं
निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ॥२३६॥

अतः परं ब्रह्म = આથી પરબ્રહ્મ
सत् = સત (અને)
अद्वितीयम् = અદ્વિતીય,
विशुद्धविज्ञानघनम् = શુદ્ધ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ
निरञ्जनम् = નિરંજન
प्रशान्तम् = અત્યંત શાંત
आद्यन्तविहीनम् = આદિ અને અંતવગરનું
अक्रियम् = ક્રિયારહિત, (અને)
निरन्तर-आनन्द-रसस्वरूपम् = નિરંતર આનંદરસસ્વરૂપ (છે.)

બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરૂપણ

જગત અને બ્રહ્મનો કાલ્પનિક ભેદ તથા તાત્ત્વિક અભેદ દર્શાવી જગત સત્ય નથી છતાં બ્રહ્મથી જુદું, સ્વતંત્ર તેનું અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહીં, એવા નિષ્કર્ષની ચર્ચા કર્યા બાદ, હવે ચાર શ્લોક દ્વારા બ્રહ્મસ્વરૂપનું નિરૂપણ દર્શાવવામાં આવેલું છે.

બ્રહ્મતત્ત્વ सत् अद्वितीयम् परम् છે.

પરબ્રહ્મ, તેના જેવું દ્વિતીય કે અન્ય ન હોય તેવું, ઉપમારહિત તથા ત્રિકાલાબાધિત સત છે. આમ, જે દ્વૈતરહિત, એક અને કાળથી પર, દેશથી પર અર્થાત્ દેશમાં જેનો અંત નથી તેવું સર્વદેશીય અને વસ્તુગત ભેદથી અબાધિત તત્ત્વ છે, તેને **परम्** કહેવામાં આવે છે. માટે **परं ब्रह्म**

सदद्वितीयम् એવું કહ્યું છે.

विशुद्धविज्ञानघनम् निरञ्जनम् ब्रह्म

બ્રહ્મતત્ત્વ કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને તે પણ પ્રત્યક્ષ અર્થાત્ ઇન્દ્રિયગમ્ય કે પરોક્ષજ્ઞાન અર્થાત્ અનુમાનગમ્યજ્ઞાન નહીં, પણ તેવા જ્ઞાનની સીમાઓથી પર, જે અપરોક્ષજ્ઞાન કહેવાય છે તેવા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે બ્રહ્મથી અન્યને જાણવાની અપેક્ષા હોતી નથી. તદ્દુપરાંત બ્રહ્મજ્ઞાન સાધનનિરપેક્ષ જ શક્ય છે. તેવા જ્ઞાનમાં જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની ત્રિપુટીનો અસ્ત થાય છે. માટે જ બ્રહ્મને **विशुद्धविज्ञानघनम्** કહેવાય છે. શુદ્ધબ્રહ્મમાં સત્ત્વ, રજસ કે તમસ જેવા માયાના ગુણોનો મળ નથી કે બ્રહ્મને રજસની વિક્ષેપશક્તિનું અગર તમસ ગુણની આવરણશક્તિનું ઢાંકણ કે આવરણ આચ્છાદિત કરી શકે તેમ નથી, તેથી બ્રહ્મ **निरञ्जन** સ્વરૂપે છે.

प्रशान्तम् ब्रह्म

બ્રહ્મમાં મનના સંકલ્પ-વિકલ્પ કે ઇન્દ્રિયોના ભોગવિકારો તેમજ કર્તા-ભોક્તાભાવથી ઉત્પન્ન થતા વિક્ષેપોનો અભાવ હોવાથી અને બંધ કે મોક્ષ જેવા દ્વન્દ્વની નિવૃત્તિ થયેલી હોવાથી મૂળસ્વરૂપે બ્રહ્મતત્ત્વ **प्रशान्त** છે.

आद्यन्तविहीनम् ब्रह्म

બ્રહ્મ અજન્મા છે, ષડ્વિકારથી મુક્ત છે તેથી જન્મરહિતનો ન હોય વિનાશ કે ન હોય વિકાર. જે બ્રહ્મને નાશ નથી તેનો પુનર્જન્મ પણ હોઈ શકે નહીં. આમ, બ્રહ્મને નથી જન્મ કે નથી મોત, માટે જ તેને આદિ કે અંતરહિત અથવા અનાદિ-અનંત કહેવામાં આવે છે.

अक्रियम् ब्रह्म

બ્રહ્મ તો શરીર અવયવો ઇન્દ્રિયો કે મનબુદ્ધિથી ન્યારો, તે સૌથી રહિત, નિરાકાર અને અદૃશ્ય છે. તેથી બ્રહ્મમાં ક્રિયા હોઈ શકે જ નહીં. છતાં ઇન્દ્રિયાદિની ક્રિયાઓનો મિથ્યા આરોપ જ બ્રહ્મ ઉપર થાય છે અને તે પણ અજ્ઞાનકાળે, વાસ્તવમાં તો બ્રહ્મ અક્રિય, નિષ્ક્રિય, અકર્તા અને

અભોક્તા છે.

निरन्तरानन्दरसस्वरूपम् ब्रह्म

બ્રહ્મ પ્રાણીમાત્રનો પ્રત્યગાત્મા છે, છતાં ખંડિત નથી પરંતુ અખંડ આનંદરસસ્વરૂપે સર્વની બુદ્ધિગુહામાં સ્થિત છે. જેમ આકાશ અનેક ઘડામાં પ્રત્યગાત્મારૂપે રહેલું છે છતાં આકાશ ખંડિત નહીં પરંતુ અખંડ રહે છે, તેવી જ રીતે દુ:ખ વગરનું, ક્લેશમુક્ત, શોકરહિત માત્ર આનંદસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ અનેક શરીરોમાં હોવા છતાં શરીરની અંદર અને બહાર કોઈ પણ જાતના ભૌતિક અંતર વિના અર્થાત્ દેશ-કાળમાં દેખાતા ભૌતિક પદાર્થોના અંતર વગરનું સૌમાં સમરસરૂપે રહેલું છે. ઉપાધિ નાની-મોટી હોઈ શકે, પરંતુ આત્મતત્ત્વ નાનું-મોટું કે ભેદયુક્ત હોતું નથી. માટે આવા આનંદરસસ્વરૂપ બ્રહ્મને નિરંતર અને એકરસરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. આમ, બ્રહ્માનંદ સ્વસ્વરૂપે ઉદય અને અસ્ત રહિત છે અને વિષયાનંદ જેમ ક્ષણિક નહીં પણ શાશ્વત છે, માટે પણ તેને નિરંતર આનંદરસસ્વરૂપ કહ્યું છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

निरस्तमायाकृतसर्वभेदं
नित्यं सुखं निष्कलमप्रमेयम् ।
अरूपमव्यक्तमनाख्यमव्ययं
ज्योतिः स्वयं किञ्चिदिदं चकास्ति ॥२४०॥

निरस्तमायाकृतसर्वभेदम् =માયાએ કરેલા સર્વભેદથી રહિત,
नित्यम् = નિત્ય,
सुखम् = સુખસ્વરૂપ,
निष्कलम् = નિષ્કલ,
अप्रमेयम् = પ્રમાણોથી જાણવું અશક્ય,
अरूपम् = રૂપ વગરનું,
अव्यक्तम् = અવ્યક્ત,
अनाख्यम् = નામરહિત,
अव्ययम् = અવ્યય,
स्वयंज्योतिः = સ્વયંપ્રકાશ
इदं किञ्चित् = એવું કંઈક
चकास्ति = પ્રકાશે છે.

બ્રહ્મસ્વરૂપના નિરૂપણનો વિસ્તાર કરતાં જણાવાયું છે કે

'निरस्तमायाकृतसर्वभेदम्' (ब्रह्म)

(मायाकृत सर्वभेदः निरस्तः यस्मिन् तत्)

બ્રહ્મતત્ત્વ ઉપર જણાવ્યું તેમ એક અને અદ્વિતીય છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એક અને અદ્વિતીયમાં કોઈ ભેદ હોઈ શકે નહીં. તેની જ સ્પષ્ટતા કરવા અત્રે જણાવ્યું છે કે માયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા જીવ અને ઈશ્વર જેવા ઉપાધિભેદનો તેમજ જગતરૂપી કાર્ય અને ઈશ્વર જેવા કારણના ભેદનો પણ બ્રહ્મમાં નાશ, બાધ કે લય થાય છે. માટે અત્રે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે માયાકલ્પિત ભેદની જેમાં નિવૃત્તિ થયેલી છે તે જ બ્રહ્મતત્ત્વ છે.

नित्यम् ब्रह्म

બ્રહ્મ તો અનાદિ અને અનંત હોવાથી શાશ્વત છે. દેશ અને કાળથી મુક્ત હોવાથી તે નિત્ય છે અર્થાત્ સર્વમાં સર્વ કાળે વિકાર કે પરિવર્તન વગર રહેતું હોવાથી તથા ઉપાધિનાશે નિરુપાધિક બ્રહ્મનો નાશ ન થતો હોવાથી તેને નિત્ય બ્રહ્મ કહેવાય છે.

सुखम् ब्रह्म

બ્રહ્મ સુખસ્વરૂપ છે અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વ સ્વરૂપમાં તો ઇન્દ્રિય, મન કે બુદ્ધિથી પ્રાપ્ત ન થાય તેવું અતીન્દ્રિયસુખરૂપ છે. વિષયસુખની જેમ તે આવવા-જવાવાળું કે આદિ-અંતવાળુ નથી. માટે જ તેવા શાશ્વત નિત્યસુખમાં જ જ્ઞાનીઓ રમણ કરે છે, પરંતુ પ્રારંભ અને નાશવાળા કે આદિ-અંત-વાળા વિષયજન્ય સુખમાં જ્ઞાનીઓ રમણ કરતા નથી.

निष्कलमप्रमेयम् ब्रह्म

બ્રહ્મતત્ત્વ '**निष्कलम्**' છે અર્થાત્ અવયવરહિત છે. તેને સહજ, સ્વાભાવિક કે અકૃત્રિમ પણ કહી શકાય. કારણકે જે કંઈ અવયવવાળું છે તે જ કૃત્રિમ રીતે જન્મે છે અને વિકાર પામે છે. જ્યારે બ્રહ્મને નથી અવયવ, નથી કૃત્રિમતા, માટે નથી જન્મ કે ન હોઈ શકે વિનાશ. માટે સહજ અને સ્વાભાવિક મૂળ સ્વરૂપે નિરવયવી, નિરાકાર, અદશ્ય તેમજ પ્રત્યક્ષ અને

પરોક્ષ જ્ઞાનથી રહિત છે. માટે જ તેને અપ્રમેય કહેવાય છે. જે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવા કોઈ પ્રમાણ કામ આવે નહીં તે અપ્રમેય છે. બ્રહ્મ ઇન્દ્રિયોથી કે મન-બુદ્ધિથી પ્રમાણિત થઈ શકે તેવું નથી. આમ, મન, બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયોની પકડમાં ન આવે તેવું અમાપ હોઈ તેને અપ્રમેય કહેવામાં આવે છે.

अरूपम् अव्यक्तम् ब्रह्म

બ્રહ્મ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોઈ ઇન્દ્રિયોથી અગોચર છે ઉપરાંત નિરાકાર અને અજન્મા છે તેથી તે શરીર રહિત છે. આમ, અશરીરી અને અદૃશ્ય હોવાથી તેને **अरूपम्** કહેવાય છે. આમ છતાં 'તે નથી', તેવું નથી અર્થાત્ તેના અસ્તિત્વને દર્શાવવા માટે તે રૂપ દ્વારા વ્યક્ત થતું નથી છતાં સૌમાં છે. જન્મતું નથી છતાં તેનો અભાવ નથી. દૃશ્ય નથી છતાં કોઈ કાળે તેનો બાધ થઈ શકે તેમ નથી. માટે જ કહ્યું છે કે બ્રહ્મ અવ્યક્ત સ્વરૂપે સર્વ વ્યક્ત, દૃશ્ય કે સાકારમાં વ્યાપ્ત છે. તદુપરાંત સકળ દૃશ્યપ્રપંચનું અવ્યક્ત અધિષ્ઠાન પણ બ્રહ્મ જ છે.

अनाख्यम् अव्ययम्

બ્રહ્મતત્ત્વની વ્યાખ્યા કરવી દુર્ગમ છે અને તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ પર આખ્યાન કે પ્રવચન પણ શક્ય નથી. કારણ કે બ્રહ્મતત્ત્વ અવર્ણનીય તથા વાચાતીત છે. નથી તેને રૂપ કે નથી તેને નામ. તેથી નામ-રૂપરહિત એવા બ્રહ્મની વ્યાખ્યા કરવા તેને **अनाख्यम्** બ્રહ્મ કહેવા સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો નથી. કારણ કે વાચાતીતને વાચા દ્વારા સમજાવવાનો આ એક વામણો પ્રયત્ન માત્ર છે. માટે અનાખ્યમ્ કહી પુનઃ તેને '**अव्यय**' કહ્યું છે. કારણકે બ્રહ્મનો દેશ-કાળમાં વ્યય પણ નથી અને તેમાં શરીર જેવા ષડ્વિકાર પણ ન હોવાથી વિકારરહિત આત્માનો ધર્મ સમજાવવા **अव्यय** બ્રહ્મ એવું કહ્યું છે.

स्वयंज्योतिः ब्रह्म

પરબ્રહ્મ પિંડ અને બ્રહ્માંડનો પ્રકાશક કે જાણનારો તો છે જ,

તદુપરાંત પોતે પોતાને જણાવવા માટે પોતાથી ભિન્ન જ્ઞાન કે પ્રકાશરૂપી સાધનનો ઉપયોગ કરતું નથી, પણ પોતાને પોતાની મેળે જ પ્રકાશે છે અથવા જાહેર કરે છે. માટે જ તેને **स्वयंज्योति** કહેવામાં આવે છે.

આવી જ્યોતિ એટલે ચૈતન્યસ્વરૂપ કે શાશ્વત જ્ઞાનજ્યોતિ સમજવી. તેવી ચૈતન્યજ્યોતિ જ સર્વની અંતર્યામી થઈ, પ્રાણીમાત્રને ચેતના પ્રદાન કરી, દરેકની ભીતર રહી, પ્રત્યેકને જાણે છે અને પોતાને જણાવે છે. માટે જ પ્રાણીમાત્રની ચૈતન્યજ્યોતિને અગર ચેતનાને(AWARENESS OR CONSCIOUSNESS) સ્વયંજ્યોતિ કહેવાય છે.

આવું સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ બ્રહ્મતત્ત્વ આ જગતમાં જે કંઈ દૃશ્ય છે તે સૌને પ્રકાશે છે અર્થાત્ ચૈતન્ય કે જ્ઞાનજ્યોતિ દ્વારા જણાવે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यमनन्तं निर्विकल्पकम् ।
केवलाखण्डचिन्मात्रं परं तत्त्वं विदुर्बुधाः ॥२४१॥

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यम् = જ્ઞાતા, જ્ઞેય અને જ્ઞાન; ત્રણ (ભેદો) વગરનું
निर्विकल्पकम् = નિર્વિકલ્પ
अनन्तम् = અનન્ત
केवलाखण्डचिन्मात्रम् = કેવલ અખંડ ચેતન માત્ર (એવા)
परं तत्त्वम् = પરમતત્ત્વને
बुधाः = જ્ઞાનીઓ
विदुः = જાણે છે.

ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यम् अनन्तम् ब्रह्म

એક અદ્વિતીય આત્માના જ્ઞાનમાં સર્વ દ્વૈતપ્રપંચની નિવૃત્તિ થાય છે. એટલું જ નહીં પરંતુ જ્ઞાનકાળે કોઈ ભેદ શેષ રહેતા નથી. તો પછી બ્રહ્મતત્ત્વ તો સ્વયંજ્યોતિસ્વરૂપ અર્થાત્ જ્ઞાનની શાશ્વત ઝળહળતી જ્યોતિ છે. તેમાં દ્વૈત કે ભેદ હોઈ શકે જ નહીં. જ્યાં દ્વૈત નથી ત્યાં ત્રૈત કે જ્ઞાતા-જ્ઞાન

અને જ્ઞેય જેવી ત્રિપુટી તો બચી શકે જ નહીં. એટલે કે આત્માની જ્ઞાનજયોતમાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી ભસ્મ થઈ જાય છે, ભેદ નિવૃત્ત થાય છે. માટે જ બ્રહ્મતત્ત્વને **ज्ञातृज्ञेयज्ञानशून्यम्** કહેવાય છે. ઉપરોક્ત ત્રિપુટી તો ભ્રાંતિ કે અજ્ઞાન ચાલુ હોય ત્યાં સુધી જ ટકે છે. આમ, બ્રહ્મતત્ત્વ ભેદશૂન્ય છે, તેથી તેનો નથી અંત સજાતીયભેદ, વિજાતીયભેદ કે સ્વગતભેદમાં. આમ, તમામ ભેદનો બ્રહ્મમાં બાધ થતો હોવાથી, બ્રહ્મતત્ત્વ સીમિત નથી પરંતુ અસીમ છે. જેમ વસ્તુગતભેદથી તેનો અંત નથી તે જ પ્રમાણે દેશ અને કાળમાં પણ અંત ન હોવાથી **अनन्त** દર્શાવેલ છે.

निर्विकल्पकम् ब्रह्म

શુદ્ધ બ્રહ્મમાં મન નથી તો સંકલ્પ-વિકલ્પ જેવી મનની વૃત્તિઓ તો ક્યાંથી હોય? આમ, સંકલ્પ-વિકલ્પશૂન્ય બ્રહ્મને નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે.

केवलाखण्डचिन्मात्रम् ब्रह्म

આમ વિચારતાં બ્રહ્મ તો કેવળ અર્થાત્ એક અને અદ્વિતીય છે. અખંડ એટલે કે, ખંડ કે ભેદરહિત અવિનાશી છે અને ચિન્માત્ર અર્થાત્ જડ નથી પરંતુ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે.

આવા પરમ અર્થાત્ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી પર ઇન્દ્રિય અને મન, બુદ્ધિથી પર તથા માયાથી પણ સૂક્ષ્મ કે પર, જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે તેને જ્ઞાનીજનો જાણે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अहेयमनुपादेयं मनोवाचामगोचरम् ।
अप्रमेयमनाद्यन्तं ब्रह्मपूर्णं महन्महः ॥२४२॥

ब्रह्म = બ્રહ્મ
अहेयम् = ત્યાગી ન શકાય એવું
अनुपादेयम् = અગ્રાહ્ય,

मनोवाचामगोचरम् = મન અને વાણીનો અવિષય,
अप्रमेयम् = કોઈથી માપી ન શકાય તેવું
अनादि–अनन्तम् = આદિ કે અંત વગરનુ
पूर्णम् = પૂર્ણ (અને)
महत्–महः = મહાન જ્યોતિસ્વરૂપ છે.

अहेयमनुपादेयम् ब्रह्म

अहेयम् – બ્રહ્મતત્ત્વ ત્યાજ્ય નથી માટે તેને **अहेयम्** કહ્યું છે. બ્રહ્મ તો આપણું પોતાનું અભેદ આંતરસ્વરૂપ છે અને મનુષ્યમાત્ર 'હું','હું','હું', અગર **'अहम्', 'अहम्'** એવા સર્વનામથી પોતાનો પોકાર કરીને અંતે આત્માનું જ કે બ્રહ્મતત્ત્વનું જ નિદર્શન કરે છે, તેથી કોઈ પોતાના આત્માનો ત્યાગ કરી શકે નહીં. ત્યાગ તેનો થાય જે આપણાથી જુદું હોય, ભિન્ન હોય અને જડ હોય. શરીર આપણું સ્વરૂપ નથી, માટે તે **हेयम्** છે કે ત્યાજ્ય છે. દુઃખ આપણું સ્વરૂપ નથી, માટે જ નિરંતર દુઃખનો ત્યાગ કરવા આપણે તત્પર છીએ. પરંતુ બ્રહ્મ કે આત્મા તો આપણું અભેદ, અદ્વિતીય નિજસ્વરૂપ છે, તેથી તેનો ત્યાગ શક્ય નથી. ઉપરાંત તે આનંદસ્વરૂપ છે માટે જ કોઈ પોતાના સુખ કે આનંદનો ત્યાગ થાય તેમ ઈચ્છતું નથી. આવું હોવાથી બ્રહ્મને **अहेयम्** કહ્યું છે.

अनुपादेयम् અર્થાત્ જે ગ્રાહ્ય નથી તે બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મતત્ત્વ કોઈને પણ અગ્રાહ્ય નથી. સૌને પ્રાપ્ત જ છે. એટલું જ નહીં પરંતુ દેહના જન્મ પૂર્વે પણ બ્રહ્મતત્ત્વ હતું અને નાશ પછી પણ તે રહેવાનું છે. આમ, બ્રહ્મનો કોઈ કાળે અભાવ થતો નથી. તે તો પ્રાણી માત્રને સર્વ કાળે, સર્વ દેશમાં, સર્વ રીતે ગ્રાહ્ય જ છે. તેથી આત્મા કે બ્રહ્મ, ગ્રહણ કરવાની વસ્તુ જ નથી અને જે પ્રાપ્ત જ હોય તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા કોઈ ભ્રાંતપુરુષ જ કરી શકે. વાસ્તવમાં તો બ્રહ્મપ્રાપ્તિને **'प्राप्तस्य प्राप्तिः'** જ કહેવાય છે. તત્ત્વાર્થે તો બ્રહ્મ સૌને પ્રાપ્ત કે ગ્રાહ્ય જ છે. છતાં જો તેનું વિસ્મરણ થઈ ગયું હોય અગર દેહાત્મબુદ્ધિ દ્વારા આત્મસ્વરૂપ આચ્છાદિત થઈ ગયું હોય તો

'સ્વ'સ્વરૂપની વિસ્મૃતિને દૂર કરી, આત્મસ્વરૂપની સ્મૃતિ માત્ર જ્ઞાન દ્વારા મેળવી શકાય. બ્રહ્મતત્ત્વ એ ગ્રહણનો વિષય નથી. તેમાં પ્રાપ્તિનો તો પ્રશ્ન જ નથી, પરંતુ બેશક બ્રહ્મને જાણવાનો પ્રશ્ન અવશ્ય છે. તેવા બ્રહ્મતત્ત્વને આત્મજ્ઞાન સિવાય જાણવાનો અન્ય કોઈ રસ્તો નથી. માટે જ બ્રહ્મ ગ્રાહ્ય કે ત્યાજયથી મુક્ત છે કે પર છે, એવું સમજાવવા અત્રે **अहेयमनुपादेयम् ब्रह्म** એવું કહ્યું છે.

मनोवाचामगोचरम् ब्रह्म

બ્રહ્મતત્ત્વ મન કે વાણીનો વિષય નથી અગર મન, વાણી ન તો બ્રહ્મતત્ત્વને પામી શકે કે ન વર્ણવી શકે અથવા ન જણાવી શકે. એવું હોવાથી, વાચાતીત અને મન રહિત બ્રહ્મને, **मनोवाचाम् अगोचरम्** એવું કહ્યું છે.

આવું સર્વશ્રેષ્ઠ બ્રહ્મતત્ત્વ અનાદિ, અનંત, અપ્રમેય અને દેશ, કાળ તથા વસ્તુના પરિચ્છેદથી શૂન્ય હોવાથી પૂર્ણ છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ સૌથી મહાન જ્યોતિથી પણ મહાન જ્યોતિસ્વરૂપ છે. તેથી બ્રહ્મ કે આત્મજ્યોતિના ઉદય પશ્ચાત્ જ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, વીજળી કે અગ્નિ જેવી જ્યોતિ પ્રકાશિત થઈ શકે છે. આમ, સૂર્ય જેવી મહત્ જ્યોતિથી પણ મહાન જ્યોતિસ્વરૂપે આ બ્રહ્મતત્ત્વ રહેલું છે. માટે જ એવો તત્ત્વાર્થ પણ લઈ શકાય કે જે બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વમાં પરિપૂર્ણ છે, તેજોમય છે, એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જ હું છું. એવું વિચારતાં પાઠભેદે **ब्रह्म पूर्णमहं महः** પણ સ્વીકાર્ય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

तत्त्वं पदाभ्यामभिधीयमानयोः
ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदित्थम् ।
श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक्
एकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः ॥२४३॥

शोधितयोः = શોધન કરેલા

तत्–त्वम्–पदाभ्याम् =**तत्** અને **त्वम्** એ બે શબ્દોથી

अभिधीयमानयोः= કહેવામાં આવેલું

ब्रह्मात्मनोः तयोः = જીવ અને બ્રહ્મ બન્નેનું

"तत्त्वमसि" इति ="તે તું છે"

यत् इत्थम् = જે આવું

एकत्वम् = એકત્વ

श्रुत्या एव = શ્રુતિએ જ

मुहुः सम्यक्= વારંવાર સારી રીતે

प्रतिपाद्यते = પ્રતિપાદન કર્યું છે.

મહાવાક્યવિચાર

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની પ્રખ્યાત શ્રુતિ દ્વારા '**तत्त्वमसि**'– '**तत्–त्वम्–असि**' – 'તે-તું-છે.' એવો જે ઉપદેશ ત્રણ પદમાં આપવામાં આવ્યો, તેવા ઉપદેશને મહાવાક્ય કહેવાય છે. કારણ કે નાનું દેખાતું વિધાન ગહન, ગંભીર સંકેત આપી આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતું હોવાથી, વાક્ય નાનું હોવા છતાં તેને મહાવાક્ય કહેવામાં આવે છે. જો શ્રવણ કરનાર મુમુક્ષુ કે શિષ્ય, ઉત્તમ અધિકારી હોય અને મહાવાક્યનો ઉપદેશ કરનાર, શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ હોય તો આવા મહાવાક્યના ઉપદેશશ્રવણથી જ શ્રોતાને સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેમ છે. આવા મહાવાક્ય દ્વારા જ શ્રવણ કરનાર શ્રોતાને ઉપદેશાયું છે કે, 'તું અજ્ઞાનથી તને જીવ સમજે છે પરંતુ તે તારી ભ્રાંતિ માત્ર છે. તને તારા આતંરસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયું છે અને શરીરતાદાત્મ્યથી જ તેં જીવભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. તારા નિજસ્વરૂપનું તું સ્મરણ કર. દેહતાદાત્મ્ય તોડી દે તો અવશ્ય મહાવાક્યના ઉપદેશ દ્વારા તને સમજાશે કે તને ભ્રાંતિમાં જીવ માનનાર તું =**त्वम्** વાસ્તવમાં જીવ નથી, પણ જેને અનાદિ–અનંત બ્રહ્મતત્ત્વ કહેવાયેં છે તે =**तत्** , તું=**त्वम्**, છે=**असि**'. આમ, આવા નાના વાક્યમાં જીવને બ્રહ્મરૂપે જાણવાનું સામર્થ્ય છે, જીવ-બ્રહ્મની એકતા પ્રસ્થાપિત કરવાની ક્રિયા વગરની કળા છે, જન્મોજન્મના ભ્રાંતિજન્ય જીવભાવની નિવત્તિનો સમૂળ ઉપાય છે, દેહતાદાત્મ્ય તોડવાનું પ્રબળ બળ છે, ભવબન્ધથી છૂટવાનો અજોડ કીમિયો છે, શરીરને છોડયાં વગર જીવતાં જ મુક્ત થવાનો સંદેશ છે. માટે છાંદોગ્ય ઉપનિષદના '**तत्त्वमसि**' જેવા નાના વાક્યને મહાવાક્ય કહેવાય છે.

મહાવાક્યના ત્રણ પદમાં પ્રથમ પદને **तत्** પદ કહે છે. તેનો વાચ્યાર્થ (અર્થાત્ માત્ર શબ્દશ્રવણ થવાથી ઉપજતો સીધો સાદો સરળ અર્થ) ઈશ્વર છે. પરંતુ તે જ **तत्** પદનો ગૂઢાર્થ, સંકેતાર્થ કે સૂક્ષ્મ વિચારણાથી મળતો જે અર્થ છે તેને લક્ષ્યાર્થ કહે છે. આમ, 'તત્'પદનો લક્ષ્યાર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ કહેવાય છે. એ જ ન્યાયે **त्वम्** પદના પણ બે અર્થ છે. તેમાં **त्वम्** પદનો વાચ્યાર્થ જીવાત્મા થાય છે. પરંતુ લક્ષ્યાર્થ સાક્ષી ચૈતન્ય (આત્મા) છે. જ્યારે ત્રીજું **असि** પદ, **तत्** અને **त्वम्** પદને જોડવાનું કામ કરે છે. અર્થાત્ બન્નેનો અર્થ એક સરખો છે, તે બન્નેમાં સામ્ય છે, તે બન્ને પદો તત્ત્વાર્થે સમાન અર્થ ધરાવે છે, તેવું જણાવવા માટે '**असि** = છે', એવા પદનો પ્રયોગ શાસ્ત્રસિદ્ધ છે. આમ, આવા ત્રણ પદના બનેલાં મહાવાક્યનો પ્રસ્તુત શ્લોકમાં ઉલ્લેખ કરી મહાવાક્યવિચારનો હવે પ્રારંભ થાય છે.

શ્રુતિના '**तत्त्वमसि**', 'તે તું છે' જેવા મહાવાક્ય દ્વારા 'તે' અને 'તું' અર્થાત્ '**तत्**' અને '**त्वम्**' જેવા બે પદથી ઈશ્વર અને જીવનો ઉલ્લેખ કરી '**तत्**' પદથી ઓળખાતો ઈશ્વર અને '**त्वम्**' પદથી જણાયેલો જીવ, એ બન્ને જ્યારે પોતપોતાની ઉપાધિથી મુક્ત બને છે, ત્યારે બન્ને એક જ છે એવું વારંવાર પ્રતિપાદિત થયેલું છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्नवाच्ययो-
र्निगद्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः ।
खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः
कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः ॥२४४॥

खद्योतभान्वोः = સૂર્ય અને આગિયો,
राजभृत्ययोः = રાજા અને સેવક
कूपाम्बुराश्योः = સાગર અને કૂવો
परमाणुमेर्वोः इव = મેરુ અને પરમાણુ જેવા

अन्योऽन्य-विरुद्ध-धर्मिणोः = પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મવાળા
तयोः ऐक्यम् = પદાર્થોનું એકત્વ
लक्षितयोः = લક્ષ્યાર્થમાં
निगद्यते = કહેવામાં આવ્યું છે.
न वाच्ययोः = (પરંતુ) વાચ્યાર્થમાં નહીં.

(છંદ-ઉપજાતિ)

तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो
न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः ।
ईशस्य माया महदादिकारणं
जीवस्य कार्यं शृणु पञ्चकोशम् ॥२४५॥

शृणु = સાંભળ
तयोः अयम् = (જીવ અને ઈશ્વરમાં) તેઓમાં આ જે
विरोधः = વિરોધ છે તે
उपाधिकल्पितः = ઉપાધિ દ્વારા કલ્પિત છે.
ईशस्य = ઈશ્વરની (ઉપાધિ)
माया महदादिकारणम् = મહત્તત્ત્વ વગેરેનું કારણ માયા છે. (અને)
जीवस्य = જીવની (ઉપાધિ)
कार्यं पञ्चकोशम् = કાર્યરૂપ પાંચકોશ છે.
एषः उपाधिः = આ ઉપાધિ
न कश्चित् वास्तवः = વાસ્તવિક રીતે કંઈ જ નથી.

સૂર્ય અને આગિયો, રાજા અને સેવક, સમુદ્ર અને કૂવો, મેરુ અને પરમાણુ, એ સર્વ જેમ એકબીજાથી જુદા જણાય છે, તેમ પરસ્પર વિરૂદ્ધ ધર્મવાળા 'तत्'પદનો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર અને 'त्वम्'પદનો વાચ્યાર્થ જીવાત્મા, એ બન્ને પણ પૂર્વના શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ જુદા જણાય છે અને બન્નેમાં વાચ્યાર્થ જોતાં તો ભેદ જ છે. સાથેસાથે વિરુદ્ધ ધર્મ પણ છે. પરંતુ જો તે બન્ને પદના લક્ષ્યાર્થનો વિચાર કરીએ તો બન્નેની ઉપાધિ નિવૃત્ત થતાં બન્નેનો

લક્ષ્યાર્થ તો એક જ થાય છે. આમ, લક્ષ્યાર્થે તો ઈશ્વર અને જીવ બન્ને એક જ છે. જેવી રીતે સૂર્ય અને આગિયામાં ઉપાધિથી ભેદ જણાય છે પરંતુ બન્નેમાં પ્રકાશના દૃષ્ટિકોણથી તો એકત્વ જ છે. રાજા અને સેવકમાં, એક રાજ્યનો સત્તાધીશ છે, જ્યારે અન્ય પોતાના કુટુંબનો સર્વેસર્વા છે. એકનું કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ છે, જ્યારે અન્યનું અલ્પ છે. એક પાલક છે, જ્યારે સેવક પાલ્ય છે. રાજા આજ્ઞા કરનાર છે જ્યારે સેવક આજ્ઞા સ્વીકારનાર છે. રાજા નિયંતા છે જ્યારે સેવક નિયમ્ય છે. આમ વિચારતાં બન્નેની ઉપાધિમાં જ ભેદ કે વિરુદ્ધ ધર્મ છે. પરંતુ રાજા અને સેવક બન્નેમાં મનુષ્યત્વ તો સમાન છે, એક છે. આમ, રાજા અને સેવકની ઉપાધિ દૂર થતાં બન્નેનો લક્ષ્યાર્થ તો મનુષ્ય જેવો એક જ છે. તે જ પ્રમાણે ઈશ્વર, માયા દ્વારા સૃષ્ટિ રચે છે, સંસારનું નિયમન કરે છે. જ્યારે જીવાત્મા અવિદ્યા દ્વારા જીવસૃષ્ટિ (અર્થાત્ પત્ની, પુત્રો, પતિ, માતા-પિતા, કુટુંબ-કબીલો, સગા-વહાલાં) રચે છે, સ્વપ્નકાળે સ્વપ્નસૃષ્ટિ રચે છે અને પોતાની જીવસૃષ્ટિનો કે સ્વપ્નસૃષ્ટિનો નિયંતા કહેવાય છે. આમ, ઈશ્વરની ઉપાધિ માયા કહેવાય છે, જ્યારે જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા કહેવાય છે. તેમ છતાં જો જીવ અને ઈશ્વરની ઉપાધિ દૂર કરવામાં આવે તો અવિદ્યા અને માયાનો બાધ થતાં ન બચે ઈશ્વર કે ન રહે જીવ. પરંતુ તે બન્નેમાં જે ચૈતન્ય આત્મા કે બ્રહ્મ છે, તે તો એકનો એક છે, સમાન છે. તે બે વચ્ચેનું ઐક્ય તો જીવ અને ઈશ્વર જેવા વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરતાં અને લક્ષ્યાર્થનો સ્વીકાર કરતાં જ સમજાય છે. તદ્દુપરાંત ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે, સર્વદેશીય છે, સર્વશક્તિમાન છે, કારણ છે; જ્યારે જીવ તો અલ્પજ્ઞ છે, એકદેશીય, અલ્પશક્તિમાન અને કાર્ય છે. આમ, વાચ્યાર્થે બન્નેમાં વિરુદ્ધ ધર્મો છે. પરંતુ તેવા વિરુદ્ધ ધર્મોનો લક્ષ્યાર્થમાં ત્યાગ કરવાથી ઈશ્વર અને જીવનો આત્મા તો એકનો એક જ છે, તેવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. ઈશ્વર સંસારનું નિયમન કરવા જે શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે પણ આત્મશક્તિ છે અને જીવાત્મા કુટુંબનું નિયમન કરવા જે શક્તિનો સહારો લે છે તે પણ આત્મશક્તિ છે. આમ વિરૂદ્ધ ધર્મો અને ભિન્ન ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં ઈશ્વર અને જીવ એક જ છે તેવું સમજાય છે.

જીવ અને ઈશ્વરમાં જે બાહ્ય અને પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિરોધ જોવા મળે છે તે તો માત્ર ઉપાધિનો વિરોધ જ છે. આવી ઉપાધિ તો કલ્પના માત્ર છે. વાસ્તવમાં ઉપાધિનું સાચું અસ્તિત્વ જ નથી. ઈશ્વરની માયારૂપી ઉપાધિ કારણ છે જ્યારે અવિદ્યાજન્ય પંચકોશ એ જીવની ઉપાધિ છે. તેથી ઈશ્વર અને જીવ વચ્ચેનો ભેદ કે વિરોધ તો માત્ર ઉપાધિકલ્પિત જ છે. તેથી કલ્પિત વિરોધ નથી સત્ય કે વાસ્તવિક. તેવો ઘટસ્ફોટ કરવા શ્લોકમાં સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે "तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितः न वास्तवः कश्चित् उपाधिरेषः।" તેનો તત્ત્વાર્થ તો એવો જ છે કે જેમ કોઈ સ્ત્રી કે યુવતી ગૃહિણી બને ત્યારે તેને પત્ની કહેવાય છે. પરંતુ તે જ યુવતી જ્યારે તેનો કુટુંબ-કબીલો વિસ્તરે અને પોતાને સંતાન થાય ત્યારે તે માતા કહેવાય છે અને પઠન-પાઠનનું કાર્ય કરે ત્યારે તેવા કાર્યમાં સંલગ્ન થઈ હોવાથી શિક્ષિકા કહેવાય છે. આમ, વિવિધ ઉપાધિમાં પણ યુવતી તો એકની એક જ છે. તેવી જ રીતે સત-ચિત-આનંદ સ્વરૂપ આત્મા કે सत्यं ज्ञानमनन्तम् એવો પરબ્રહ્મ જ્યારે માયાથી સૃષ્ટિ રચવા ઇચ્છે ત્યારે માત્ર તેનું નામ બદલાય છે અને તે ઈશ્વર કહેવાય છે. પરંતુ એ જ બ્રહ્મ જ્યારે પંચકોશના પિંડ જેવા દેહ-તાદાત્મ્યમાં પડે છે અને 'હું દેહ છું' એવું સ્વીકારે છે ત્યારે તેવા દેહની ઉપાધિવાળા બ્રહ્મને જ જીવ કહેવાય છે. આમ, વિવિધ ઉપાધિમાં પણ બ્રહ્મ તો એકનો એક જ છે. વાસ્તવમાં કે તત્ત્વાર્થે બ્રહ્મને નથી ઉપાધિનો સંગ કે નથી નામનો રંગ કે આકારનો ભેદ. છતાં ઉપાધિની કલ્પનાથી જ શુદ્ધ આત્મા કે બ્રહ્મમાં જીવ-ઈશ્વરના ભેદ જણાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

एतावुपाधौ परजीवयोस्तयोः
सम्यङ्निरासे न परो न जीवः ।
राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकः
तयोरपोहे न भटो न राजा ॥२४६॥

नरेन्द्रस्य राज्यम् = (જેમ) રાજ્ય એ રાજાની ઉપાધિ છે;

भटस्य खेटकः = ઢાલ એ લડવૈયાની ઉપાધિ છે.
तयोः अपोहे = એ બન્ને દૂર થતાં
न भटः न राजा = કોઈ રાજા નથી કે કોઈ લડવૈયો નથી.
पर–जीवयोः = (તેમ) ઈશ્વર અને જીવની
एतौ उपाधौ = આ બે ઉપાધિઓ(માયા અને પંચકોશ)
तयोः सम्यक् निरासे = બન્ને સારી રીતે હટી જતાં
न परः न जीवः = નથી ઈશ્વર કે નથી જીવ.

ઉપરોક્ત શ્લોકમાં ઉપાધિ કલ્પિત છે, તેવા વિચારનો વિસ્તાર કરી દૃષ્ટાંત દ્વારા અત્રે સમજાવ્યું છે કે, જેમ મનુષ્યને જો રાજ્યની ઉપાધિ વળગે તો તે રાજા કહેવાય અને હથિયારની ઉપાધિ વળગે, તો તે સૈનિક કે યોદ્ધો કહેવાય. પરંતુ રાજા પાસેથી જો રાજ્ય છીનવી લેવામાં આવે અને સૈનિક પાસેથી જો હથિયાર લઈ લેવામાં આવે તો, બન્નેમાંથી નથી કોઈ રાજા કે નથી કોઈ સૈનિક. આમ, બન્નેની ઉપાધિ ત્યજાઈ જતાં માત્ર મનુષ્યત્વ જ બન્નેમાં બચે છે. તેવી જ રીતે માયા એ ઈશ્વરની અને પંચકોશમાં દેહાત્મબુદ્ધિ જેવી અવિદ્યા એ જીવની ઉપાધિ છે. તેથી જો રાજાની જેમ ઈશ્વરની માયાને અને જીવાત્માની પંચકોશમાં આત્મબુદ્ધિ કરનારી અવિદ્યાને નિવૃત્ત કરવામાં આવે, જ્ઞાન દ્વારા તેનો બાધ કરવામાં આવે તો ઉપાધિ દૂર થતાં ન રહે ઈશ્વર કે ન બચે જીવ. આમ, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં માયા અને અવિદ્યા જેવી ઉપાધિ કે તે બન્નેનો અભિમાની ઈશ્વર કે જીવ ભસ્મીભૂત થાય છે અને બચે છે બન્ને ઉપાધિનો અવિરોધી લક્ષ્યાર્થ, જેને શુદ્ધ બ્રહ્મ કહેવાય છે. આમ, ભ્રાંતિજન્ય કે અવિદ્યાથી જન્મેલી અજ્ઞાનકાળે ભાસતી ઉપાધિ દૂર કર્યા વિના નિરુપાધિક બ્રહ્મનો પોતાના 'સ્વ'સ્વરૂપે સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેમ નથી. તેવો જ ગૂઢાર્થ મહાવાક્ય દ્વારા સમજાવવામાં આવે છે.

(છંદ–ઉપજાતિ)

अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं
निषेधति ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम् ।

श्रुतिप्रमाणानुगृहीतयुक्त्या
तयोर्निरासः करणीय एव ॥२४७॥

"अथातः आदेशः"इति श्रुतिः	= "अथातः आदेशः" એમ બૃહદારણ્યક શ્રુતિ
स्वयम्	= પોતે
ब्रह्मणि कल्पितं द्वयम्	= બ્રહ્મમાં કલ્પિત દ્વૈતનો
निषेधति	= નિષેધ કરે છે.(માટે)
श्रुति–प्रमाण–अनुगृहीत–युक्त्या	= શ્રુતિપ્રમાણને અનુકૂળ યુક્તિથી
तयोः	= એ બન્નેનો (માયા અને પંચકોશરૂપી ઉપાધિનો)
निरासः करणीयः एव	= નિષેધ કરવો જ જોઈએ.

પૂર્વેના શ્લોકમાં નિરુપાધિક બ્રહ્મનું અસંગત્વ દર્શાવ્યું છે તેના જ અનુસંધાનમાં તે જ વિચારને હવે વેદ કે શ્રુતિ દ્વારા પ્રસ્થાપિત કરી, મહાવાક્યગત વિચાર પ્રમાણભૂત છે, તેવું દર્શાવતા પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવાયું છે કે "**अथातः आदेशः इति श्रुतिः**" અર્થાત્ આ શ્રુતિનો માત્ર ઉપદેશ નહીં બલકે આજ્ઞા કે આદેશ છે કે, શ્રુતિના શબ્દપ્રમાણથી ગ્રહણ કરાયેલા આત્મબોધ વડે ઈશ્વર અને જીવ જેવી બ્રહ્મમાં કલ્પાયેલી બન્ને ઉપાધિનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ. આવા ઉપાધિના ત્યાગ દ્વારા જે નિરુપાધિક બ્રહ્મ અવશેષ રહે છે તે જ આપણું સાચું બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. તેનો અભેદભાવે સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એવો સંકેતાર્થ પણ અત્રે અવ્યક્ત અને અદૃશ્ય છે.

(છંદ–શાલિની)

नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं
रज्जौ दृष्टव्यालवत्स्वप्नवच्च ।
इत्थं दृश्यं साधुयुक्त्या व्यपोह्य
ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः ॥२४८॥

रज्जौ दृष्टव्यालवत् च	= જેમ દોરડીમાં દેખાતો સાપ તથા
स्वप्नवत्	= સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો
कल्पितत्वात्	= કલ્પિત હોવાથી
सत्यं न	= સત્ય નથી.
न इदं न इदम्	= (તેમ) 'આ નથી, આ નથી'
इत्थम्	= આ પ્રમાણે
दृश्यम्	= દૃશ્ય (જગત)નો
साधुयुक्त्या	= ઉત્તમ યુક્તિથી
व्यपोह्य	= નિરાસ કરીને
पश्चात्	= પછીથી
तयोः यः एकभावः	= તેમની(જીવ અને ઈશ્વરની) જે એકતા
ज्ञेयः	= (તે) જાણવા યોગ્ય છે.

મહાવાક્યગત પૂર્વ વિચારણાથી એટલું તો નિઃસંદેહ સ્પષ્ટ થયેલું જ છે કે, ઈશ્વરની ઉપાધિ, જીવની જેમ જ કલ્પિત અને ભ્રાંતિજન્ય છે. આમ, જો ઈશ્વર એ બ્રહ્મનું જ અન્ય કલ્પિત નામ છે અને તેવા ઈશ્વરની માયારૂપી ઉપાધિ પણ કલ્પિત છે, માટે એવું નિઃશંક પુરવાર થાય છે કે, માયા અને ઈશ્વર કલ્પિત હોય તો તેઓ દ્વારા અર્થાત્ ઈશ્વરના નિમિત્તકારણરૂપી ભાવમાં અને માયાના ઉપાદાનકારણરૂપી ભાવમાં જન્મેલું જગત કદી સત્ય હોઈ શકે નહીં. માયા, જગતનું ઉપાદાનકારણ છે અને માયા જો કલ્પિત છે અને તેમાં પણ કલ્પિત ઈશ્વરની જ ઉપાધિ છે, તો પછી તેવી ઉપાધિથી કે કલ્પિત કારણથી જન્મેલી સૃષ્ટિ કે જગત કલ્પિત હોય તેમાં તો આશ્ચર્ય શું? માટે જ પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવાયું છે કે, "नेदं नेदं कल्पितत्वात् न सत्यम् ।" कल्पितत्वात् અર્થાત્ ઈશ્વર અને માયા કલ્પિત હોવાને કારણે 'न इदं सत्यम्' 'નથી આ માયા સત્ય' કે 'न इदं सत्यम्' નથી આ માયાકાર્યરૂપી જગત સત્ય. આમ જગતનું મિથ્યાપણું, અનિત્યત્વ કે અસત્ત્વ સમજાવાયેલું છે. પરંતુ તેના દૃઢીકરણ માટે બે વાર કહ્યું છે કે, તે સત્ય

નથી, સત્ય નથી. અર્થાત્ નથી સત્ય આ જગત કે નથી સત્ય જગતનું ઉપાદાનકારણ માયા. પરંતુ તે બન્ને વાસ્તવમાં કલ્પિત જ છે. જેવી રીતે દોરીમાં સર્પ કલ્પિત છે અને સ્વપ્નમાં દેખાતું જગત કલ્પિત છે. તે જ ન્યાયે દૃશ્ય કલ્પિત જગતનો યુક્તિપૂર્વક ત્યાગ કરી, તેને અસત્ય સમજી અને તત્પશ્ચાત્ જ જીવ અને ઈશ્વરની ઉપાધિનું વાસ્તવિક ઐક્ય સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ જીવ અને ઈશ્વરની ઉપાધિ કલ્પિત અને વિરુદ્ધ ધર્મવાળી હોવાથી સત્ય નથી, એવા નિષ્કર્ષ ઉપર આવીને જીવ અને ઈશ્વરનો લક્ષ્યાર્થ એક અને અભેદ છે, તેવું જાણવું જોઈએ.

(છંદ-ઉપજાતિ)

ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ
तयोरखण्डैकरसत्व सिद्धये ।
नालं जहत्या न तथाऽजहत्या
किन्तूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम् ॥२४६॥

ततः तु = ત્યાર પછી
तयोः = તેઓના(જીવાત્મા તથા પરમાત્માના)
अखण्डैकरसत्व सिद्धये = અખંડ એકરસપણાની સિદ્ધિ માટે
तौ = એમને
लक्षणया = લક્ષણા નામની શબ્દશક્તિથી
सुलक्ष्यौ = સારી રીતે જાણવા
जहत्या अलं न = (આમ જાણવા માટે) જહત્ લક્ષણા પર્યાપ્ત નથી
तथा अजहत्या न = તેમ અજહત્ લક્ષણા પર્યાપ્ત નથી
किन्तु = પરંતુ
उभयार्थात्मिकया एव = ઉભયાર્થાત્મિકા (એટલે જહત્-અજહત્ લક્ષણા)થી જ
भाव्यम् = વિચાર કરવો જોઈએ.

(છંદ-ઉપજાતિ)

स देवदत्तोऽयमितीह चैकता
विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते ।
यथा तथा तत्त्वमसीति वाक्ये
विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा ॥२५०॥

यथा = જેમ
स अयं देवदत्तः इति = 'તે દેવદત્ત આ છે.' એમ
इह = આ (વાક્યમાં)
विरुद्धधर्मांशं अपास्य = વિરુદ્ધ ધર્મોને દૂર કરીને
एकता = એકતા
कथ्यते = કહેવામાં આવે છે.
तथा च = તેવી રીતે
'तत्त्वमसि' इति वाक्ये = 'તે તું છે' એ વાક્યમાં પણ
उभयत्र विरुद्धधर्मान् = બન્નેના (જીવ અને ઈશ્વરના) વિરુદ્ધધર્મોને
हित्वा = ત્યાગીને (એકતા કહેવામાં આવી છે.)

તત્ત્વમસિ મહાવાક્યના ત્રણેય પદની પૂર્વે વિચારણા થઈ ચૂકી છે. છતાં વિચારના દૃઢીકરણ માટે એ જ વાતનો પુનઃ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેને સુજ્ઞ મુમુક્ષુ માત્ર યાંત્રિક પુનરાવર્તન કે પુનરુક્તિ દોષ ન સમજે પરંતુ મુમુક્ષુની મહાવાક્યવિચારણા નિઃસંદેહ બને તે હેતુથી જ પુનરાવર્તન કરી અત્રે સમજાવાયું છે.

તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં મુખ્ય ત્રણ પદ છે. तत् –त्वम् –असि

(૧)तत् પદ- તત્ પદનો વાચ્યાર્થ અર્થાત્ પદના વાચન માત્રથી અભિપ્રેત થતો અર્થ ઈશ્વર કહેવાય છે. તેનો લક્ષ્યાર્થ અર્થાત્ માત્ર વાચનથી નહીં પરંતુ લક્ષણાવૃત્તિથી અભિપ્રેત થતા અર્થને લક્ષ્યાર્થ કહે છે, તે મુજબ તત્

પદનો લક્ષ્યાર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે. આમ અત્રે તત્ પદના બે અર્થ છે, જેમાં તત્ પદનો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર એ ઉપાધિયુક્ત અને જગતના કારણત્વને દર્શાવતો અર્થ છે, જ્યારે લક્ષ્યાર્થ નિરુપાધિક અને અધિષ્ઠાન તત્ત્વને સમજાવતો અર્થ છે.

(૨) **त्वम्** પદ- ત્વમ્ પદનો વાચ્યાર્થ જીવાત્મા છે. જે ઉપાધિયુક્ત અને કાર્યત્વ સૂચવે છે. જ્યારે તેનો લક્ષ્યાર્થ કૂટસ્થ સાક્ષી ચૈતન્ય છે, જે અંતરાત્મત્વ અને સાક્ષીત્વનું સૂચક છે.

(૩)**असि** પદ-**असि** પદ મહાવાક્યના તત્ પદ અને ત્વમ્ પદને જોડનારું પદ છે. અર્થાત્ 'તત્ પદ'નો લક્ષ્યાર્થ બ્રહ્મ અને 'ત્વમ્ પદ'નો લક્ષ્યાર્થ સાક્ષી ચૈતન્ય આત્મા એ બન્ને એક જ '**असि**'='છે' તેવું બન્ને પદોના લક્ષ્યાર્થનું ઐક્ય '**असि**'= છે. તેવો અર્થ અભિપ્રેત કરનારું આ પદ છે. તે એવું પણ સૂચિતાર્થ કરે છે કે 'તત્ પદ' અને 'ત્વમ્ પદ'ના લક્ષ્યાર્થમાં કોઈ વિરોધ નથી અગર તેવાં બે વિરોધી દેખાતાં પદો વચ્ચે અવિરોધ છે. તેવું સૂચન કરનારું પદ '**असि**' પદ કહેવાય છે.

પૂર્વેના શ્લોકોમાં મહાવાક્યની ત્રિપુટીનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ આપણે તેના તત્ત્વાર્થને આત્મસાત્ કરવા કોઈ પણ પદ કે શબ્દોમાં રહેલી, તેનો અર્થ અભિપ્રેત કરનારી શક્તિ વિશે વિચારવું પડશે. કોઈ પણ શબ્દમાં છુપાયેલા સામાન્ય અર્થનું જ્ઞાન કરાવવાનું સામર્થ્ય ધરાવતી શક્તિને 'અભિધા' અગર શક્તિવૃત્તિ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દા.ત. 'દેવતા' શબ્દનું શ્રવણ થતાં જ અભિધાશક્તિ કે શબ્દની શક્તિવૃત્તિ દ્વારા રસોડામાં અન્ન પકવતાં અગ્નિરૂપી 'અંગારા' કે 'દેવતા' એવો સામાન્ય અર્થ સમજાય છે. પરંતુ જ્યારે વક્તાના શબ્દોનો સંદર્ભ કે તાત્પર્યરૂપે શબ્દોમાં છુપાયેલો ગર્ભિત કે વિશેષ અર્થ ન સમજાય અને સંદર્ભ બંધ ન બેસે ત્યારે શબ્દોનો ગૂઢાર્થ, લક્ષ્યાર્થ કે તાત્પર્યાર્થ સમજવા માટે સામાન્ય વાચ્યાર્થથી અન્ય અર્થ લક્ષણાશક્તિથી ગ્રહણ કરવો પડશે. આવી લક્ષણાશક્તિવૃત્તિને પદ કે શબ્દનો

લક્ષ્યાર્થ કહે છે. દા.ત. ઉપરના દૃષ્ટાંતમાં 'દેવતા' શબ્દ પ્રયોજેલો છે. તેનો સામાન્ય અર્થ અગ્નિ થાય છે. પરંતુ જો તે શબ્દ, 'આ મનુષ્યમાં બહુ દેવતા છે.' તેવા અર્થમાં વપરાય તો લક્ષણાવૃત્તિ કે લક્ષણાશક્તિ દ્વારા દેવતાનો અર્થ અગ્નિ જેમ બાળી મૂકે, તેવો ક્રોધ થાય છે.

પદ કે શબ્દના ગૂઢાર્થ, ગર્ભાર્થ કે લક્ષ્યાર્થને અભિપ્રેત કરનારી લક્ષણાશક્તિ કે લક્ષણાવૃત્તિના મુખ્ય ત્રણ પ્રકાર છે: (૧) જહત્ લક્ષણા, (૨)અજહત્ લક્ષણા, (૩) જહદજહત્ લક્ષણા.

(૧) જહત્ લક્ષણા-જયારે કોઈ પણ પદ કે શબ્દના વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવામાં આવે છે અને તે વાચ્યાર્થના સંબંધિત અન્ય સૂચિત અર્થનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તેને જહત્ લક્ષણા કહેવાય છે. દા.ત. **'गंगायां घोषः'** 'ગંગામાં ગૌશાળા' 'આ વાક્યમાં ગંગા પદનો વાચ્યાર્થ ગંગા નદીનો જળપ્રવાહ છે. તેથી વાચ્યાર્થના સંદર્ભમાં જળપ્રવાહમાં ગૌશાળા હોય તેવો અર્થ બંધ બેસતો નથી. તેથી અત્રે તેવા વાચ્યાર્થનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો જોઈએ. જળપ્રવાહનો સંબધિત અર્થ અત્રે 'નદીનો કિનારો' એવો થાય છે. તેથી વાચ્યાર્થનો સંબંધિત અર્થ ગ્રહણ કરતાં ગંગા નદીને કિનારે ગૌશાળા છે' એવો અર્થ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આવી રીતે શબ્દ કે પદના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરી લક્ષણાશક્તિ કે વૃત્તિ દ્વારા અર્થ ગ્રહણ કરાય છે, તેને જહત્ લક્ષણા કહેવામાં આવે છે.

(૨) અજહત્ લક્ષણા-જયારે કોઈ પણ પદ કે શબ્દના વાચ્યાર્થનો ત્યાગ ન કરવો પડે, છતાં વાચ્યાર્થ સાથે સંબંધિત અર્થ કે સૂચિત અર્થને ગ્રહણ કરવામાં આવે, ત્યારે તેવા અધિક ગ્રહાયેલ અર્થથી જે યથાર્થ અર્થ સમજાય તેને 'અજહત્ લક્ષણા' કહેવામાં આવે છે. દા.ત.'**श्वेतो धावति ।**' 'સફેદ દોડે છે.' આ વાક્યમાં વાચ્યાર્થ ધોળો રંગ દોડે છે એવો થાય છે. પરંતુ 'ધોળો દોડે છે' તેમ કહેવું તે અર્થસભર લાગતું નથી અને કંઈક ખૂટે છે અગર ખોટો અર્થ થાય છે, એવું જણાય છે. તેથી ખૂટતા અર્થને ઉમેરવા માટે વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરવાનો નથી પરંતુ તે સંબંધે અધિક અર્થને ગ્રહણ

કરવો જ ઉચિત છે. તેથી 'ધોળો દોડે છે' તેવા વાચ્યાર્થમાં 'ધોળા રંગનો ઘોડો દોડે છે' એવો અર્થ ગર્ભિત રીતે વાક્યમાં છુપાયેલો છે, એમ કહી શકાય. આમ, વાચ્યાર્થમાં અન્ય અધિક અર્થ જે લક્ષણાશક્તિથી જણાય છે તેને અજહ્ત લક્ષણા કહેવામાં આવે છે.

(૩)જહદજહલ્લક્ષણા(જહત્-અજહત્-લક્ષણા) કે ભાગત્યાગલક્ષણા-જ્યારે કોઈ પણ પદ કે શબ્દના વાચ્યાર્થમાંથી કંઈક વિરોધીભાગનો ત્યાગ કરીને તેના સંબંધિત અવિરોધી વાચ્યાર્થ ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જે શબ્દશક્તિથી નવો અર્થ મળે છે તેને ભાગત્યાગલક્ષણા કહેવામાં આવે છે. અગર જહદજહલ્લક્ષણા પણ કહેવાય છે. દા.ત. **'सोऽयं देवदत्तः'** 'તે આ દેવદત્ત છે.' આ વાક્યમાં **सः** = તે, શબ્દથી અગાઉના ભિન્ન દેશ-કાળમાં અર્થાત્ દા.ત. ઈ.સ.૧૯૫૧ની સાલમાં કાશી શહેરમાં જોયેલો તે, એવો અર્થ કરી શકાય અને **अयम्** = 'આ' શબ્દથી હાલના દેશ અને કાળમાં અર્થાત્ ૧૯૯૫માં મુંબઈ શહેર કે દેશમાં અત્યારે જોઈએ છીએ તે 'આ'; એવો અર્થ થાય છે. આમ, જેની વાત ચાલે છે તેની પૂર્વેની દેશ-કાળની સ્થિતિ અર્થાત્ ઈ.સ.૧૯૫૧ની કાશીની સ્થિતિ અને અત્યારના દેશકાળની સ્થિતિ અર્થાત્ ઈ.સ.૧૯૯૫ની મુંબઈની સ્થિતિ, ભિન્ન જણાય છે. જેમ કે, પૂર્વે તે નગરશેઠનાં વસ્ત્રાદિમાં કાશીમાં વેપારી તરીકે હતો અને અત્યારે ભગવા વસ્ત્રમાં સંન્યાસી તરીકે મુંબઈમાં છે. આ પ્રમાણે દેશ, કાળ, વસ્ત્ર અને ઉપાધિ વગેરેનો પરસ્પર વિરોધ જણાય છે તે, 'આ' અને 'તે' જેવા શબ્દોના વાચ્યાર્થનો જ વિરોધ છે. પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતમાં નગરશેઠની ઉપાધિ અને સંન્યાસીની ઉપાધિનો જ વિરોધ છે. છતાં એ બન્ને શબ્દોથી નિર્દેશ કરાયેલ વ્યક્તિનું શરીર કે દેવદત્ત તો એકનો એક જ છે. એવો અર્થ ગ્રહણ કરવામાં **'सः** = તે' અને **'अयम्** = આ' બે શબ્દોના વિભિન્ન કે જુદા જુદા દેશ, કાળ, વસ્ત્ર અને ઉપાધિ જેવાં, જે વિરોધી અંશો છે, તેનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. આને વિરોધી અંશોનો જહત્ લક્ષણા વડે ત્યાગ કર્યો છે એમ કહેવાય, તથા **'सः'** અને **'अयम्'** એટલે 'તે' અને 'આ' બન્ને પદ કે શબ્દમાં જે અવિરોધી અંશ દેવદત્ત નામની વ્યક્તિનો

બોધક છે કે લક્ષ્યાર્થ છે, તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આને અવિરોધી અંશનો અજહત્ લક્ષણા વડે સ્વીકાર કર્યો એમ કહેવાય, આ પ્રમાણે વાચ્યાર્થના વિરોધી અંશ કે ભાગનો ત્યાગ અને લક્ષ્યાર્થના અવિરોધી અંશનો સ્વીકાર કરવાથી સમજાય છે કે, '**सः** = તે' અને '**अयम्** = આ,' બન્ને પદથી જેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે દેવદત્ત તો એકનો એક જ છે. એવો અર્થ અભિપ્રેત કરતી લક્ષણાશક્તિ કે લક્ષણાવૃત્તિને ભાગત્યાગ લક્ષણા અગર જહદજહલ્લક્ષણા (જહત્-અજહત્ લક્ષણા) કહેવામાં આવે છે.

હવે આપણે-પ્રસ્તુત શ્લોકગત જે મહાવાક્યના બોધ કે ઉપદેશની વાત ચર્ચવામાં આવી છે તે સંદર્ભમાં ભાગત્યાગ લક્ષણા કે જહત્-અજહત્-લક્ષણા લાગુ પાડીને 'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યનો સૂક્ષ્મ, શાસ્ત્રગત અને શ્રુતિસંમત વેદાન્તવિચારનો પ્રારંભ કરીએ છીએ.

'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યમાં 'તત્' પદનો વાચ્યાર્થ અર્થાત્ ઈશ્વર, જે જગતનું કારણ છે, માયાની ઉપાધિથી માયોપાધિક કે માયાપતિ ઈશ્વર છે, અગર માયા વિશિષ્ટ ચૈતન્ય પણ કહેવાય છે, જે સૂત્રાત્મા, અંતર્યામી તરીકે પણ સંબોધાય છે. ઉપાધિના દૃષ્ટિકોણથી સર્વશક્તિમાન, સર્વજ્ઞ, સર્વસ્વતંત્ર, સર્વવ્યાપક, એક, સામર્થ્યવાન, કર્માધ્યક્ષ અને કર્મફળદાતારૂપે સર્વેશ્વર છે. આવો તત્ પદનો વાચ્યાર્થ ઈશ્વર માત્ર એક સ્થળે નહીં પરંતુ સર્વ સ્થળે હોવાથી સર્વદેશીય પણ છે. સર્જનહાર કે સૃષ્ટિરચયિતા હોવાથી ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એમ ત્રણેય કાળે હાજર છે. આવા 'તત્' પદના વાચ્યાર્થની તદ્દન વિરુદ્ધ 'ત્વમ્' પદનો વાચ્યાર્થ છે. 'ત્વમ્' પદનો વાચ્યાર્થ 'જીવાત્મા' થાય છે. અર્થાત્ જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ જેવા ત્રણ જેના કાળ છે અને અવિદ્યા જેની ઉપાધિ છે, અલ્પશક્તિમત્વ, અલ્પજ્ઞત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, સૂક્ષ્મત્વ, પરાધીનત્વ, અસમર્થત્વ અને ઈશ્વરનું કાર્યત્વ તથા અનેકત્વ જેવા ગુણધર્મવાળો જીવાત્મા કહેવાય છે. જે 'ત્વમ્' પદનો વાચ્યાર્થ છે. આમ વિચારતાં 'તત્' પદ અને 'ત્વમ્' પદ બન્નેના વાચ્યાર્થમાં વિરોધ જણાય છે. કારણ કે જીવ અને ઈશ્વરના ગુણધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે અને

તેવા ગુણધર્મો જીવ કે ઈશ્વરના મૂળ સ્વરૂપગત ગુણધર્મ નથી. આમ, માયાને લીધે જીવ અને ઈશ્વર બન્ને એકબીજાથી વિરુદ્ધ જણાય છે. તેથી પૂર્વેના ઉદાહરણ '**सोऽयं देवदत्तः ।**'માં જેમ વિરોધી વાચ્યાર્થનો ત્યાગ કરેલો અને અવિરોધી લક્ષ્યાર્થનો સ્વીકાર કરેલો, તેવું કરવું અત્રે પણ યોગ્ય જ છે. તેમ કરવાથી બન્ને પદના વાચ્યાર્થમાં જણાતા વિરોધી ગુણધર્મો કે વિરુદ્ધ ઉપાધિ જેવા અંશોનો ત્યાગ થવાથી '**तत्**' પદ અને '**त्वम्**'પદના વાચ્યાર્થ જીવ કે ઈશ્વર જેવી ઉપાધિનો ત્યાગ થઈ જાય છે અને બન્ને પદમાં જે બચે છે તે નિરુપાધિક લક્ષ્યાર્થ જ હોય છે. તેથી 'તત્ પદ' અને 'ત્વં પદ'ના લક્ષ્યાર્થનું ગ્રહણ કરવું જ અત્રે ઈષ્ટ લેખાશે. કારણ કે-'તત્' પદનો લક્ષ્યાર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ અને 'ત્વમ્' પદનો લક્ષ્યાર્થ સાક્ષી ચૈતન્ય આત્મા છે. આ બન્નેમાં અવિરોધ કે ઐક્ય જોવા મળે છે. માટે અજહત્ લક્ષણા દ્વારા તેવા અર્થને ગ્રહણ કરવો અને જહત્ લક્ષણા દ્વારા વિરોધી અંશનો ત્યાગ કરવો જ ઈષ્ટ છે. આવી રીતે 'તત્' પદ અને 'ત્વમ્' પદના સામાનાધિકરણ્ય દ્વારા જે લક્ષિત અર્થ છે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, અદ્વય, એક અને અવિરોધી છે, એવો યથાર્થ અર્થ ગ્રહણ થાય છે.

જેવી રીતે '**सोऽयं देवदत्तः ।**' વાક્યમાં '**सः**' અને '**अयम्**' પદમાં બન્નેનો એક અર્થ ગ્રહણ થાય છે. તેમ '**तत्त्वमसि**' મહા-વાક્યમાં જહત્-અજહત્ લક્ષણા કે ભાગત્યાગ લક્ષણા દ્વારા વિચાર કરવાથી જીવ અને ઈશ્વર જેવા સોપાધિક વાચ્યાર્થનો, વિરોધી અંશ હોવાને લીધે ત્યાગ થાય છે અને અવિરોધી અંશ શુદ્ધ બ્રહ્મ અને સાક્ષી ચૈતન્ય આત્મા જેવા લક્ષ્યાર્થનો સ્વીકાર થાય છે. અર્થાત્ **तत्** (તે) (માયાની ઉપાધિરહિત) શુદ્ધ પરબ્રહ્મ **त्वम्** (તું) છે અર્થાત્ જીવરૂપી ઉપાધિરહિત સાક્ષી ચૈતન્યરૂપી આત્મા છે અર્થાત્ હે જીવ! તું 'તે' (પરબ્રહ્મ) છે તેમ સ્વીકાર થાય છે.

તાત્પર્યમાં 'તે તું છે' '**तत् त्वम् असि**' એટલે કે 'તે શુદ્ધ બ્રહ્મ જ ઉપાધિમુક્ત જીવ તું છે.' અગર "હે ઉપાધિમુક્ત જીવ! **त्वम्** = 'તું' જ નિરુપાધિક શુદ્ધ બ્રહ્મ છે" તેવો અવિરોધી લક્ષ્યાર્થ જ ભાગત્યાગ

લક્ષણા દ્વારા ગ્રહણ કરવો યોગ્ય છે.

'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યના ઉપદેશ દ્વારા તત્ત્વાર્થે આપણે બોધ તો એવો જ લેવાનો કે તત્ એટલે તે શુદ્ધબ્રહ્મ, ઉપાધિનો ત્યાગ થતાં 'હું' જ છું અથવા તત્પદાર્થના લક્ષ્યાર્થના ગ્રહણમાં, ઉપાધિ ત્યજાતા તે શુદ્ધ બ્રહ્મ 'હું' જ છું અને નિરુપાધિક 'હું' જ 'તત્' અર્થાત્ તે શુદ્ધ બ્રહ્મ છું. આવા દૃઢ અપરોક્ષજ્ઞાનથી જ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनो-
रखण्डभावः परिचीयते बुधैः ।
एवं महावाक्यशतेन कथ्यते
ब्रह्मात्मनोरैक्यमखण्डभावः ॥२५१॥

बुधैः	= બુદ્ધિમાનો દ્વારા	संलक्ष्य	= લક્ષણાએ કરીને
सदात्मनोः	= જીવાત્મા અને પરમાત્માનો	महावाक्यशतेन	= સેંકડો મહાવાક્યોથી
		ब्रह्मात्मनोः	= જીવ-બ્રહ્મની
चिन्मात्रतया	= ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપે	ऐक्यम्	= એકતા(અને)
अखण्डभावः	= અખંડભાવ	अखण्डभावः	= અખંડભાવ
परिचीयते	= જાણવામાં આવે છે.	कथ्यते	= કહેવામાં આવ્યો છે.
एवम्	= એ જ પ્રમાણે		

'તત્ત્વમસિ' મહાવાક્યની તાત્ત્વિક અને વિચક્ષણ વિચારણા બાદ હવે સમજાવવામાં આવે છે કે આવી વિચારણા શાસ્ત્રસંમત છે, તેથી તેની પ્રામાણિકતા શાસ્ત્રસંદર્ભે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. 'તત્ત્વમસિ' જેવા મહાવાક્યમાં લક્ષણા નામની શબ્દશક્તિથી જીવાત્મા અને પરમાત્માને માત્ર ચૈતન્ય સ્વરૂપ જાણીને જ્ઞાનીઓ સમજે છે કે જીવ અને બ્રહ્મ બન્ને એક અને અખંડ છે. આવો મહાવાક્યગત લક્ષ્યાર્થ અન્ય સેંકડો વાક્યોથી સૂચવાય

છે કે જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય છે, તે બન્ને અખંડ છે તથા બન્નેનો અભેદ છે. માટે જ્ઞાનીજનોનું અનુસરણ કરી મુમુક્ષુએ પણ જીવ-બ્રહ્મનું અભેદત્વ કે અખંડત્વ જ મહાવાક્યના ઉપદેશ દ્વારા સમજવું અને સ્વીકારવું જોઈએ. એટલું જ નહીં, પરંતુ તેવા અભેદભાવમાં નિષ્ઠા રાખી અભેદભાવે, અભેદ બ્રહ્મનું ચિંતન કરતાં કરતાં અભેદાનુભૂતિ અનુભવવી જોઈએ.

(છંદ-ઉપજાતિ)

अस्थूलमित्येतदसन्निरस्य
सिद्धं स्वतो व्योमवदप्रतर्क्यम् ।
यतो मृषामात्रमिदं प्रतीतं
जहीहि यत्स्वात्मतया गृहीतम् ।
ब्रह्माहमित्येव विशुद्धबुद्ध्या
विद्धि स्वमात्मानमखण्डबोधम् ॥२५२॥

अस्थूलं इति = 'સ્થૂળ નથી', વગેરે બૃહદારણ્યક શ્રુતિના વાક્યથી
एतद् असत् निरस्य = આ (સ્થૂળતા વગેરે) અસત કલ્પનાનો નિરાસ કરવાથી
व्योमवत् अप्रतर्क्यम् = આકાશની જેમ (સર્વત્ર વ્યાપક અને) અતર્ક્ય એવું (આત્મતત્ત્વ)
स्वतः सिद्धम् = પોતાની મેળે જ સિદ્ધ થાય છે.
यतः मृषामात्रं प्रतीतम् = માટે મિથ્યા માત્ર પ્રતીત થતા,
यत् इदम् = જે આ
स्वात्मतया गृहीतम् = પોતાના આત્મારૂપે સ્વીકારેલા (દેહ વગેરે છે)
जहीहि = (તેને) ત્યાગી દે (અને)
विशुद्धबुद्ध्या = અતિ વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી
स्वम् = પોતાના
आत्मानम् = આત્માને

अखण्डबोधम् = અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ
ब्रह्म अहम् = બ્રહ્મ 'હું' છું
इति एव विद्धि = એમ જ જાણ.

બ્રહ્મભાવના

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આધારે 'તત્ત્વમસિ' જેવા મહાવાક્ય ઉપર તાત્ત્વિક, વિચક્ષણ વિચારણા બાદ એવો નિષ્કર્ષ તારવવામાં આવ્યો કે જીવ-બ્રહ્મનો અભેદ જાણી, અભેદ અને અદ્વિતીય એવા બ્રહ્મની અભેદભાવે અભયાનુભૂતિ કરવી જોઈએ. પરંતુ નવા સાધકને સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે બ્રહ્મની અપરોક્ષાનુભૂતિ, અભેદાનુભૂતિ, અદ્વૈતાનુભૂતિ કે અભયાનુભૂતિ કરવી કઈ રીતે? અગર બ્રહ્મસાક્ષાત્કારનો સીધો સાદો સરળ કે સુગમ ઉપાય કયો? તો તેવી શંકાના સમાધાનાર્થે સાક્ષાત્કારનો અજોડ ઉપાય દર્શાવતા બ્રહ્મભાવના દ્વારા બ્રહ્મવિચાર કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. અભેદભાવે બ્રહ્મભાવના કેવી રીતે કરવી અને તેનું ફળ શું? વગેરે વિસ્તારથી હવે પછીના લગભગ તેર(૧૩) શ્લોકો દ્વારા સમજાવે છે.

બ્રહ્મભાવના એટલે જ લૌકિક અર્થમાં આત્મવિચાર કે બ્રહ્મવિચારણા. બ્રહ્મભાવનાનો અર્થ ધ્યાન નહીં પરંતુ ધ્યાનનો પ્રયત્ન, જેને નિદિધ્યાસન કહેવામાં આવે છે. આવું નિદિધ્યાસન બ્રહ્માકાર કે અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા કરવું હિતાવહ છે, જેને સજાતીયવૃત્તિપ્રવાહનો અખંડિત, અસ્ખલિત, તૈલધારાવત અતૂટ કે નિરંતર વિચારપ્રવાહ કહેવાય છે. તેવા સજાતીય અર્થાત્ માત્ર આત્મધર્મને કે આત્માના સ્વરૂપને, લક્ષણને દર્શાવતા વિચારોનો અનરાધાર વર્ષા જેવો મારો ચલાવવાનો કે જેથી વિજાતીયવૃત્તિપ્રવાહના કે અનાત્માના વિચારો ત્યાં ટકી શકે નહીં અને સજાતીયવૃત્તિપ્રવાહના પ્રબળ જળપ્રપાત જેવા વિચારસમૂહમાં પ્રવેશ પણ પામી શકે નહીં. તેવી વિચારણાને વર્ણવતા શંકરાચાર્યજી અપરોક્ષાનુભૂતિમાં જણાવે છે કે

सजातीयप्रवाहश्च विजातीय तिरस्कृतिः ।

આવી જ આત્મવિચારણા કે બ્રહ્મભાવનાને શ્રી રમણમહર્ષિ

આત્મસંશોધન કે તૈલધારાવત થતું સરલચિંતન કહે છે.

''आज्यधारया स्रोतसा समं सरलचिंतनम् ।'' જયારે આત્મસાક્ષાત્કારનો અંતિમ અજોડ ઉપાય દર્શાવતા ઋષિ યાજ્ઞવલ્ક્ય આવી બ્રહ્મભાવનાને નિદિધ્યાસન નામે ઓળખાવે છે.

''आत्मा वारे दृष्टव्यः श्रोतव्यः मन्तव्यः निदिध्यासितव्यः ।''

(બૃહદારણ્યકોપનિષદ-૨/૪/૫)

'' આત્મા સાક્ષાત્કાર કરવા યોગ્ય છે, પણ તેવું સામર્થ્ય જેને પ્રાપ્ત નથી જેનો સંસ્કારગત અધિકાર ઊણો કે ઓછો પડે છે, તેણે જ્ઞાનચક્ષુ અનુપલબ્ધ હોવાથી શ્રવણ દ્વારા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને શ્રવણરૂપી સાધનની મદદથી જે કોઈ આવો સાક્ષાત્કાર ન કરી શકે તેણે મનન દ્વારા પુરુષાર્થ કરવો. આમ છતાં, જો અપરોક્ષાનુભૂતિ ન થાય તો અંતે નિદિધ્યાસન જેવા પ્રબળ સાધનની કે પ્રક્રિયાની મદદ લેવી.'' અત્રે સ્પષ્ટ થયું કે શ્રવણ, મનન કે નિદિધ્યાસન એ કંઈ ક્રમ નથી, પરંતુ અધિકારપર્યાય છે. માટે ક્રમ પ્રમાણે કોઈ સાધક ઊંચો કે નીચો હોતો નથી, પરંતુ ગતજન્મના સંસ્કારગત અધિકાર અને અભિરુચિને ધ્યાનમાં રાખી આવો સંદેશ અપાયો છે. આવા નિદિધ્યાસનના સંદેશમાં પણ અંતે તો બ્રહ્મભાવનારૂપી આત્મચિંતન જ અભિપ્રેત કે અભીષ્ટ છે. આવી બ્રહ્મભાવના આપણે લગભગ તેર શ્લોકમાં વિચારવાની છે. બ્રહ્મભાવનાની આંશિક નહીં પરંતુ પૂર્ણ સફળતાની પ્રાપ્તિ માટે અત્રે પ્રથમ ત્રણ શ્લોક દ્વારા બ્રહ્મના સ્વરૂપલક્ષણની સ્પષ્ટતા કરી છે અને વિચારોની તેવી સ્પષ્ટતા પછી બ્રહ્મવિચારનું સાતત્ય અખંડિત રાખવા તત્પશ્ચાત્ દસ શ્લોક દ્વારા બ્રહ્મભાવનાની પ્રક્રિયા સમજાવી છે.

અનાત્મા કે અબ્રહ્મનું ભૂલથી પણ ચિંતન ન થાય અને બ્રહ્મભાવનાને સ્પષ્ટ દિશાસંકેત આપવા માટે, બ્રહ્મના લક્ષણની સ્પષ્ટતા કરતા બૃહદારણ્યક ઉપનિષદનું અવતરણ ટાંકી જણાવ્યું છે કે अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गम्।

(બૃહદારણ્યકોપનિષદ-૩/૮/૮)

''(તે બ્રહ્મ) સ્થૂળ નથી, સૂક્ષ્મ નથી, લઘુ નથી, લાંબુ નથી, રાતું નથી, ચીકણું નથી, છાયાવાળું નથી, અંધારાવાળું નથી, વાયુ વગરનું છે, આકાશવાળું નથી, સંગરહિત છે.'' આવા શ્રુતિ ઉપદેશથી બ્રહ્મતત્ત્વ શું શું નથી તેવું નિષેધાત્મક રીતે જણાવી એવો સંકેત આપવામાં આવ્યો છે કે બ્રહ્મ સર્વ સાપેક્ષતાથી મુક્ત છે. ઉપરાંત મોટું અને નાનું, ટૂંકું અને લાંબુ, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જેવા દ્વંદ્વોથી રહિત છે. તેવું માત્ર ન સમજાવતા સ્પષ્ટ કર્યું છે કે સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ જેવાં દ્વન્દ્વ અને નિત્ય-અનિત્ય જેવી સાપેક્ષતાથી સભર જે જગત છે, તે જગત પણ બ્રહ્મમાં નથી, કારણ કે જગતના ધર્મોથી બ્રહ્મતત્ત્વ વિલક્ષણ અને અસંગ છે. ઉપરાંત બ્રહ્મતત્ત્વ તો શ્લોકમાં જણાવ્યું છે તેમ **स्वतः सिद्धम्** છે. અર્થાત્ બ્રહ્મતત્ત્વની પ્રતીતિ અનુભૂતિ કે સિદ્ધિ, બ્રહ્મથી અન્ય સાધનથી થતી નથી પરંતુ બ્રહ્મતત્ત્વ પોતે જ પોતાને નિરપેક્ષ રીતે જાહેર કરે છે. બ્રહ્મ, સ્વયંપ્રકાશ છે અને અન્યનો પ્રકાશક છે, તે જ તેની સિદ્ધિ છે. ઉપરાંત તે વ્યોમવત અર્થાત્ આકાશની જેમ સર્વવ્યાપક, સૂક્ષ્મ અને અસંગ છે. બ્રહ્મ **अप्रतर्क्यम्** છે, અર્થાત્ તર્ક દ્વારા ન જણાય તેવું, મન, બુદ્ધિથી ન ગ્રહાય તેવું પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષજ્ઞાનથી પર હોવાથી તેને અપ્રતર્ક્યમ્ કહ્યું છે. આવું બ્રહ્મતત્ત્વ અંતઃકરણની શુદ્ધિરૂપી પ્રસાદ પ્રાપ્ત થતાં કે અધિકારનો ઉદય થતાં પોતે જ પોતાની મેળે પોતાને પ્રકાશે છે.

''**आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्**'' (મુંડકશ્રુતિ/૩/૨/૩)

''આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને વ્યક્ત કરી દે છે માટે તું તારા બ્રહ્મસ્વરૂપને જાણવા અને અનાત્માના વિચાર ત્યાગવા કે વિજાતીયવૃત્તિપ્રવાહને તોડવા જગતમાં જે કંઈ '**इदम्**' દ્વારા કે 'આ' 'આ' તરીકે જણાય છે તેવા સંપૂર્ણ દૃશ્યપ્રપંચને મૃગજળ જેમ મિથ્યા પ્રતીતિવાળું જાણી તેનો ત્યાગ કર. તેવો સંદેશ આપવા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે ''**अतो मृषामात्रमिदं प्रतीतं जहीहि**'' ઉપરાંત જે દેહાદિને તેં તારા આત્મા તરીકે જાણી, તેમાં આસક્તિ કરી છે, તે સર્વને મિથ્યા સમજી, તારા આત્માને અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપે તું જાણ. તથા 'હું બ્રહ્મ છુ', એમ શુદ્ધ કે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી સ્વીકારી લે. ''**ब्रह्माहमित्येव विशुद्ध बुद्ध्या विद्धि**''

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

मृत्कार्यं सकलं घटादि सततं मृण्मात्रमेवाभितः
तद्वत् सज्जनितं सदात्मकमिदं सन्मात्रमेवाखिलम् ।
यस्मान्नास्ति सतः परं किमपि तत्सत्यं स आत्मा स्वयं
तस्मात् तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥२५३॥

घटादि	= (જેમ) ઘડો વગેરે
सकलं मृत्कार्यम्	= સર્વ માટીનું કાર્ય
सततं अभितः	= સદાકાળ ચારેબાજુ
मृण्मात्रं एव	= માત્ર માટી જ છે.
तद्वत् सत् जनितम्	= તેમ સતથી ઉત્પન્ન થયેલું (અને)
सदात्मकं इदं अखिलम्	= સતરૂપ એવું આ સર્વ કાંઈ
सन्मात्रं एव	= સત જ છે.
यस्मात्	= કારણ કે
सतः परं किं अपि न अस्ति	= સતથી ભિન્ન કાંઈ પણ નથી
तत् सत्यम्	= (અને) જે સત્ય છે,
सः आत्मा स्वयम्	= તે આત્મા પોતે જ છે.
तस्मात्	= માટે
यत् परम्	= જે પરમ,
अद्वयं प्रशान्तम्	= અદ્વય, પ્રશાંત
अमलं ब्रह्म	= નિર્મલ બ્રહ્મ છે
तत् त्वं असि	= તે તું છે.

હવે મુમુક્ષુને બ્રહ્મભાવનામાં નિઃસંદેહ રીતે પ્રવૃત્ત કરવા સદૃષ્ટાંત સમજાવવામાં આવે છે કે કેવી રીતે તે બ્રહ્મથી અભેદ છે.

જેવી રીતે માટીરૂપી કારણથી જન્મેલ ઘડો, ઈંટ, નળીયાં, કોડિયાં આદિ સમસ્ત કાર્યવર્ગ સર્વ રીતે સદાકાળ માત્ર માટીરૂપે જ રહેલું છે અર્થાત્

કારણરૂપી માટી કાર્યરૂપી ઘટાદિમાં ઉપર-નીચે, આજુ-બાજુ, સર્વપ્રકારે, સર્વવ્યાપી જ છે અને તેમ હોવાથી ઘડામાં કાર્યરૂપે અનુસ્યૂત છે, તેથી ઘટાદિ માટીથી તસુભર જુદાં થઈ શકે નહીં અને છે પણ નહીં. આમ, કાર્ય અને કારણ બન્ને એક જ છે, એ ન્યાયે સમજવું કે સત આત્મારૂપી અધિષ્ઠાન દ્વારા નીપજેલું કે ઉપજેલું આરોપરૂપે જણાતું અખિલ જગત સતરૂપે જ છે. કારણ કે જગતરૂપી આરોપની અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સ્વતંત્ર સત્તા સંભવતી નથી. ઉપરાંત જગતના પ્રત્યેક નામ અને આકારમાં સત્તા અને સ્ફૂર્તિ તરીકે તો અધિષ્ઠાન આત્મા કે બ્રહ્મ જ છે. તેથી જગતના પ્રત્યેક પદાર્થોમાં સત આત્મા સિવાય અન્ય કાંઈ છે જ નહીં. તેથી શ્લોકાર્થમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે "यस्मान्नास्ति सतः परं किमपि"

આ જ નિઃસંદેહ સત્ય છે અને આવું સત્તત્ત્વ જ આત્મા છે. માટે નિઃસંદેહ સમજી લે કે જે આત્મા કે બ્રહ્મ પ્રશાંત, નિર્મળ, અદ્વિતીય અને દેશ-કાળ-વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન હોઈ પરમતત્ત્વ છે, तत् त्वम् असि 'તે તું જ છે.'

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

निद्राकल्पितदेशकालविषयज्ञात्रादि सर्वं यथा
मिथ्या तद्वदिहापि जाग्रति जगत्स्वाज्ञानकार्यत्वतः ।
यस्मादेवमिदं शरीरकरणप्राणाहमाद्यप्यसत्
तस्मात्तत्त्वमसि प्रशान्तममलं ब्रह्माद्वयं यत्परम् ॥२५४॥

यथा निद्राकल्पित- = જેમ ઊંઘમાં (સ્વપ્નમાં) કલ્પિત
देश-काल-विषय-ज्ञात्रादि = દેશ, કાળ, વિષય અને એ બધાનો જ્ઞાતા વગેરે
सर्वं मिथ्या = બધું જ મિથ્યા છે.
तद्वत् जाग्रति इह अपि = તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ
जगत् = (આ) જગત
स्व-अज्ञानकार्यत्वतः = પોતાના અજ્ઞાનનું જ કાર્ય હોવાથી (મિથ્યા છે.)

यस्मात् = માટે

इदं शरीर–करण–प्राण–अहमादि =આ શરીર, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, અહંકાર વગેરે

अपि असत् एव = પણ અસત જ છે.

तस्मात् = તેથી

यत् प्रशान्तं अमलम् = જે પ્રશાંત, નિર્મળ

अद्वयम् = અદ્વિતીય

परं ब्रह्म = પરબ્રહ્મ છે,

तत् त्वं असि = તે તું જ છે.

જેવી રીતે નિદ્રા સમયે અનુભવાયેલ સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં સ્વપ્ન-સૃષ્ટિના વિષયો, પદાર્થો, સ્વપ્નનો કાળ અને સ્વપ્નસૃષ્ટિનો દેશ કે સ્થળ, જાગ્રતમાં રહેતા નથી, પરંતુ જાગ્રતમાં સૌનો અભાવ સર્જાય છે. માટે સ્વપ્નસૃષ્ટિગત દેશ, કાળ અને વિષય સર્વ કાંઈ સત નથી પરંતુ કલ્પિત કે મિથ્યા હોવાથી પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળું છે. એ તો સૌને સમજાય છે પરંતુ સ્વપ્નસૃષ્ટિના કલ્પિત પદાર્થોનો દૃષ્ટા કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો ભોક્તા કે અસત વિષયોનો જે જ્ઞાતા છે, તે પણ મિથ્યા કે અસત જ છે. કારણ કે સ્વપ્નનો સંપત્તિવાન જાગ્રતકાળે તેવો રહેતો નથી અગર સ્વપ્નમાં ભૂખ્યો હોય છતાં જાગ્રતમાં વ્યક્તિ પોતાને તૃપ્ત જાણે છે. માટે સ્વપ્નસૃષ્ટિનો જ્ઞાતા અને જ્ઞેય પદાર્થો, બન્ને મિથ્યા છે. તે જ પ્રમાણે જાગ્રત અવસ્થા માટે પણ સમજવાનું કે જાગ્રતકાળે અવિદ્યા કે અજ્ઞાનથી સત્ય મનાયેલું નામરૂપાત્મક જગત કંઈ આત્મજ્ઞાન કાળે સત્ય રહેતું નથી. પરંતુ અનિત્ય અને મિથ્યા જ જણાય છે. જાગ્રતમાં અનુભવાયેલ સૃષ્ટિ પણ જાગ્રતકાળે જ સત્ય જેવી ભાસે છે. તે સ્થૂળસૃષ્ટિ, સ્થૂળપદાર્થોનો સ્વપ્નમાં કે સુષુપ્તિમાં સાથ-સંગાથ હોતો નથી, માટે પણ જાગ્રતમાં અનુભવાયેલું સ્થૂળ જગત સત્ય હોઈ શકે નહીં. આ ઉપરથી સમજાય છે કે દેહાત્મબુદ્ધિ દ્વારા અજ્ઞાનદશામાં સત તરીકે જણાયેલા દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને અહંકારાદિ વગેરે કંઈ જ્ઞાનકાળે કે આત્મસાક્ષાત્કાર સમયે સત તરીકે અનુભવાતા નથી. એ તો ઠીક, પરંતુ જ્ઞાનદશામાં તો તે

સૌનો બાધ થઈ જાય છે. આમ, સ્વપ્નના પદાર્થોની જેમ જાગ્રતના પદાર્થો અને દેહાદિનું અનિત્યત્વ કે મિથ્યાત્વ સમજાય છે માટે પ્રશાંત, નિર્મળ, અદ્વિતીય અને દેશ-કાળ-વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન એવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે **तत् त्वम् असि** 'તે તું જ છે' એવો સાક્ષાત્કાર કર.

(છંદ-રથોદ્ધતા)

जातिनीतिकुलगोत्रदूरगं
नामरूपगुणदोषवर्जितम् ।
देशकालविषयातिवर्ति यद्
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५५॥

यत्	= જે
जाति–नीति–कुल–गोत्र दूरगम्	= જાતિ, નીતિ, કુલ, ગોત્રથી દૂર છે,
नाम–रूप–गुण–दोषवर्जितम्	= નામ, રૂપ, ગુણ અને દોષથી રહિત છે
देश–काल–विषय–अतिवर्ति	= દેશ, કાળ, વિષયોના સંબંધથી રહિત છે
तत् ब्रह्म	= તે બ્રહ્મ
त्वं असि	= તું છે
आत्मनि	= (એમ) પોતાના અંતઃકરણમાં
भावय	= ભાવના કર.

બ્રહ્મતત્ત્વ સંબંધે ચિંતન કરવા બ્રહ્મસ્વરૂપની ત્રણ શ્લોક દ્વારા સ્પષ્ટતા કરવામાં આવ્યા બાદ હવે પૂર્વે જણાવ્યું છે તેમ બ્રહ્મભાવના, નિદિધ્યાસન, આત્મચિંતન કે આત્મવિચારણા કેવી રીતે કરવી તેની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા સજાતીયવૃત્તિપ્રવાહ દ્વારા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે તેનો ખ્યાલ હવે પછીના દસ શ્લોક દ્વારા આપવામાં આવે છે.

બ્રહ્મતત્ત્વ જાતિ, નીતિ અને કુળ-ગોત્રથી રહિત છે. બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, ક્ષત્રિય કે શૂદ્ર વગેરે જાતિઓ અને તેમના ધર્મો જન્મેલા સ્થૂળ શરીરના

છે, બ્રહ્મ કે આત્માના નહીં. માટે જાતિ, કુળ કે ગોત્રનું ચિંતન છોડી, અજન્મા અને અવિનાશી બ્રહ્મને જાતિ, કુળ કે ગોત્રના ધર્મથી અસંગ જાણી તેનો જ વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. તે જ પ્રમાણે શુદ્ધ બ્રહ્મમાં નામ, આકાર કે ગુણદોષ છે જ નહીં. જેમ નામરૂપાદિ આરોપ છે તેમ ગુણ અને દોષ સૂક્ષ્મ શરીર પર આરોપ છે. જ્યારે બ્રહ્મતત્ત્વ તો સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણશરીરથી વિલક્ષણ હોય છે. શરીરના ધર્મો પણ બ્રહ્મતત્ત્વને સ્પર્શતા નથી. ઉપરાંત બ્રહ્મતત્ત્વ તો દેશની સીમાઓથી પર હોઈ સર્વવ્યાપ્ત છે, કાળની કેદથી મુક્ત હોઈ કાળાતીત છે, વિષયભેદ અને આસક્તિરહિત હોઈ અભેદ અને અસંગ છે. માટે બ્રહ્મવિચારણામાં દેશ, કાળ, વસ્તુ કે વિષયની પરિચ્છિન્નતાનો ત્યાગ કરી નિત્ય, નિરંતર અભેદભાવે અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા વિચાર કર કે જે બ્રહ્મ જાતિ, નીતિ, કુળ, ગોત્ર, નામ, રૂપ, ગુણ, દોષ તથા દેશ, કાળ અને વિષયથી વિલક્ષણ, ન્યારું અને ભિન્ન છે; તે અનાદિ, અનંત બ્રહ્મ તું જ છે. આવા ઉપદેશનો સંકેત સમજી મુમુક્ષુએ બ્રહ્મભાવના કરતી વખતે તૈલધારાવત વિચારવું કે 'કુળ, ગોત્ર કે જાતિ; નામ, રૂપ કે ગુણ તથા દેશ, કાળ ઇત્યાદિથી અસંગ બ્રહ્મ હું જ છું. '**ब्रह्म अहमस्मि इति**' અને હું બ્રહ્મ જ છું, તેથી અન્ય કંઈ જ નથી.'

(છંદ–રથોદ્ધતા)

यत् परं सकलवागगोचरं
गोचरं विमलबोधचक्षुषः ।
शुद्धचिद्घनमनादि वस्तु यद्–
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

यत्परम्	= જે (પ્રકૃતિથી) પર
सकल–वाक्–अगोचरम्	= બધી વાણીથી અગોચર (હોવા છતાં)
विमल–बोधचक्षुषः गोचरम्	= નિર્મલ જ્ઞાનચક્ષુથી જાણી શકાય છે.

यत् शुद्ध-चिद्घनं-अनादि वस्तु = (અને) જે શુદ્ધ, ચેતનમય, અનાદિ વસ્તુ છે.

तत् ब्रह्म त्वं असि = તે બ્રહ્મ તું જ છે

आत्मनि भावय = (એમ) અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

બ્રહ્મ પરમ છે અર્થાત્ માયાના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ આદિ ગુણથી અસંગ છે તેથી ગુણાતીત છે અને માટે જ વાણીનો અવિષય હોઈ અવર્ણનીય અને વાચાતીત કહેવાય છે. તેથી માત્ર નિર્મળ જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી જ જાણવું શક્ય છે. ઉપરાંત જે શુદ્ધ ચૈતન્યઘનસ્વરૂપ, અનાદિ આત્મવસ્તુ છે, 'તે જ બ્રહ્મ તું છે', એવી બ્રહ્મભાવના નિરંતર કર.

આવા ઉપદેશથી સાધકે અનાત્માના વિચારને મનમાં લેશમાત્ર પ્રવેશ આપ્યા વિના સતત આત્મચિંતન કરવું કે માયાથી જન્મેલા ભૌતિક પદાર્થો હું નથી અને તે જ પ્રમાણે અવિદ્યાજન્ય જીવસૃષ્ટિના પ્રિય પાત્રો કે દેહાદિ પણ હું નથી અને તે મારા નથી. હું તો વાણીના વિસ્તારથી પર છું, વાણી ન પહોંચી શકે તેવો અવર્ણનીય છું. મુજ વાચાતીતનો નિર્દેશ કરવા ઇન્દ્રિયો, મન, બુદ્ધિ કે વાણી અસમર્થ છે. તદુપરાંત હું તો મારી શુદ્ધ કે દોષયુક્ત વાણીનો દૃષ્ટા કે સાક્ષી છું. વાણી તો દૃશ્ય કે જ્ઞેય છે. માટે જો હું વાણીનો દૃષ્ટા કે જ્ઞાતા હોઈ સ્વયં વાણીથી વિલક્ષણ છું, તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વાણીનિર્દેશિત વાણીનો વિષય તો ન જ હોઈ શકું. આમ, મન, બુદ્ધિ કે વાણીનો અવિષય હું; તે સૌથી અગોચર એવો હું; અવર્ણનીય અને અપ્રમેય છું. આવા મારા અનિર્વાચ્ય આત્મસ્વરૂપને કે શુદ્ધ ચૈતન્યમય બ્રહ્મસ્વરૂપને તો માત્ર જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી જ જાણી શકાય તેમ છે અને તે પણ જ્યારે જ્ઞાન, જ્ઞાતા અને જ્ઞેયની ત્રિપુટી નષ્ટ થાય ત્યારે જ મારા બ્રહ્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે. તે શુદ્ધ ચૈતન્યઘનસ્વરૂપ અનાદિ તત્ત્વ જ હું છું અગર તે બ્રહ્મતત્ત્વ જ મારો અંતરાત્મા છે. હું અને બ્રહ્મ બે અભેદ છીએ. બ્રહ્મ અને હું એક અને અદ્વિતીય છીએ માટે જ અજર, અમર, અવિનાશી અને અનાદિ બ્રહ્મતત્ત્વ હું જ છું એ નિર્વિવાદ છે.

(છંદ-રથોદ્ધતા)

षड्भिरूर्मिभिरयोगि योगिहृद्-
भावितं न करणैर्विभावितम् ।
बुद्ध्यवेद्यमनवद्यभूति यद्
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५७॥

षड्भिः ऊर्मिभिः = જે છ વિકારોથી (ક્ષુધા-તૃષા-શોક-મોહ-જરા-મૃત્યુ)
अयोगि = રહિત છે,
योगिहृद् भावितम् = (જેની) યોગિઓ હૃદયમાં ભાવના કરે છે,
करणैः न विभावितम् = (જે) ઇન્દ્રિયોથી પકડાતું નથી.
बुद्ध्या अवेद्यम् = (જે) બુદ્ધિથી જાણવું અશક્ય (અને)
अनवद्यभूति = નિર્દોષ ઐશ્વર્યવાળું
यत् ब्रह्म = જે બ્રહ્મ છે.
तत् त्वं असि = તે તું છે
आत्मनि भावय = (એમ) અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જો હું બ્રહ્મ છું, તો નિશ્ચિત હું છ ઊર્મિઓના સંગથી રહિત છું. કારણ કે એ ઊર્મિઓ તો સ્થૂળદેહ, પ્રાણ અને મન સાથે સંકળાયેલી છે. ઘડપણ અને મૃત્યુ એ શરીરની બે ઊર્મિઓ છે જયારે ભૂખ અને તરસ એ બે ઊર્મિઓ પ્રાણની છે અને અન્ય શોક અને ભ્રમ જેવી ઊર્મિઓ મનની છે. પરંતુ અસંગ બ્રહ્મ એવો હું સ્થૂળ શરીર, પ્રાણ અને મનના ધર્મોથી ભિન્ન, ન્યારો અને વિલક્ષણ હોવાથી ઉપરોક્ત છમાંથી કોઈ પણ ઊર્મિ હું નથી કે નથી તે મારી. માટે ન હોય મારે શોક કે ભ્રમ, ન પીડા થાય મને ભૂખ કે તરસથી, ન સ્પર્શે મને આધિ કે વ્યાધિથી ગ્રસિત થયેલું ઘડપણ કે મુજ અનાદિ, અનંત બ્રહ્મની પાસે ન પહોંચી શકે મરણ. માટે જ યોગિઓ પણ હૃદયમાં મુજ બ્રહ્મતત્ત્વનું જ ધ્યાન ધરે છે. કારણ કે હું બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયથી જાણવો અશક્ય છું, નિર્દોષ છું. માટે જ મુમુક્ષુઓને ઉપદેશાય છે કે એવું

જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, 'તે તું જ છે', એવી તું બ્રહ્મભાવના કર.
'यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ।'

(છંદ-રથોદ્ધતા)

भ्रान्तिकल्पितजगत्कलाश्रयं
स्वाश्रयं च सदसद्विलक्षणम् ।
निष्कलं निरुपमानमृद्धिमद्
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५८॥

भ्रान्ति–कल्पित–जगत्कलाश्रयम् = (જે) ભ્રાન્તિ વડે કલ્પિત જગતની કલ્પનાના અધિષ્ઠાનરૂપ
स्वाश्रयम् = બીજા કોઈનો પણ આધાર ન રાખવાવાળું,
सत्–असत्–विलक्षणम् = સત અને અસત બન્નેથી ભિન્ન,
निष्कलम् = અવયવ વગરનું
निरुपमानं च = ઉપમારહિત અને
ऋद्धिमत् = પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન
ब्रह्म = બ્રહ્મ છે
तत् त्वं असि = તે તું છે (એમ)
आत्मनि भावय = અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

બ્રહ્મભાવના અતૂટ રીતે કરી શકાય તે માટે સંકેત આપતાં જણાવાયું છે કે ભ્રાંતિથી કલ્પાયેલા જગતનું જે આશ્રય, આધાર કે અધિષ્ઠાન છે અને જેનો આશ્રય અન્ય કોઈ નહીં પણ પોતે જ છે અર્થાત્ અન્યને આધાર આપનારું છતાં સ્વયં નિરાશ્રયી છે, સત અને અસત જેવા લક્ષણોથી રહિત છે અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્ત જેવી સાપેક્ષતાથી મુક્ત છે, નિરવયવી અને નિરુપમેય છે, સકળ સમૃદ્ધિવાન છે, તેવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે તું જ છે, એવી તું મનમાં નિરંતર બ્રહ્મભાવના કર.

તેથી બ્રહ્મભાવનામાં નિમગ્ન થનારો સતત બ્રહ્મભાવે વિચારે છે કે હું વાસ્તવમાં નથી કોઈનો આધાર કે આશ્રયદાતા. કારણ કે જગત જેવું જે કંઈ દૃશ્ય છે તે તો કલ્પિત કે ભ્રાંતિજન્યનો આધાર ભ્રાંતિકાળે જ હોય. હું તો નિર્ભ્રાન્ત છું, મારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં નથી ભ્રાંતિ કે નથી જગત. તો મારે જગતનાશની અપેક્ષા ક્યાં કે ભવબંધન તોડવાની આકાંક્ષા કેવી? નથી મારે ભવસાગર કે જેથી તરણનો હું પુરુષાર્થ કરું. મારે માટે નથી કંઈ સત કે વ્યક્ત જેને પકડું, નથી કંઈ અસત કે અવ્યક્ત જેવું, જેને હું છોડી શકું. આમ, હું તો અવયવ વગરનો, ઉપમા ન આપી શકાય તેવો, સકળ સમૃદ્ધિસભર, ગ્રહણ અને ત્યાગથી પર છું. મુજ એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મમાં કેવું ગ્રહણ કે કોનો ત્યાગ? મુજ અખંડ, અસંગ બ્રહ્મમાં નથી કંઈ જડ કે વિનાશી કે જેને ત્યાગી શકું, નથી ચેતન જીવ કે જેને પકડી શકું. હું આવાગમનથી મુક્ત, બંધ મોક્ષથી ન્યારો, નિત્યમુક્ત, નિરપેક્ષ બ્રહ્મ છું.

(છંદ–રથોદ્ધતા)

जन्मवृद्धिपरिणत्यपक्षय–
व्याधिनाशनविहीनमव्ययम् ।
विश्वसृष्ट्यवनघातकारणं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२५६॥

जन्म–वृद्धि–परिणति–अपक्षय– = (જે) જન્મવું, વધવું, બદલાવું, ક્ષય પામવું,
व्याधि–नाशनविहीनम् = રોગી થવું અને મૃત્યુ પામવું આ છ વિકારોથી રહિત,
अव्ययम् = અવિનાશી
विश्व–सृष्टि–अवन–घातकारणम् = જગતની ઉત્પત્તિ, રક્ષણ તથા નાશનું કારણ
ब्रह्म = બ્રહ્મ (છે.)

तत् त्वं असि = તે તું છે (એમ)
आत्मनि भावय = અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

મારે નથી જન્મ તેથી શૈશવ, બાલ્યાવસ્થા કે યુવાની જેવી વૃદ્ધિ પણ મારે હોઈ શકે નહીં. તે જ પ્રમાણે **परिणति** અર્થાત્ પરિવર્તન કે પરિણામ જેવું પણ મને હોઈ શકે નહીં. કારણ કે જો હું શરીર નથી તો મારી ઇન્દ્રિયોમાં, મનમાં, વિચારોમાં પરિવર્તન કેવું? ન આવે મને અંધાપો કે બહેરાશ. તે જ પ્રમાણે અશરીરી હોવાથી ન હોય મુજમાં **अपक्षय** અર્થાત્ ક્ષય પામવું કે વિનાશ થવો. રોગ કે વ્યાધિ દ્વારા થનારો નાશ પણ મને સ્પર્શ કરી શકે નહીં. માટે જ અવિનાશી એવું બ્રહ્મ હું, **जन्म**, વૃદ્ધિ, **परिणति**, **अपक्षय**, **व्याधि** અને **नाश** જેવા વિકારોથી રહિત હોઈ અવ્યય છું. તે ઉપરાંત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશનું જે કાંઈ કારણ છે તે કારણ અન્ય કોઈ નહીં પણ હું જ છું. મુજ બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનના અજ્ઞાનથી જ બ્રહ્માંડ કે જગત અસત હોવા છતાં સત જણાય છે. એટલું જ નહીં, વાસ્તવમાં બ્રહ્મ જ બ્રહ્માંડરૂપે ભાસે છે છતાં બ્રહ્મ અજ્ઞાનથી જણાતું નથી પરંતુ બ્રહ્માંડ જ જણાય છે. જેમ માટી જ ઘડો બને છે છતાં ઘડાનો દૃષ્ટા ઘડાને જુએ છે પણ તે માટી છે તેવું જાણતો નથી માટે ઘડાને સત્ય માને છે, તેમાં આસક્ત થાય છે અને ઘડાના નાશથી શોક અનુભવે છે. તેવું જ મનુષ્યનું છે. આમ વિચારતાં સ્પષ્ટ થાય છે કે મુજ બ્રહ્મના અજ્ઞાનથી જ જગતનો જન્મ અને તેમાં મોહ-શોક જન્મે છે તથા જગત અને તેનું સુખદુઃખ કે સ્થિતિ, અજ્ઞાન ટકે ત્યાં સુધી ચાલુ રહે છે. પરંતુ જગત્કારણ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં જગત પણ બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનમાં વિલીન થઈ જાય છે. આથી બ્રહ્મસ્વરૂપે હું જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છું. આમ વિચારતાં હું નિઃસંદેહ થયો છું કે વાસ્તવમાં નથી જન્મ શરીરનો કે જગતનો. જેમ જગતના અધિષ્ઠાનરૂપે હું અજન્મા છું તેમ શરીર અને જગત પણ જન્મેલું નથી. તેથી જે જન્મ્યું જ નથી તેનાથી મને બંધન કેવું? દેહ અને જગત જો આરોપરૂપે જન્મેલા હોય, તો તો નિશ્ચિત તે ભ્રાંતિ છે. ભ્રાંતિ કદી કોઈને બાંધી શકે નહીં. આમ, નિર્ભ્રાન્ત એવો હું, બંધનથી ક્યારેય બદ્ધ નહોતો, નથી અને બંધનમાં પડી શકું નહીં. એવું

બ્રહ્મતત્ત્વ જ હું છું અને જેવો હું છું તેવું જ જગતનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ છે. માટે જ ઉપદેશાયું છે કે જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે તું જ છે એવો તું બ્રહ્મભાવે નિરંતર વિચાર કર." यद् ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ।"

(છંદ-રથોદ્ધતા)

अस्तभेदमनपास्तलक्षणं
निस्तरङ्गजलराशिनिश्चलम् ।
नित्यमुक्तमविभक्तमूर्ति यद्-
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६०॥

यत् अस्तभेदम्	= જેમાંથી ભેદ અસ્ત પામી ગયા છે,
अनपास्तलक्षणम्	= જેનું કોઈ લક્ષણ રહ્યું નથી,
निस्तरङ्ग–जलराशि–निश्चलम्	= મોજાં વગરના સાગર જેવું પ્રશાન્ત
नित्यमुक्तम्	= નિત્યમુક્ત (અને)
अविभक्तमूर्ति	= અખંડસ્વરૂપ
ब्रह्म	= બ્રહ્મ (છે)
तत् त्वं असि	= તે તું છે (એમ)
आत्मनि भावय	= અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જે બ્રહ્મતત્ત્વ સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગતભેદથી રહિત છે, જેમાં જીવ, જગત અને ઈશ્વરનો કે કાર્ય-કારણ જેવો ભેદ પણ નથી, જેમાં તરંગ કે મોજાંઓની ચંચળતા ન હોય તેવા અવિચળ લક્ષણવાળા જળાશય જેવું અને જે બંધન કે મુક્તિની સાપેક્ષતાથી સદા સર્વદા મુક્ત છે, તથા વિભાગોથી રહિત છે, તે જ બ્રહ્મ તું છે એવું જાણી, તું સતત વિચાર કર કે મુજ બ્રહ્મસ્વરૂપ તો ભેદશૂન્ય હોઈ ભયથી મુક્ત છે. કારણ કે "**द्वितीयाद्वै भयं भवति**" (બૃહદારણ્યકોપનિષદ) " દ્વૈતમાં જ ભય છે" કારણ કે ત્યાં ભેદ છે. મુજ શુદ્ધબ્રહ્મમાં મન નથી તો વિક્ષેપ કે ચંચળતા ક્યાં? માટે હું મૂર્તિભેદથી; જીવ-ઈશ્વર જેવી જુદાઈથી; સજાતીય, વિજાતીય અને

સ્વગત જેવી ભિન્નતાથી ક્યારેય ભેદાયેલો નહોતો. વાસ્તવમાં મુજ અભેદ બ્રહ્મમાં ભેદની ગંધમાત્ર નથી, તો ભેદથી મારા સ્વરૂપનો ભંગ કેવો? માટે જ હું તો અભેદ, અભય, અદ્વિતીય બ્રહ્મતત્ત્વ છું અને એવા વિચારથી ભ્રાંતિમાં પણ દૂર થયો નથી અને થઈ શકું તેમ પણ નથી. આ જ મારી બ્રહ્મભાવનાની નિઃશંક, નિઃસંદેહ, નિર્વિવાદ બ્રાહ્મીસ્થિતિ છે.

(છંદ–રથોદ્ધતા)

एकमेव सदनेककारणं
कारणान्तरनिरासकारणम् ।
कार्यकारणविलक्षणं स्वयं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६१॥

स्वयं एकं एव सत्	= (જે) પોતે એક જ હોવા છતાં
अनेक–कारणम्	= અનેકનું કારણ છે,
कारणान्तर–निरासकारणम्	= જેના સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી.
कार्यकारणविलक्षणम्	= જે સ્વયં કાર્યકારણભાવથી વિલક્ષણ
ब्रह्म	= બ્રહ્મ (છે.)
तत् त्वं असि	= તે તું જ છે (એમ)
आत्मनि भावय	= અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જેવી રીતે મન એક જ છે છતાં સ્વપ્નકાળે અનેક પ્રાણી-પદાર્થોની રચના માટેનું એક કારણ ગણાય છે, તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મ, જે એક અને અદ્વિતીય છે, સતસ્વરૂપ છે, છતાં જડ અને ચેતન, સ્થાવર અને જંગમ જેવા અનેક પ્રાણી-પદાર્થોનું તે એક જ માત્ર કારણ છે. ઉપરાંત તે બ્રહ્મ મન અને માયા જેવા અન્ય કારણોનો નિષેધ કરવામાં પણ કારણસ્વરૂપ છે કારણ કે તે મન અને માયા તથા માયાકાર્યનો સાક્ષી છે, પર છે. તેથી કારણનું પણ કારણ છે. અને એના સિવાય જગતનું અન્ય કોઈ કારણ નથી. એવું સમજાવવા માટે જણાવ્યું છે કે "**कारणान्तर निरास कारणम् ।**" આમ એક દૃષ્ટિકોણથી મિથ્યા જગતની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાન

અવશ્ય કારણ છે છતાં પારમાર્થિક સત્યના દૃષ્ટિકોણથી તે કાર્ય અને કારણથી પર છે, વિલક્ષણ છે, ન્યારું છે અને એવું જે બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તે તું જ છે એવી ચિત્તમાં ભાવના કર.

આવી બ્રહ્મભાવનાના ઉપદેશથી સ્પષ્ટ છે કે બ્રહ્મસ્વરૂપે 'હું' એક જ હોવા છતાં સમગ્ર જગતના અનંત પ્રાણીપદાર્થોનું વિવર્ત કારણ છું. આરોપરૂપી મિથ્યા જગત મુજ અધિષ્ઠાન વિના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ કે લયને પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. વાસ્તવમાં તો હું બ્રહ્મ જ બ્રહ્માંડરૂપે ભાસું છું. છતાં નથી હું માયાજન્ય જગતરૂપી કાર્ય કે પોતાની અધ્યક્ષતામાં જગતને જન્માવનાર ઈશ્વરરૂપી કારણ. હું તો જગત અને ઈશ્વરનું પણ અધિષ્ઠાન છું. જીવ, જગત અને ઈશ્વર મુજ બ્રહ્મરૂપી નિર્વિકાર, નિરપેક્ષ અધિષ્ઠાન પર સર્જન અને વિસર્જનની સંતાકૂકડી રમ્યા કરે છે, છતાં નથી મને સ્પર્શ જગતનો, નથી અભિમાન ઈશ્વરનું કે બંધન જીવોના યોનીભ્રમણનું. હું તો આવાગમન, યોનીભ્રમણ કે કાર્ય-કારણના ચક્રથી મુક્ત છું, અસંગ છું, અભેદ છું, અવિનાશી છું, માટે જ **सत्यं ज्ञानमनन्तम्** રૂપે શ્રુતિ દ્વારા ગવાયેલો છું, '**अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ।**' એવી રીતે સ્વયં પરમાત્માના મુખે સંબોધાયેલો છું, ખ્યાતનામ થયેલો છું. બ્રહ્મસ્વરૂપે હું પિંડ-બ્રહ્માંડનું અધિષ્ઠાન છું. મારી પૂર્વે કોઈ નહોતું, તેથી હું કોઈનું કાર્ય નથી અને અવિકારી, અપરિવર્તનશીલ હોવાથી વાસ્તવમાં મારામાંથી કાંઈ જ જન્મ્યું નથી. તેથી હું કોઈનું કારણ પણ નથી. આમ, કાર્ય-કારણથી વિલક્ષણ એવો હું, પૂર્વે અને પશ્ચાત્, ભૂત અને ભવિષ્ય જેવી સાપેક્ષતાથી મુક્ત નિરપેક્ષ બ્રહ્મતત્ત્વ છું અને તેથી અન્ય કંઈ જ નથી.

(છંદ-રથોદ્ધતા)

निर्विकल्पकमनल्पमक्षरं
यत् क्षराक्षरविलक्षणं परम् ।
नित्यमव्ययसुखं निरञ्जनं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६२॥

यत्	= જે
निर्विकल्पकम्	= વિકલ્પોથી રહિત,
अनल्पम्	= લઘુતારહિત,
अक्षरं क्षराक्षरविलक्षणम्	= વિનાશથી રહિત અને ક્ષર(દેહાદિ) અને અક્ષર(જીવ)થી જુદું
परं नित्यम्	= સર્વથી શ્રેષ્ઠ, નિત્ય
अव्ययसुखम्	= અવિચળ સુખસ્વરૂપ (અને)
निरञ्जनम्	= નિર્લેપ
ब्रह्म	= બ્રહ્મ (છે.)
तत् त्वं असि	= તે તું છે (એમ)
आत्मनि भावय	= અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જે બ્રહ્મતત્ત્વ વિકલ્પથી રહિત છે **अनल्पम्** અર્થાત્ **अल्पम्**= નાશવાન, સીમિત, એકદેશીય અને આદિઅંતવાળાથી ભિન્ન અને વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળું હોવાથી **अनल्पम् = बृहद्** કે મહાન છે. ક્ષયરહિત છે તથા ક્ષરપુરુષ=દેહાદિ તથા અક્ષરપુરુષ = જીવાત્માથી સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ અને વિલક્ષણ હોવાથી ઉત્તમ કે પરમ પુરુષરૂપે છે. તેથી ગીતામાં ભગવાને પણ બ્રહ્મને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે બિરદાવી શરીર જેવા ક્ષર પુરુષથી અને જીવ જેવા અક્ષર પુરુષથી બ્રહ્મને શ્રેષ્ઠ તત્ત્વ કહ્યું છે " **यस्मात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।**" કારણ કે હું નાશવાન (ક્ષર પુરુષથી અર્થાત્ દેહથી અતીત છું અને અક્ષર પુરુષથી અર્થાત્ જીવાત્માથી પણ ઉત્તમ છું" (ભ.ગીતા અ.-૧૫/૧૮) આવું સર્વોત્તમ બ્રહ્મતત્ત્વ નિત્ય, અવ્યય અને અતીન્દ્રિય સુખસ્વરૂપ અગર ઉદય અને અસ્તરહિત સુખવાળું તથા સત્ત્વ, રજસ કે તમસ જેવા તથા અજ્ઞાનના આવરણ જેવા દોષથી મુક્ત હોઈ નિરંજન છે. એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જ તું છે, એમ બ્રહ્મભાવના કર.

"ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ।"

(છંદ-રથોદ્ધતા)

यद्विभाति सदनेकधा भ्रमात्
नामरूपगुणविक्रियात्मना ।
हेमवत् स्वयमविक्रियं सदा
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६३॥

यत् सत् = જે સત

भ्रमात् = ભ્રમને કારણે

नाम–रूप–गुण–विक्रियात्मना= નામ, રૂપ અને ગુણોના વિકારરૂપે

अनेकधा विभाति = અનેક પ્રકારે ભાસે છે.(છતાં)

स्वयं हेमवत् = સ્વયં સુવર્ણની જેમ

सदा अविक्रियम् = સદા વિકારરહિત

ब्रह्म = બ્રહ્મ છે.

तत् त्वं असि = તે તું છે (એમ)

आत्मनि भावय = અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

જેમ સોનું એક અને અવિકારી છે, છતાં નામ, રૂપ અને ગુણથી પ્રાપ્ત થતાં વિકારોને લીધે અનેકરૂપે, અનેકનામે વિકારી જણાય છે અને એક સોનામાં અનેક ઘરેણાંનો ભાસ થાય છે. તેવી જ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વ એક, અવિકારી અને સત્સ્વરૂપે હોવા છતાં તેમાં આરોપિત નામરૂપાદિને લીધે પ્રાપ્ત થતાં વિકારોથી અનેકતા, ભેદ અને ક્રિયા ભ્રાંતિને લીધે પ્રતીત થાય છે. છતાં ભ્રાંતિ દૂર થતાં અંતે જેમ ''અંતે તો હેમનું હેમ હોયે'', તેમ જ્ઞાનકાળે નામરૂપાદિ આરોપ દૂર થતાં બ્રહ્મ છે, હતું અને બ્રહ્મરૂપે જ બ્રહ્મ પોતે જણાય છે. તેથી તેવું એક, અખંડ, સત અને અવિક્રિય કે નિષ્ક્રિય બ્રહ્મ તું જ છે, એવી બ્રહ્મભાવના કર. ''**ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ।**''

(છંદ-રથોદ્ધતા)

यच्चकास्त्यनपरं परात्परं
प्रत्यगेकरसमात्मलक्षणम् ।
सत्यचित्सुखमनन्तमव्ययं
ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ॥२६४॥

यत् अनपरम्	= જેનાથી પર કે અન્ય કંઈ નથી
परात्परम्	= જે પરથી પણ પર
प्रत्यगेकरसम्	= પ્રત્યગાત્મા અને એકરસસ્વરૂપ છે.
आत्मलक्षणम्	= (જે) સૌના આત્મારૂપે જણાતું
सत्यचित्सुखम्	= સત-ચિત-આનંદ સ્વરૂપ,
अनन्तं अव्ययम्	= અનન્ત અને અવિકારી
ब्रह्म चकास्ति	= બ્રહ્મ પ્રકાશે છે
तत् त्वं असि	= તે તું છે (એમ)
आत्मनि भावय	= અંતઃકરણમાં ભાવના કર.

બ્રહ્મ '**अनपरम्**' છે અર્થાત્ તેનાથી સૂક્ષ્મ, શ્રેષ્ઠ, વ્યાપક તથા પર અન્ય કાંઈ જ નથી, તેથી તે '**अनपरम्**' કહેવાય છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ સર્વોત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ છે. તેનાથી નથી કોઈ મહાન કે નથી કોઈ વ્યાપક. માટે જ તે '**परात्परम्** ' છે. જગતની ઉત્પત્તિ માટે જેને ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે તેવી માયાથી પણ બ્રહ્મ સૂક્ષ્મ, વ્યાપક અને પર છે, માટે '**परात्परम्**' કહેવાય છે. આવું સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ બ્રહ્મતત્ત્વ '**प्रत्यगेकरसम्**'રૂપે રહેલું છે અર્થાત્ પ્રત્યેક ભૂત માત્રના પ્રત્યગાત્મા કે અંતરાત્મારૂપે પ્રત્યેકમાં અખંડ એકરસરૂપે રહેલું છે. તેથી ભૂતમાત્રનો તે આત્મા છે. અને આવો આત્મા સત, ચિત, આનંદ, અનંત અને અવ્યયલક્ષણવાળો બ્રહ્મ જ છે. એવું બ્રહ્મતત્ત્વ જ તું છે, એમ તું અભેદભાવે અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા બ્રહ્મભાવના કર.'**ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि** ।'

આવા સૂક્ષ્મ સાંકેતિક રહસ્યમય બ્રહ્મભાવનાના ઉપદેશથી હું નિર્વિવાદ સમજયો છું કે નથી મુજ બ્રહ્મથી કોઈ સૂક્ષ્મ, મહાન, વ્યાપક કે પરમ. હું તો માયા જેવા ઉપાદાનકારણથી પણ પર છું અને માયા દ્વારા સર્જાયેલ પિંડ કે બ્રહ્માંડરૂપી કાર્યથી વ્યાપક અને વિસ્તૃત છું. છતાં નાનામાં નાના દેહમાં અખંડ–આનંદ–રસરૂપે અતૂટ રહેલો છું. કોઈનો પણ સંગ, સંઘાત ન હોવા છતાં હું સૌનો અંતર્યામી છું, પરંતુ શરીરની બહાર નથી તેવું નથી. હું તો અનંત શરીરોમાં અને તેની આસપાસ, ઉપર–નીચે, આજુ–બાજુ, સર્વ દિશાઓમાં, સર્વ કાળે હાજરાહજૂર છું. મારો કોઈ કાળે અભાવ નથી માટે જ હું સત્‌સ્વરૂપે સર્વ કાળે રહેલું બ્રહ્મતત્ત્વ છું. હું શાશ્વત અસ્તિત્વ છું, તેથી રખે કોઈ મને જડ સમજે, માટે જ 'હું છું' એટલું જ નહીં, પરંતુ હું જાણું છું કે 'હું સત્‌સ્વરૂપ છું.' હું જાણનારો છું તેથી માત્ર '**सत्यं ब्रह्म**' નહીં પરંતુ '**ज्ञानं ब्रह्म**' પણ હું જ છું. માટે જ એકલો સત નહીં પણ ચિત કે ચૈતન્ય પણ છું. આમ, '**सत्यं ज्ञानम्**' રૂપે હું અદ્વિતીય, અવ્યય અને અલૌકિક આનંદસ્વરૂપવાળો છું. મુજ સ્વરૂપાનંદની અવધિમાં નથી ઓટ કે ભરતી, નથી ઉદય કે અસ્ત, નથી વિષય કે ભોગ. મારું આનંદસ્વરૂપ તો મન, બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયોથી અગમ્ય છે, અગોચર છે, તેમનો અવિષય છે. કારણ કે મારો આનંદ અજન્મા અને અસીમ છે. આમ, મારું સત, ચિત અને આનંદસ્વરૂપ અનાદિ હોવાને કારણે હું અનંત તરીકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમુખે ગવાયેલું ગેબી તત્ત્વ છું. આંખોથી અદૃશ્ય; મન, બુદ્ધિથી અસ્પર્શ્ય; કરણ દ્વારા અગ્રાહ્ય એવો હું; સૌમાં સર્વવ્યાપ્ત છતાં ક્યાંય ન દેખાઉં તેવો નિરાકાર અને નિરયવી છું, ભૂત માત્રમાં છું, છતાં અશરીરી છું. માટે જ મારો મહિમા વગરનો મહિમા ગાતાં કે મુજ અસ્તુત્યની સ્તુતિ કરતાં વેદોએ લલકાર્યું કે હું તો કાનનો કાન, મનનું પણ મન, વાણીની પણ પરા વાણી, પ્રાણથી પણ મહાન પ્રાણ, આંખને પણ જોનારી આંખ છું. તેથી જ મુજ જ્ઞાનચક્ષુ વિના ન તો સાધકને સિદ્ધિ મળે, બદ્ધને મુક્તિ મળે, મુમુક્ષુને મોક્ષ મળે કે અજ્ઞને જ્ઞાન મળી શકે તેમ છે. મારા વિના ન તો કોઈ ભવસાગરનું તરણ કરી શકે કે અધોગતિથી બચી શકે તેમ છે. એવા મુજ બ્રહ્મસ્વરૂપનું બ્રહ્મભાવનાથી

અભેદભાવે થયેલું બ્રહ્મચિંતન જ અબ્રહ્મને બ્રહ્મ બનાવે છે, દેહધારીને દેહતાદાત્મ્યથી મુક્ત કરી, જન્મમૃત્યુના ચક્રનો આત્યંતિક અંત આણે છે. માટે મુમુક્ષુઓનો અંતિમ આંતરશિલાલેખ તો માત્ર એટલો જ છે કે 'ब्रह्म तत्त्वमसि भावयात्मनि ।'

(છંદ–રથોદ્ધતા)

उक्तमर्थमिममात्मनि स्वयं
भावय प्रथितयुक्तिभिर्धिया ।
संशयादिरहितं कराम्बुवत्
तेन तत्त्वनिगमो भविष्यति ॥२६५॥

उक्तं इमं अर्थम् = ઉપરોક્ત આ અર્થની
प्रथितयुक्तिभिः = વેદાંતની પ્રસિદ્ધ યુક્તિઓથી
स्वयं धिया = પોતાની બુદ્ધિપૂર્વક
आत्मनि भावय = અંતઃકરણમાં ભાવના કર.
तेन = તેનાથી
कराम्बुवत् = હથેળીમાં રહેલા જળની માફક
तत्त्वनिगमः = વેદોક્ત (બ્રહ્મ) તત્ત્વનું જ્ઞાન
संशयादिरहितम् = સંશય વગેરેથી રહિત
भविष्यति = થઈ જશે.

બ્રહ્મભાવનાની અતિ જટિલ અને જળોજથાવાળી દુષ્કર અટપટી પ્રક્રિયામાં સાધકને સરળ અને સહજ પ્રવેશ મળે તે માટે આદિ શંકરાચાર્યજીએ પૂર્વેના તેર(૧૩) શ્લોકોમાં વિચક્ષણ વિચારણા દ્વારા સદૃષ્ટાંત બ્રહ્મભાવના શ્રુતિસંમત તર્ક સાથે નિઃસંદેહ સમજાવી સૌ મુમુક્ષુઓને અનુગૃહિત કર્યા. ત્યારબાદ અત્રે બ્રહ્મભાવનાનું ફળ સમજાવતાં જણાવે છે કે, 'હે શિષ્ય, મુમુક્ષુ કે સાધક!, 'મેં ઉપરોક્ત સમજાવેલી બ્રહ્મભાવનાની શાસ્ત્રસંમત યુક્તિઓ વડે તથા નિઃશંક સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે કરેલી બ્રહ્મવિચારણાનો તું ચિત્તમાં અભેદભાવે

નિરંતર વિચાર કર્યા કર. તેવા આત્મવિચારથી કે બ્રહ્મભાવનાથી તને હથેળીમાં હસ્તગત થયેલા જળની પેઠે સંદેહરહિત અને ભ્રમણા વગરનું ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અર્થાત્ સંશયમુક્ત જ્ઞાન થવાથી તને બ્રહ્માનુભૂતિ કે આત્મસાક્ષાત્કાર થશે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

स्वं बोधमात्रं परिशुद्धतत्त्वं
विज्ञाय सङ्घे नृपवच्च सैन्ये ।
तदात्मनैवात्मनि सर्वदा स्थितो
विलापय ब्रह्मणि दृश्यजातम् ॥२६६॥

सैन्ये नृपवत् = લશ્કરની વચ્ચે રહેલા રાજાની જેમ
सङ्घे = (પંચમહાભૂતના) સમૂહરૂપ શરીરમાં રહેલો
स्वम् = (તું) પોતાને
बोधमात्रं परिशुद्धतत्त्वम् = સ્વયંપ્રકાશરૂપ, વિશુદ્ધ પરમાત્મતત્ત્વરૂપે
विज्ञाय = ઓળખીને
आत्मनि एव तदात्मना = પોતામાં જ તન્મય બનીને
सर्वदा स्थितः च = સર્વદા તેમાં જ સ્થિત થઈ અને
दृश्यजातम् = સમગ્ર દૃશ્ય જગતનો
ब्रह्मणि = બ્રહ્મમાં
विलापय = વિલય કરી દે.

હે શિષ્ય ! જેમ લશ્કરની વચ્ચે રાજા અવિચળ ઊભો છે તેમ પંચમહાભૂતોના સમૂહની વચ્ચે ત્રણ શરીરોના સંઘમાં કે પંચકોશની મધ્યે તું અવિકારી અને અવિચળ રૂપે શુદ્ધ જ્ઞાનસ્વરૂપ તારા આત્મતત્ત્વને બ્રહ્મભાવના દ્વારા અભેદભાવે નિઃસંદેહ જાણીને તું તારા આત્મસ્વરૂપમાં શાશ્વત રૂપે સ્થિર થા. આરોપરૂપે જન્મેલા દૃશ્યપ્રપંચ કે અખિલ બ્રહ્માંડને તારા બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાનમાં સમાવી દે અર્થાત્ લય કર. આવો જ દૃશ્યપ્રપંચનો લય એ જ

તુજ જ્ઞાનસ્વરૂપમાં થયેલો જગતનો બાધ છે. અર્થાત્ તુજથી અજ્ઞાનકાળે જન્મેલા જગતનો તું તારા દ્વારા જ બાધ કરી તુજમાં સમાવી દે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

बुद्धौ गुहायां सदसद्विलक्षणं
ब्रह्मास्ति सत्यं परमद्वितीयम् ।
तदात्मना योऽत्र वसेद् गुहायां
पुनर्न तस्याङ्गगुहाप्रवेशः ॥२६७॥

बुद्धौ गुहायाम्	= બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં	अत्र	= આ ગુફામાં
सदसद्विलक्षणम्	= સત અને અસતથી વિલક્ષણ	तदात्मना	= તે (બ્રહ્મ)ની સાથે એકરૂપ બનીને
सत्यम्	= સત્ય,	गुहायां वसेत्	= ગુહામાં રહે છે
अद्वितीयम्	= અદ્વિતીય,	तस्य पुनः	= તેનો ફરીથી
परं ब्रह्म	= પરબ્રહ્મ	अङ्गगुहाप्रवेशः	= શરીરરૂપી ગુફામાં પ્રવેશ
अस्ति	= છે.		
यः	= જે (મનુષ્ય)	न	= થતો નથી.

પરબ્રહ્મ તો પૂર્વે ચર્ચાયું તેમ નથી સત કે અસત અર્થાત્ નથી વ્યક્ત કે અવ્યક્ત, નથી સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ, નથી કાર્ય કે કારણ, નથી ક્ષર કે અક્ષર પરંતુ તે સર્વથી વિલક્ષણ છે. તેવું અદ્વિતીય સત્યરૂપે રહેલું પરમબ્રહ્મ તો બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં જ બિરાજે છે. જે કોઈ એવી બુદ્ધિરૂપી ગુફામાં શુદ્ધ અંતઃકરણ કે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના બળે પ્રવેશ પામી શકે છે, તેને જ બ્રહ્માનુભૂતિ કે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. આવી ગુફામાં પ્રવેશ કરવો કે જ્યાં બ્રહ્મતત્ત્વ જાણી શકાય અને બ્રહ્મને જાણી બ્રહ્મરૂપ થઈ શકાય, તેવા ગુહાપ્રવેશને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પરમપદ કહ્યું છે. એવા પરમપદને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલો કે બુદ્ધિગુહામાં પ્રવેશ પામી બ્રહ્મીભૂત થઈ ચૂકેલો કોઈ પણ ક્યારેય પુનઃ શરીર રૂપી ગુફામાં અર્થાત્ માતાના ગર્ભ જેવી ગુફામાં પુનઃ પ્રવેશ કરતો નથી. તાત્પર્યાર્થે તો

બ્રહ્મીભૂત થયેલા પુરુષ માટે સંસારચક્ર સમાપ્ત થાય છે, આવાગમનના ફેરા ટળી જાય છે, ગર્ભથી સ્મશાન અને સ્મશાનથી ગર્ભ જેવા વમળથી તેનું તરણ થાય છે અને તેનો કદી મૃત્યુલોકમાં પુનઃ પ્રવેશ થતો નથી. આમ, તેને માટે દેશ-કાળનું બંધન સદાને માટે તૂટે છે. દેહની કારાવાસમાંથી તે છૂટે છે, આત્મસામ્રાજ્યને તે લૂંટે છે, લૂંટાવે છે અને અકિંચન ભાવે બ્રહ્માંડનો માલિક બને છે.

(છંદ-મંદાક્રાન્તા)

ज्ञाते वस्तुन्यपि बलवती वासनाऽनादिरेषा
कर्ता भोक्ताप्यहमिति दृढा याऽस्य संसारहेतुः ।
प्रत्यग्दृष्ट्यात्मनि निवसता साऽपनेया प्रयत्नाद्
मुक्तिं प्राहुस्तदिह मुनयो वासनातानवं यत् ॥२६८॥

वस्तुनि ज्ञाते अपि = આત્મવસ્તુનું જ્ઞાન થઈ ગયા પછી પણ
"अहं कर्ता भोक्ता" इति = "હું કર્તા, ભોક્તા છું" એવી
या एषा अनादि = જે આ અનાદિકાળની
बलवती दृढा वासना = બળવાન દૃઢ વાસના (રહી હોય તો)
अस्य संसारहेतुः = (તે) જીવના સંસારનું કારણ(બને છે.)
प्रत्यक् दृष्ट्या = (માટે) પ્રત્યક્દૃષ્ટિથી (જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિથી)
आत्मनि निवसता = આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને
प्रयत्नात् = પ્રયત્નપૂર્વક
सा अपनेया = તેનો (વાસનાનો) ત્યાગ કરવો જોઈએ.
इह = (કેમકે) આ વિષયમાં
यत् वासनातानवं तत् मुक्तिम्=જે વાસનાનો ત્યાગ છે તે જ મુક્તિ
मुनयः प्राहुः = (એમ) મુનિઓ કહે છે.

વાસના ત્યાગ જ મોક્ષ છે

પૂર્વે બ્રહ્મભાવનાની ગહન ગાંભીર્યયુક્ત ચર્ચા બાદ વાસનાનો

ત્યાગ શા માટે કરવો જોઈએ તેવું સમજાવતાં જણાવાયું છે કે બ્રહ્મભાવે ચિંતન કરવાથી આત્મવસ્તુનું જ્ઞાન થયું હોય, અનાત્મપદાર્થો ઉપરની આસક્તિ દૂર થઈ હોય, ભૌતિક પદાર્થોનો રાગ નિર્મૂળ થયો હોય, છતાં જેમ હિંગના ડબ્બામાંથી હિંગ ખાલી થઈ છે તેવું લાગે અગર કપૂર ભરેલો ડબ્બો ખાલી કરવા છતાં પણ તેમાં જેવી રીતે હિંગ કે કપૂરની વાસ રહી જાય છે તેવી રીતે અનાદિકાળથી મનમાં પડેલી વાસનાઓ બ્રહ્મભાવનાના બળે કે આત્મચિંતનથી નીકળી ગઈ હોવા છતાં, સૂક્ષ્મસ્વરૂપે રહી જાય છે. આવી વાસનાઓ જ પુનઃ જુદા જુદા સ્વાંગમાં પ્રગટ થાય છે અને " હું કર્તા છું, હું ભોક્તા છું" એવી ભ્રાંતિરૂપે જીવાત્માને દેહતાદાત્મ્યમાં નાંખી કર્તા કે ભોક્તા બનાવી સંસારનું બંધન પેદા કરે છે. "કર્મ અધૂરાં છે અને મારે તે પૂર્ણ કરવાં જ જોઈએ. અમુક ફળ ભોગવવાના હજુ મારે બાકી છે માટે ભોગ પૂર્ણ કરવા હું તત્પર છું. ભોગની પ્રબળ આકાંક્ષા મને બેચેન કરે છે." આવી અતૃપ્ત વાસનાની તૃપ્તિ માટે જ મનુષ્ય શરીર છોડે છે છતાં વાસનાથી છૂટતો નથી અને તેવી વાસના કે કામનાઓ જ જીવાત્માને પુનર્જન્મ માટે બળાત્કારે ઢસડી જાય છે અને નવો દેહ ધારણ કરી અતૃપ્ત વાસના તૃપ્ત કરવા પ્રેરે છે. માટે જ વાસનાને સંસારનો હેતુ કે જન્મમૃત્યુના સંસાર માટે કારણ ગણવામાં આવે છે. આમ, ભવસાગરના કે જન્મમૃત્યુના દરવાજા ખોલવા માટે જો વાસના જ કારણ હોય, તો મુમુક્ષુએ બ્રહ્મભાવનાથી કે આત્મદૃષ્ટિથી ધ્યાન કરતાં કરતાં વાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે મનન કરનારાં મુનિજનો જણાવે છે કે વાસનાનો ત્યાગ જ મુક્તિ કે મોક્ષ કહેવાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अहं ममेति यो भावो देहाक्षादावनात्मनि ।
अध्यासोऽयं निरस्तव्यो विदुषा स्वात्मनिष्ठया ॥२६६॥

देहाक्षादौ = દેહ, ઇન્દ્રિયો વગેરે
अनात्मनि = અનાત્મ વસ્તુઓમાં
अहं–मम इति यः भावः = 'હું અને મારું' એવો જે ભાવ છે

अयं अध्यासः = આને જ 'અધ્યાસ' કહેવાય છે.
विदुषा = વિદ્વાને
स्वात्मनिष्ठया = પોતાના આત્મામાં સ્થિતિ કરીને
निरस्तव्यः = (અધ્યાસને) દૂર કરવો જોઈએ.

अहं ममेति यः भावः

अहम् = 'હું'. જે હું નથી તેને 'હું' માનવું, દા.ત. મૂળ સ્વરૂપે 'હું' સચ્ચિદાનંદ આત્મા છું, છતાં જડ શરીરને અજ્ઞાન દ્વારા મારું સ્વરૂપ માની એવું કહું કે 'હું શરીર છું, હું ઇન્દ્રિય છું' તો આવી ખોટી દેહાત્મભાવનાને અહંભાવ કહેવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે જો હું દેહ અને ઇન્દ્રિયમાં મમતા કે મમત્વ પેદા કરી, દેહ અને ઇન્દ્રિય મારાં છે, તેવી ભાવના કરું તો તેને મમભાવ કહેવામાં આવે છે. આમ, અહંભાવ અને મમભાવ અજ્ઞાન કે ભ્રાંતિરૂપ જ છે. કારણ કે જે હું નથી તેમાં અહંકાર ઊભો થાય છે અને તે જ પ્રમાણે જે શરીર કે ઇન્દ્રિય સાથે મારે કોઈ સંબંધ નથી તેમાં ભ્રાંતિજન્ય સંબંધ માની તેમને મારાં ગણવા, તેવા મમભાવને લીધે જ બંધન પેદા થાય છે. માટે જ અત્રે જણાવાયું છે કે દેહ અને ઇન્દ્રિયો જે જડ છે, અનિત્ય છે, અસત છે તેમાં અહંભાવ કે મમભાવ કરી તે સૌ હું છું કે તે મારાં છે એવી ભ્રાંતિને જ્ઞાની કે વિવેકી પુરુષે આત્મનિષ્ઠા દ્વારા આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ. કારણ કે અહંભાવ કે મમભાવ જેવી ભ્રાંતિને જ અધ્યાસ કહેવામાં આવે છે. આમ અધ્યાસ, અજ્ઞાન કે અવિદ્યારૂપી ભ્રાંતિ મુમુક્ષુના બંધનનું કારણ હોઈ તેનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ છે.

જગતના જે કોઈ પદાર્થો કે દેહાદિમાં મમભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રાપ્ત કરવાની વાસના જાગે છે અને આવી વાસના જ મનુષ્ય પાસે અનેક પ્રકારના કર્મો કરાવી વાસનાપૂર્તિનો પ્રયત્ન કરે છે. તદુપરાંત જે કંઈ 'મારું' છે, 'મારાં' છે, 'મારી' છે અર્થાત્ મારી સંપત્તિ કે પત્ની, મારું શરીર કે મારું મકાન, મારાં સંતાનો કે મારાં ઢોરઢાંખર, આમ જે કંઈ મમભાવે પોતાનું લાગે તેની સુરક્ષાની વાસના જાગે છે તે સૌના વૃદ્ધિવિકાસની ચિંતા થાય છે અને તે

જ પ્રમાણે જે કંઈ મારું છે તેનો નાશ થવાથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. આમ, મમભાવને લીધે કર્મના મહાસાગરમાં પડવું પડે છે અને અંતે કર્મના ફળ ભોગવવા ગર્ભમાં કેદ થવું પડે છે. જો શરીર કે માલ-મિલકત મારાં નથી તો કેવી તેમની સુરક્ષાની વાસના કે શા માટે તેમની વૃદ્ધિની વ્યવસ્થાની ચિંતા? આમ જોતાં મમભાવ જ બંધન છે કારણ કે તેવા ભાવમાંથી જ અનેક પ્રકારની વાસનાઓ જન્મે છે. તેથી જે કોઈ વાસનાબંધનથી છૂટવા માગતો હોય તેણે અહંભાવ અને મમભાવરૂપી અધ્યાસનો તીવ્ર વિવેક દ્વારા શીઘ્ર ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

ज्ञात्वा स्वं प्रत्यगात्मानं बुद्धि तद् वृत्तिसाक्षिणम् ।
सोऽहमित्येव सद्वृत्याऽनात्मन्यात्ममतिं जहि ॥२७०॥

बुद्धि तद्वृत्ति साक्षिणम् = બુદ્ધિ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષી
प्रत्यगात्मानम् = પ્રત્યગાત્માને
स्वम् = સ્વસ્વરૂપ
ज्ञात्वा = જાણી
सः एव अहम् = ''તે જ હું છું''
इति = એવી
सद्वृत्या = સદ્વૃત્તિ વડે
अनात्मनि = અનાત્મામાં
आत्ममतिम् = આત્મબુદ્ધિનો
जहि = ત્યાગ કર.

પૂર્વ શ્લોકના વિચારનો વિસ્તાર કરતાં જણાવાયું છે કે જડ પદાર્થો ઉપર થયેલી જે અહંભાવ જેવી આત્મબુદ્ધિ છે અર્થાત્ દેહ, ઇન્દ્રિય આદિ જડ અને નાશવાનમાં 'તે હું છું' એવી દેહાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવા માટે પ્રત્યેકમાં રહેલા પોતાના અંતરાત્માને બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની વૃત્તિઓનો સાક્ષી જાણ. અર્થાત્ 'હું તો દેહનો, ઇન્દ્રિયોનો, અવયવોનો સાક્ષી છું અને સાક્ષી હોવાથી બુદ્ધિ કે તેની વૃત્તિઓથી જુદો છું અને સાક્ષ્ય કદી થઈ શકું નહીં.' એવી સાક્ષીરૂપી સત્યવૃત્તિ દ્વારા દેહાત્મવૃત્તિ જેવી અનાત્મવૃત્તિનો તારે ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આવા શ્લોકગત સંદેશથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જે કોઈ પોતાને દેહ,

ઇન્દ્રિયાદિનો સાક્ષી માને છે તે નિઃસંદેહ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી પોતાને જુદો જાણે છે. તેવા વિવેકીને દેહતાદાત્મ્ય હોતું નથી. તેથી તેમાં અહંભાવ કે મમભાવ જાગ્રત થતો જ નથી અને તેવા ભાવથી ઊભું થયેલું બંધન પણ તેમને નડતું નથી. કારણ કે જેવી રીતે દૃષ્ટા દૃશ્યથી જુદો છે, જ્ઞાતા જ્ઞેયથી ભિન્ન છે તેવી રીતે પ્રત્યેક શરીરમાં રહેલો સાક્ષી આત્મા સાક્ષ્ય દેહ, ઇન્દ્રિયાદિથી ભિન્ન છે. આમ, વિચારતાં ઉપરના બે શ્લોકમાં વાસનાત્યાગનો જ સંદેશ અપાયેલો છે. કારણ કે જો દેહ કે ઇન્દ્રિયો ઉપર અહંભાવ કે મમભાવ ઉત્પન્ન ન થાય તો 'શરીર મારું છે' કે 'હું શરીર છું' એ ભ્રમણા નષ્ટ થાય અને તે જ ન્યાયે શરીર કે ઇન્દ્રિયોના ભોગની વાસના પણ જાગે નહીં. આમ, અહંભાવ, મમભાવ કે અધ્યાસ દૂર કરવાનો સરળ ઉપાય પોતાને સાક્ષી જાણવામાં જ છે. સાક્ષીભાવમાં જીવે છે તે પોતાને અસંગ માની દેહાદિમાં કે તેમના ભોગો માટે વાસના કરતો નથી અને વાસના પાછળ કર્મો કરી, કર્મોના ફળ ભોગવવા પુનર્જન્મને નિમંત્રણ પણ આપતો નથી. તેથી વાસનાથી બચવાના ઉપાય રૂપે જ અહંભાવ, મમભાવ કે અધ્યાસને દૂર કરવાનો સંદેશ અપાયો છે.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् ।
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२७१॥

लोकानुवर्तनम् = લોકોને અનુસરવાનું
त्यक्त्वा = છોડીને
देहानुवर्तनं त्यक्त्वा = શરીરને અનુસરવાનું છોડીને,
शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा = (અને) શાસ્ત્રોને અનુસરવાનું છોડીને
स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

लोकवासनया जन्तोः शास्त्रवासनयापि च ।
देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥२७२॥

लोकवासनया = લોકવાસના,
शास्त्रवासनया = શાસ્ત્રવાસના,
देहवासनया च अपि = દેહવાસનાને કારણે પણ
जन्तोः = જીવને
यथावत् एव = જેવું થવું જોઈએ તેવું જ
ज्ञानम् = જ્ઞાન
न जायते = થતું નથી.

જેને વાસનાબંધનથી મુક્ત થવું છે અને આત્માનંદની અલૌકિક અનુભૂતિ કરવી છે, તેણે સૌ પ્રથમ **'लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा'** અર્થાત્ લોકોને અનુસરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. તાત્પર્યમાં લોકો 'વાહ, વાહ' કરે, સ્તુતિ કરે પ્રશંસા કરે અને પ્રોત્સાહન આપે તેવા કાર્યમાં કૂદી પડવું ન જોઈએ. કારણ કે તેમ કરવાથી તો આપણું વર્તન લોકોને રાજી રાખવા માટે થયું કહેવાય તથા લોકોની નજરમાં માન, મોભો કે મહત્તા મેળવવા માટે કરેલું કાર્ય કહેવાય. જે લોકો કોઈ પણ કાર્ય કરતી વખતે તે કાર્ય યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, ઈષ્ટ છે કે અનિષ્ટ, એવો વિવેક કર્યા વિના માત્ર લોકોનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા માટે જો કર્મ કરે તો તેવું કર્મ વિવેક દ્વારા થયું કહેવાય નહીં પણ લોકોને ખુશ કરવા અગર પોતાના અહંકારને ખોટું પોષણ આપવા માટે તથા સમાજમાં પ્રતિષ્ઠા માટે થયેલું, અજ્ઞાની લોકોના આચરણનું આંધળું અનુકરણ કહેવાય છે. જો આવું કરવાની કુટેવ પડી જાય તો મુમુક્ષુ સત્કાર્ય છોડી અજ્ઞાનીઓના અસદ્‌વર્તનનું અનુકરણ કરી પ્રતિષ્ઠાની વાસના પૂર્ણ કરવા અધોગતિમાં પડે છે. માટે તેવા અજ્ઞાની લોકોની અજ્ઞાનમય ક્રિયાનું અનુકરણ છોડવું જોઈએ. તેવા સાત્ત્વિક ત્યાગ માટે જ આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે **'लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा ।'**

'देहानुवर्तनं त्यक्त्वा' અહંભાવ મમભાવ, દેહાત્મબુદ્ધિ કે અધ્યાસ દ્વારા જે દેહને પોતાનું સ્વરૂપ માને છે, દેહના મમત્વ કે આસક્તિ દ્વારા પોતાને દેહનો માલિક સમજે છે અને દેહને પોતાની વ્યક્તિગત ખાનગી મિલકત

સમજે છે તેવો આત્મચિંતન છોડી દેહની વાસના પ્રમાણે, દેહની માંગણી મુજબ જીવનભર દેહના પોષણ માટે, તેના સુખભોગ માટે જ વર્તન કર્યા કરે છે અને દેહની સુખાકારી માટે દોડાદોડ કરનારો જાણતો પણ નથી કે "ખીલા પીલા કે દેહ બઢાયા વો ભી અગન જલાના હૈ." આમ, જીવનપર્યંતનો શરીર પાછળનો પુરુષાર્થ તો અંતે રખ્યા મેળવવાનો જ કહેવાય. તેથી વિવેકીએ સમજવું કે દેહની માગણીઓ કે વાસનાઓને અનુસરીને વર્તન કરવું નહીં પરંતુ દેહને દશ્ય, જ્ઞેય, જડ, વિનાશી, ક્ષેત્ર કે સાક્ષ્ય માની પોતે સૌનો સાક્ષી છે, સૌથી ભિન્ન અને અક્રિય છે એમ સમજવું. તેણે દેહના ભોગ માટેનું વર્તન છોડી, દેહની અંદર રહેલા અંતરાત્મા કે ઈશ્વરનું જ ચિંતન કરવું જોઈએ કે જેથી કીટ-ભ્રમરન્યાયે આત્મચિંતન કરી તે અંતે આત્મસ્વરૂપ થઈ શકે અને દેહ પાછળની આંધળી ક્રિયા છોડી શકે. માટે જ કહ્યું છે કે '**देहानुवर्तनं त्यक्त्वा ।**' આ સંદર્ભે સૌ મુમુક્ષુએ નિત્ય પોતાને પ્રશ્ન પૂછતા રહેવું કે દેહ અને ઈન્દ્રિયોના ભોગ માટે આપણે જેટલો સમય ખરચીએ છીએ, તેટલો સમય શું આપણે આપણાં મોક્ષ કે મુક્તિ માટે ખરચીએ છીએ ખરાં? દેહના રોગ દૂર કરવા માટે આપણે જેટલી ચિંતા કરીએ છીએ તેટલી ચિંતા શું આપણે સંસારરૂપી રોગને અગર બંધન જેવા દર્દને દૂર કરવા કરીએ છીએ ખરાં? દેહની સુરક્ષા માટે આપણે જેટલા સાધનો વસાવ્યાં છે તેટલા કે તેનાથી અડધા સાધનો પણ શું આપણે આત્મજ્ઞાનના અધિકારી થવા માટે વસાવ્યાં છે ખરાં? શું વિવેક, વૈરાગ્ય, ષટ્સંપત્તિ કે મુમુક્ષુત્વ જેવા સાધનો વગર જ્ઞાન મેળવી શકીશું ખરાં? દેહને પુષ્ટ કરવા માટે જેટલું ધન આપણે ખરચીએ છીએ તેટલું કે તેનાથી અડધું ધન પણ શું આપણે ચિત્તની શુદ્ધિ માટે, અહંકારની મુક્તિ માટે, મમત્વથી છૂટવા માટે કે વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ માટે વાપર્યું છે ખરું? અરે! જ્યારે આપણાં સગાં સંબંધીઓ, સ્નેહી કે મિત્રો બીમાર થઈ ખાટલે પડ્યા હોય છે ત્યારે આપણે જેટલા દુઃખી થઈએ છીએ, જેટલો ભય અનુભવીએ છીએ, જેટલો શ્રમ કરી ઑપરેશન થિયેટરની બહાર ખડે પગે રાહ જોઈએ છીએ કે હૉસ્પિટલના વારંવાર આંટાફેરા કરીએ છીએ, દર્દી થયેલા સ્નેહી કે મિત્રની સુખાકારી માટે નિશદિન ચિંતા કરીએ છીએ તેના જેટલી કે તેથી

અડધા ભાગની ચિંતા પણ શું આપણા સ્નેહી, મિત્રો કે પડોશીઓ, સગા કે જેઓ જન્મોજન્મથી ભવબંધનના ખાટલે પડયાં છે, અજ્ઞાનરૂપી અંધારામાં અથડાય છે જન્મમૃત્યુના વમળમાં ડૂબકાં ખાય છે તેમને અંધારાથી બહાર કાઢવા કે ભવબંધનથી મુક્ત કરવા કરી છે ખરી?

તાત્પર્યમાં યાદ રાખવું કે દેહ ક્ષણભંગુર છે, જડ છે, અપવિત્ર છે, મળમૂત્રયુક્ત છે માટે માત્ર દેહના પોષણ કે સુખભોગાર્થે જ સમય બરબાદ ન કરવો પરંતુ સદા યાદ રાખવું કે આ ક્ષણભંગુર મનુષ્યદેહ દુર્લભ છે, અનેક યોનિઓમાં ઉત્તમ છે, ધર્મપ્રાપ્તિનું પ્રથમ સાધન છે. મનુષ્ય દેહની આસક્તિ છોડી મોક્ષમાર્ગે દેહનો સદુપયોગ કરે તો દેહ દ્વારા જ નિષ્કામ કર્મ કરી અંતઃકરણશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શકે અને શુદ્ધચિત્તે વિચાર કરી દેહાસક્તિ, દેહતાદાત્મ્ય કે દેહની મમતામાંથી મુક્ત થઈ પોતાને દેહનો સાક્ષી સમજી સાક્ષી આત્માનું ચિંતન કરતાં કરતાં સ્વયં આત્મસ્વરૂપ બની શકે અને તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મભાવના દ્વારા પોતાને બ્રહ્મથી અભેદ જાણી બ્રહ્મ થઈ શકે. પશુ આદિના શરીરો ભોગયોનિ હોઈ, તેમને કર્મની સ્વતંત્રતા નથી અને તેથી તેમની મોક્ષમાર્ગે પ્રગતિ પણ નથી. જયારે દેહધારી મનુષ્ય તો દેહનો સદુપયોગ કરી નરથી નારાયણ થવાનું કે જીવથી બ્રહ્મ થવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. માટે દેહનું મમત્ત્વ છોડી, દેહના ભોગ માટેની વાસનાઓ તોડી, દેહની વાસના અર્થે વર્તન કરવાની કુટેવનું અનુસરણ છોડી દેવું જોઈએ. માટે જ કહ્યું છે કે **'देहानुवर्तनं त्यक्त्वा ।'**

'शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा ।' જેમ દેહભોગની વાસના અને સમાજ, સંસાર કે લોકમાં પ્રતિષ્ઠા કે પ્રમાણપત્રની વાસના છોડવાનો સંદેશ અપાયો તે જ પ્રમાણે શાસ્ત્રના પઠન-પાઠનની સાત્ત્વિક વાસના પણ બંધનનું કારણ હોઈ શકે તથા શાસ્ત્રો માત્ર પરોક્ષજ્ઞાન આપતાં હોઈ, સાધક કે મુમુક્ષુને વિદ્વાન કે પંડિત બનાવી શકે, પરંતુ જીવન્મુક્તિ અપાવી શકે નહીં. માટે તેવી સુંવાળી સાત્ત્વિક વાસનાનો પણ ત્યાગ કરવાનું સૂચવેલું છે. માટે જ જણાવ્યું છે કે શાસ્ત્રોના શબ્દોનો લક્ષ્યાર્થ જો ન સમજાય અને તેવા લક્ષ્યાર્થરૂપી સાર્થક

અર્થો સાથે જો સાક્ષાત્કાર ન થાય તો શબ્દોના અરણ્યમાં ભૂલો પડેલો શાસ્ત્રને અનુસરનારો શાસ્ત્રી, મતમતાંતરોના વમળમાં ડૂબકાં ખાતો, સંસાર તરવાને બદલે શાસ્ત્રોના ભાર નીચે જ ડૂબી મરે છે. માટે શાસ્ત્રોનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરી, શાસ્ત્રોએ નિર્દેશેલા આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર જો થઈ જતો હોય તો શાસ્ત્રનું પ્રયોજન પૂર્ણ થયું કહેવાય અને આમ પ્રયોજન પૂર્ણ થતાં શાસ્ત્રોને અનુસરવાનું બંધ કરી દેવું જોઈએ, શાસ્ત્રોનો માથે ઉપાડેલો ભાર ફગાવી દેવો જોઈએ કારણ કે જેમ નદી પાર કરવા જો નૌકાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કર્યો હોય તો નદીની પેલે પાર પહોંચ્યા બાદ કંઈ નૌકાને માથે ઉપાડીને કોઈ આગળ પ્રવાસ કરતું નથી. માટે જ આત્મદર્શન થયાં બાદ પઠનપાઠનની વાસના કે તેવું વર્તન છોડી દેવું જોઈએ. માટે જ કહ્યું કે '**शास्त्रानुवर्तनं त्यक्त्वा ।**'

આમ **लोकानुवर्तनं**, **देहानुवर्तनं** અને **शास्त्रानुवर्तनं** જેવું જે કંઈ અનુસરણ કે અનુકરણ અજ્ઞાનીજનોનું જોવા મળે છે તે બધું જ લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસનાથી જ પ્રેરાયેલું હોય છે તથા પોતાના આત્મસ્વરૂપના અજ્ઞાનને કારણે જ અગર અધ્યાસના લીધે જ તેવા અવિવેકી વર્તનનું અનુકરણ યાંત્રિક રીતે થયા જ કરે છે અને જો તેવું થયા કરે તો લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસનામાં નિરંતર વૃદ્ધિ જ થયા કરે અને એમ થવાથી તો મુમુક્ષુને કદાપિ યથાર્થજ્ઞાન થાય જ નહીં, કારણ કે વાસનાની હયાતીમાં આત્મજ્ઞાન થવું કદાપિ શક્ય નથી. તેથી જ શ્લોકને અંતે કહ્યું છે કે '**ज्ञानं यथावन्नैव जायते ।**' માટે નિષ્કર્ષ તો એટલો જ છે કે વિવેકી મુમુક્ષુએ યથાર્થજ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે લોકવાસના, શાસ્ત્રવાસના અને દેહવાસનાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(છંદ-ઉપજાતિ)

संसारकारागृहमोक्षमिच्छो-
रयोमयं पादनिबद्धशृङ्खलम् ।
वदन्ति तज्ज्ञाः पटुवासनात्रयं
योऽस्माद् विमुक्तः समुपैति मुक्तिम् ॥२७३॥

संसारकारागृहमोक्षम्– = સંસારરૂપી કેદખાનામાંથી છૂટવા
इच्छोः = ઇચ્છનાર માટે
तज्ज्ञाः = બ્રહ્મને જાણવાવાળા
पटुवासनात्रयम् = (ઉપર જણાવેલી) ત્રણ વાસનાઓને
पादनिबद्धश्रृङ्खलं अयोमयम् = પગમાં બાંધેલી લોઢાની સાંકળ જેવી
वदन्ति = કહે છે.
यः अस्मात् विमुक्तः = જે (મનુષ્ય) આમાંથી છૂટે
मुक्तिं समुपैति = તે મુક્તિને પામે છે.

વાસનાક્ષયમાં જ મુક્તિ

ઉપર જણાવેલી લોકવાસના, દેહવાસના અને શાસ્ત્રવાસના જેવી વાસનાત્રિપુટી જ પગમાં બાંધેલી લોઢાની સાંકળ જેવી છે અને તેવી સાંકળથી બંધાયેલો જ સંસારરૂપી કેદખાનામાં કેદી બને છે. એવું બ્રહ્મતત્ત્વને જાણનારાં તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે. પરંતુ જે મનુષ્ય ઉપરોક્ત ત્રણેય વાસનાઓથી છૂટે છે તે જ મુક્તિ પામે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

जलादिसंपर्कवशात्प्रभूत–
दुर्गन्धधूतागरुदिव्यवासना ।
संघर्षणेनैव विभाति सम्यक्
विधूयमाने सति बाह्यगन्धे ॥२७४॥

(છંદ-ઉપજાતિ)

अन्तःश्रितानन्तदुरन्तवासना–
धूलीविलिप्तापरमात्मवासना ।
प्रज्ञातिसंघर्षणतो विशुद्धा
प्रतीयते चन्दनगन्धवत्स्फुटा ॥२७५॥

जलादिसंपर्कवशात्	= જેવી રીતે જળ વગેરેના સંબંધથી
प्रभूत–दुर्गन्ध–धूता–अगरु–दिव्य–वासना	= ઉત્પન્ન થયેલી દુર્ગંધથી અગરુ-ચંદનની મીઠી સુગંધ દબાઈ જાય છે.
संघर्षणेन एव	= (પણ જ્યારે ચંદન-સુખડને) સારી પેઠે ઘસવામાં આવે
बाह्यगन्धे विधूयमाने सति	= (અને) બહારની દુર્ગંધ દૂર કરવામાં આવે ત્યારે જ
सम्यक् विभाति	= સુગંધ આવવા લાગે છે.
अन्तःश्रितानन्त–दुरन्त वासना	= (તેવી જ રીતે) અંતઃકરણમાં વસેલી, અનેક દુર્વાસનારૂપી
धूली विलिप्ता	= ધૂળથી દટાઈ ગયેલી
परमात्मवासना	= પરમાત્મ-વાસના
प्रज्ञातिसंघर्षणतः	= ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપી ઘર્ષણથી
विशुद्धा	= વિશુદ્ધ બનીને
चन्दनगन्धवत्	= ચંદનની સુગંધની જેમ
स्फुटा प्रतीयते	= સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે.

જેમ સુખડ કે ચંદનના લાકડાં જળમાં તણાતાં હોય અને વર્ષાના મેલા પાણીથી જો પાણી ગંદુ કે કચરાવાળું થયું હોય તો તેવા લાકડાં ઉપર મેલ કે કચરાનું આવરણ થવાથી ચંદનની દિવ્ય સુગંધી આવતી નથી. પરંતુ જ્યારે ચંદનના લાકડાં ઉપર ચોંટેલા મળ અગર કચરાને સારી રીતે ઘસીને દૂર કરવામાં આવે તો કચરાની કે પાણીના મેલની દુર્ગંધ દૂર થાય છે અને ચંદનની પવિત્ર સુવાસ ફેલાવા લાગે છે. તેવી જ રીતે મન કે અંતઃકરણમાં રહેલી અનેક પ્રકારની અતિબળવાન વાસનારૂપી ધૂળ કે મેલ દ્વારા પરમાત્મા-પ્રાપ્તિની સાત્ત્વિક વાસના દટાઈ કે ઢંકાઈ જાય છે. પરંતુ જો તેવી પ્રબળ વાસનાને ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાનરૂપી ઘર્ષણથી ઘસી ઘસીને સારી રીતે દૂર કરવામાં આવે તો જેમ પેલા સુખડ કે ચંદન ઉપર પાણીનો મેલ કે કચરો ચોંટેલો દૂર થઈને ચંદનની સુગંધ ફેલાય છે; તે જ પ્રમાણે વિષયવાસનાઓ,

ભોગવાસનાઓ, દેહવાસનાઓ, લોકવાસનાઓ કે શાસ્ત્રવાસનાઓનો વંટોળ દૂર થતાં પરમાત્મ પ્રાપ્તિની ઇચ્છારૂપી સુગંધ આપોઆપ ફેલાવા લાગે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अनात्मवासनाजालैस्तिरोभूतात्मवासना ।
नित्यात्मनिष्ठया तेषां नाशे भाति स्वयं स्फुटा ॥२७६॥

अनात्मवासनाजालैः = અનાત્માની વાસનાઓના જાળાંથી
आत्मवासना = આત્માની વાસના
तिरोभूता = ઢંકાઈ ગઈ છે.
नित्यात्मनिष्ठया = (માટે) નિત્ય-નિરન્તર આત્મામાં સ્થિતિ કરવાથી
तेषां नाशे = તે વાસનાઓનો નાશ થતાં
स्वयं स्फुटा भाति = (આત્મવાસના) પોતાની મેળે જ સ્પષ્ટ પ્રગટ થાય છે.

જડ પદાર્થો કે વિષયોની વાસનાઓના જાળાંથી આત્મપ્રાપ્તિની, મોક્ષની કે આત્મસાક્ષાત્કારની સાત્ત્વિક અને પવિત્ર વાસના ઢંકાઈ જાય છે. માટે હંમેશા આત્મચિંતન કરતાં રહેવું જોઈએ. તેવા આત્મતત્ત્વમાં નિરંતર નિષ્ઠા રાખી, નિશદિન જો આત્મચિંતન કરવામાં આવે તો વિષયવાસનાઓનાં જાળાં ધીરે ધીરે દૂર થાય છે અને વાસનાના જાળાંનું આવરણ દૂર થતાં આત્મવાસના કે મુમુક્ષા પોતાની મેળે જ પ્રગટ થાય છે અને તેવી પ્રબળ મોક્ષવાસના જ અંતે પરમાત્માને પ્રયત્ન વિના પોતામાં પ્રગટાવે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

यथा यथा प्रत्यगवस्थितं मनः
तथा तथा मुञ्चति बाह्यवासनाः ।
निःशेष मोक्षे सति वासनाना-
मात्मानुभूतिः प्रतिबन्धशून्या ॥२७७॥

यथा यथा = જેમ જેમ

मनः प्रत्यगवस्थितम्	= અંતઃકરણ અંતરાત્મામાં સુસ્થિર થતું જાય છે.
तथा तथा	= તેમ તેમ
बाह्यवासनाः	= બાહ્યપદાર્થોની વાસનાઓનો
मुञ्चति	= ત્યાગ કરે છે.
वासनानां निःशेष मोक्षे सति	= વાસનાઓનો નિઃશેષ નાશ થવાથી
आत्मानुभूतिः	= આત્માનુભૂતિ
प्रतिबन्धशून्या	= પ્રતિબંધથી રહિત થઈ જાય છે.

મનોનાશ જ વાસનાક્ષય છે

વાસનાત્યાગના વિવેચનનું સમાપન કરતાં અંતે જણાવાયું છે કે જેમ જેમ મન આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં, બ્રહ્મભાવનામાં કે નિદિધ્યાસનમાં સ્થિર થતું જાય છે તેમ તેમ તે બહારના ભૌતિક પદાર્થોની કે વિષયભોગની વાસનાઓને છોડતું જાય છે. તેમ કરતાં કરતાં અંતે તમામ વિષયવાસના, પદાર્થવાસના કે અનાત્માની વાસનાઓ આપમેળે છૂટી જાય છે. આમ, આત્મચિંતનમાં વાસનાઓનો આત્યંતિક ત્યાગ થાય છે ત્યારે આત્માનો અનાયાસે અપરોક્ષ અનુભવ થવા લાગે છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર, અપરોક્ષાનુભૂતિ કે જીવન્મુક્તિમાં વચ્ચે જો કોઈ વિઘ્ન હોય, પ્રતિબંધ હોય, આવરણ હોય, તો તે અન્ય કંઈ જ નહીં પરંતુ વાસના જ વિઘ્ન છે, વાસના જ આવરણ છે, વાસના જ બંધન છે, વાસના જ સંસાર છે અને વાસના જ પ્રતિબંધ છે. માટે જ જયાં સુધી વાસનાઓનો નિઃશેષ ક્ષય ન થાય, અવશેષરહિત ત્યાગ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રતિબંધશૂન્ય અપરોક્ષાનુભૂતિ થતી નથી અગર અનાવરણ થયેલી જીવન્મુક્તિ અનુભવાતી નથી.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

स्वात्मन्येव सदा स्थित्वा मनो नश्यति योगिनः ।
वासनानां क्षयश्चातः स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२७८॥

स्वात्मनि एव सदा = પોતાના આત્મામાં જ સર્વદા
स्थित्वा = સ્થિતિ કરીને
योगिनः मनः = યોગીનું મન
नश्यति = નષ્ટ થઈ જાય છે.
च = અને
वासनानां क्षयः = વિષયવાસનાઓનો પણ નાશ થાય છે.
अतः = માટે
स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

જે યોગી આત્માનું અભેદભાવે મનન કર્યા કરે છે અને નિત્ય નિરંતર આત્મસ્વરૂપમાં જ જેનું મન સ્થિર થયું છે, તેનું મન બ્રહ્મથી ભિન્ન રહેતું નથી, પરંતુ બ્રહ્મ સાથે એકીભૂત થવાથી વિષયાસક્તિથી, ભૌતિક પદાર્થોના રાગથી તે મુક્ત થાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ વિચારશૂન્ય અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે નથી તેમાં નશ્વર પદાર્થોના રાગનો વિચાર કે તેને પ્રાપ્ત કરવાની વાસના. તે જ પ્રમાણે નથી તેને કોઈ પણ વસ્તુ, વ્યક્તિ કે પરિસ્થિતિ માટે દ્વેષભાવનાનો વિચાર. આમ હોવાથી, ત્યાં મન જેવું જ કંઈ રહેતું નથી. મનમાંથી વિષયવાસનારૂપી મળ, રાગ-દ્વેષરૂપી દોષ કે વિચારોની ચંચળતાની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થવાથી મન શુદ્ધ થાય છે. આમ, આત્મવિચારમાં તે યોગીનું મન અભેદભાવ અનુભવે છે, તે મન આત્મસ્થ થઈ જાય છે. માટે અવિવેકી કે વિષયાસક્ત અથવા વાસનાગ્રસ્ત મન નાશ પામ્યું તેવું કહેવાય છે. આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલી 'અમના' સ્થિતિને જ મનોનાશ કહી જણાવ્યું છે કે જે યોગીનું મન આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિત છે તેનું મન નાશ પામેલું સમજવું અને તેની વાસનાઓનો પણ ક્ષય જ જાણવો. માટે હે મુમુક્ષુ! ''તું તારા દેહ ઉપરની 'હું'પણાની ભ્રાંતિ કે 'હું દેહ છું' તેવો 'અહંભાવ'રૂપી તારો અધ્યાસ દૂર કર.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

तमो द्वाभ्यां रजःसत्त्वात्सत्त्वं शुद्धेन नश्यति ।
तस्मात् सत्त्वमवष्टभ्य स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२७६॥

द्वाभ्यां	= (રજોગુણ અને સત્ત્વગુણ) આ બે થી
तमः	= તમોગુણ,
सत्त्वात् रजः	= સત્ત્વગુણથી રજોગુણ, (અને)
शुद्धेन	= શુદ્ધ આત્મજ્ઞાનથી
सत्त्वम्	= સત્ત્વગુણનો
नश्यति	= નાશ થાય છે.
तस्मात्	= માટે
सत्त्वम्	= (શુદ્ધ) સત્ત્વગુણનું (એટલે આત્મજ્ઞાનનું)
अवष्टभ्य	= અવલંબન કરીને
स्व-अध्यासापनयं कुरु	= પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

રજોગુણ અને સત્ત્વગુણના પ્રભાવથી તમોગુણ નિવૃત્ત થાય છે, જયારે સત્ત્વગુણના પ્રભાવથી પ્રવૃત્તિપ્રેરક રજોગુણની નિવૃત્તિ થાય છે તથા શુદ્ધ સત્ત્વગુણ દ્વારા જે મિશ્ર સત્ત્વગુણ છે તેનો નાશ કે નિવૃત્તિ થાય છે. માટે શુદ્ધ સત્ત્વગુણનો આશ્રય કરી તું તારા અધ્યાસને દૂર કર.

આમ, અત્રે વાસ્તવમાં તો ત્રણેય ગુણથી પર થવાનો સંદેશો છે. તમોગુણની નિવૃત્તિ કરવી અર્થાત્ તેમાંથી જન્મેલાં સ્થૂળ શરીરનું તાદાત્મ્ય તોડવું કે તેમાં રહેલા 'અહંભાવ' કે 'મમભાવ'નો નાશ કરવો, એવો સંકેત જ ઈષ્ટ છે. તે જ પ્રમાણે રજોગુણની નિવૃત્તિનો અર્થ કર્મેન્દ્રિયો અને પાંચ પ્રાણ સાથેનું તાદાત્મ્ય દૂર કરી, ભ્રાંતિમાં પણ 'હું પ્રાણ છું', એવી સમજનો સ્વીકાર કરી શકાય નહીં, તેવો ઉપદેશ લેવો. અંતે મિશ્ર સત્ત્વગુણનો ત્યાગ સૂચવે છે કે સૂક્ષ્મ મન, બુદ્ધિ કે અહંકાર જેવા અંતઃકરણમાં કે જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં જો અભિમાન થયું હોય કે, 'હું મન બુદ્ધિ અથવા ઈન્દ્રિય છું' તો તેવા અધ્યાસનો

પણ તીવ્ર વિવેકવિચારથી નાશ કરવો, એ જ મુમુક્ષુનું અનિવાર્ય કર્તવ્ય છે. આવો તાત્ત્વિક અર્થ જ ભ્રમરવૃત્તિથી સૌએ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

प्रारब्धं पुष्यति वपुः इति निश्चित्य निश्चलः ।
धैर्यमालम्ब्य यत्नेन स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८०॥

प्रारब्धम्	= પ્રારબ્ધ કર્મ જ
वपुः	= શરીરનું
पुष्यति	= પોષણ કરે છે.
इति निश्चित्य	= એમ નિશ્ચય કરીને
निश्चलः	= નિશ્ચલ થઈને
धैर्यं आलम्ब्य	= ધીરજ ધરીને
यत्नेन	= યત્નપૂર્વક
स्व-अध्यासापनयं कुरु	= પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

અવિદ્યાજન્ય ભ્રાંતિ દ્વારા જ અવિવેકી શરીરને પોતાનું સ્વરૂપ માની જીવનભર શરીર પાછળ સંતપ્ત થાય છે અને શરીરના ચિંતન દ્વારા અંતે શરીરત્યાગ બાદ પુનર્જન્મે નવા શરીરને જ પ્રાપ્ત કરે છે. આમ ભ્રાંતપુરુષ પોતે જ જન્મમૃત્યુના ચક્રને ચાલતું રાખે છે અને દેશકાળના બંધનથી મુક્ત થઈ શકતો નથી. માટે જ અત્રે સમજાવ્યું છે કે મુમુક્ષુએ નિશ્ચયપૂર્વક સમજી લેવું જોઈએ કે હું શરીર નથી કે તે મારું નથી,શરીરની સાચી માલિકી તો પ્રારબ્ધકર્મની જ છે તેથી પ્રારબ્ધકર્મ જ શરીરનું પાલન-પોષણ કર્યા કરે છે, **"प्रारब्धं पुष्यति वपुः"** એવા અચળ અને દૃઢ નિશ્ચયના બળે દરેકે ધીરજપૂર્વક પ્રયત્ન કરીને પોતાના અધ્યાસને નિવૃત્ત કરવો જોઈએ અને 'હું શરીર છું કે શરીર મારું છે', તેવી દુઃખદ ભ્રાંતિમાંથી મુક્ત થઈ શરીરની ચિંતા ત્યજી દેવી જોઈએ.

વપુ અર્થાત્ શરીર. તેની નાહકની ચિંતામાં અવિવેકી જીવનભર

દુ:ખી થાય છે. શરીરનો જન્મ તો પ્રારબ્ધના લીધે થાય છે. અનેક જન્મોનાં સંચિત થયેલાં કર્મો કે જેનું ફળ ભોગવવાનું બાકી છે અને જે જીવાત્માના નામે જમા છે તે સંગ્રહિત થયેલાં અનેક જન્મોનાં કર્મોને સંચિત કહેવામાં આવે છે. આવા સંચિતકર્મોમાંથી જે કર્મો જેમ જેમ પરિપક્વ થતાં જાય તેમ તેમ તેવો પરિપક્વ થયેલો કર્મસમૂહ ફળ ભોગવવા માટે કોઈને કોઈ યોનિ-પ્રવેશ દ્વારા ગર્ભ ધારણ કરી શરીરને જન્મ આપે છે. કારણ કે નિરાકાર જીવાત્મા શરીર વગર કર્મનાં ફળ ભોગવી શકે નહીં. આમ, સંચિત કર્મોનાં સંગ્રહિત કર્મોમાંથી થોડાંક પરિપક્વ થયેલાં કર્મોને ભોગવવા માટે જીવાત્મા જ્યારે નવું શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે તે શરીર જે કર્મસમૂહને લીધે જન્મે છે તે કર્મસમૂહને પ્રારબ્ધકર્મ કહેવામાં આવે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે શરીરનો જન્મ પ્રારબ્ધકર્મને લીધે છે અને જન્મ થયા પછી કર્મના ફળ ભોગવવા માટે શરીરને સારું રાખવું, તેનું પોષણ કરવું અને તેવા શરીરરૂપી સાધન પાસે સારાંનરસાં કર્મનાં ફળ ભોગવાવવાં, તે સર્વ જવાબદારી પ્રારબ્ધની જ છે. કોઈ વિશેષ પ્રયત્ન કરે કે ન કરે પરંતુ શરીરને પ્રારબ્ધકર્મનાં ફળ મુજબ સુખદુ:ખ મળ્યા જ કરે છે. આમ, શરીર કે વપુના પોષણની, તેનાં વસ્ત્રો કે રહેઠાણની જવાબદારી અગર તેના ભોગો માટેની પૂર્વ તૈયારી, વગેરે બધું જ પ્રારબ્ધ મુજબ આપોઆપ થયાં કરે છે. પ્રારબ્ધકર્મનો સમૂહ કે જે જીવાત્મા સંચિતના સંગ્રહમાંથી ઉપાડીને લાવ્યો છે, તે સૌ પ્રારબ્ધકર્મનાં ફળ વટાવતાં કે ભોગવતાં જ્યારે સમાપ્ત થઈ જાય છે ત્યારે તે જ ક્ષણે પ્રારબ્ધકર્મનો નાશ થતાં શરીરનો છેલ્લો શ્વાસ બંધ પડે છે અને ગર્ભરૂપી સ્ટેશનથી જીવની શરૂ થયેલી જીવનયાત્રા અંતે સ્મશાનરૂપી અંતિમ સ્ટેશને પૂર્ણ થાય છે. આમ, શરીરના મૃત્યુનું કારણ પણ પ્રારબ્ધ જ છે. પ્રારબ્ધની પૂર્ણાહુતિ જ મૃત્યુ છે. પ્રારબ્ધનો શુભારંભ જ જન્મ છે અને જેમ ૫૦૦ રૂપિયાની નોટ વટાવીએ અને સુખભોગ માટે ખરચીએ તેમ પ્રારબ્ધકર્મોનાં ફળ વટાવતાં વટાવતાં સુખભોગ અનુભવીએ તેને જ જન્મ અને મૃત્યુ વચ્ચે ઝોલાં ખાતું જીવન કહેવામાં આવે છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યે નિશ્ચિતરૂપે સમજી લેવું કે જીવનયાત્રા કેટલી લાંબી

ચલાવવી કે ક્યારે યાત્રા વચ્ચે લથડિયું કે ઠોકર ખાતાં જીવનયાત્રા અટકાવવી, એશ-આરામ કે સમૃદ્ધિરૂપી સંપત્તિમાં આળોટવું કે દયાપાત્ર થઈ દુ:ખના ખાટલે દર્દની પીડા સહન કરતાં પડયા રહેવું, લોકોની સ્તુતિ કે પ્રશંસા વચ્ચે પુષ્પોના હાર વચ્ચે ,લદાઇને સન્માનથી અલંકૃત થવું કે ગાળો કે અપશબ્દોના ભારથી દટાઈ જઈ, જોડાના મારથી તિરસ્કૃત થઈ ઘાયલ થવું, તે બધું જ અંતે પ્રારબ્ધ ઉપર નિર્ભર હોય છે. માટે જ આચાર્યશ્રીએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે શરીરના માનાપમાનની, તિરસ્કાર કે સન્માનની, પાલન કે પોષણની , ભૂત કે ભવિષ્યની ચિંતા છોડી દે. કારણ કે શરીર ન તો તારું છે કે ન તું શરીરનો માલિક છે. તું તો શરીરથી વિલક્ષણ શરીરનો સાક્ષી છે. તારે શરીરના ભોગ, રોગ, યોગ કે સંજોગ સાથે લેશ માત્ર સંબંધ નથી. તું દેહની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિથી અસંગ છે, તેવું વિચારી નિશ્ચિંત થઈ શરીરના પોષણ માટેની ચિંતાથી મુક્ત થા. તારા સ્વાત્માનંદમાં મદમસ્ત થા, તારા ચિંતામુક્ત અલમસ્ત અનંતસ્વરૂપમાં સ્થિત થઈ શરીરસુખ માટે લોકોની લાચારી છોડી દે, પેટને પોષવા થતી ખુશામતની શહાદત વહોરી લે. કારણ કે ''વપુ પ્રારબ્ધ પોષે છે ખુશામત જહાં તણી શાને? **''प्रारब्धं पुष्यति वपुः''**

વર્તમાન દેહ દ્વારા જે કર્મો થાય છે અને જેનું ફળ ભવિષ્યમાં મળવાનું છે અગર ફળ આવવાનું બાકી છે, તેવા કર્મોને આગામી કર્મ અથવા ક્રિયમાણકર્મ કહેવામાં આવે છે. આવા આગામીકર્મ અજ્ઞાનમાં કર્તાભાવે થાય છે. જયારે દેહાભિમાન દ્વારા જીવાત્માએ અનેક જન્મોનાં કરેલાં કર્મો કે જેનું ફળ પરિપક્વ થઈ ભોગવવાનું બાકી છે અને તેવા સૌ કર્મો જીવાત્માને નામે એકઠાં થઈ તેની સંપત્તિરૂપે જમા છે, તેવા જમા રહેલા કર્મોને સંચિત કર્મ કહેવામાં આવે છે. આવા આગામી અને સંચિતકર્મોનો નાશ આત્મજ્ઞાન દ્વારા શક્ય છે. પરંતુ પ્રારબ્ધકર્મથી કોઈ બચી શકે નહીં કારણ કે તે તો નવું શરીર લઈ ફળ ભોગવવાનું શરૂ કરી ચૂકેલું હોય છે અર્થાત્ પ્રારબ્ધકર્મોનાં ફળનો ભોગ, જન્મ પછી શરૂ થઈ ચૂકયો હોય તો તેવા ફળભોગને વચ્ચે કોઈ અટકાવી શકે નહીં. માટે જ કહ્યું છે કે પ્રારબ્ધકર્મ તો યેન કેન પ્રકારેણ ભોગવવું જ પડે છે. પછી ''પ્રારબ્ધનું ફળ શુભ હોય કે અશુભ; ઈષ્ટ હોય કે અનિષ્ટ;

તેને અવશ્ય ભોગવવું જ રહ્યું. ભોગવ્યા વિના પ્રારબ્ધકર્મનો ક્ષય થતો નથી અગર કરોડો ઉપાયોથી પણ પ્રારબ્ધકર્મને ફળ આપતાં કોઈ અટકાવી શકે નહીં.''

"अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् ।
नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥

પ્રારબ્ધકર્મનો આવો અપવાદ વગરનો, અફર, અચળ સિદ્ધાંત જે કોઈ કર્મની ગહનગતિ જાણનારને સમજાય છે તે કદી ભૂતકાળના વીતી ગયેલાં સુખદ સ્વપ્નોનું કે સુંવાળા રેશમી સાનુકૂળ સંજોગોનું સ્મરણ કરતો નથી કે ભવિષ્યમાં આવનારાં દુઃખદ પ્રસંગોની કે મૃત્યુની ભયાનકતાનો વિચાર કે ચિંતા પણ કરતો નથી. પરંતુ ભૂત અને ભવિષ્યથી મુક્ત થઈ, માત્ર વર્તમાનમાં જીવતો જાગતો રહી, પોતાના સ્વસ્વરૂપનું ચિંતન કર્યા કરે છે અને ધૈર્યવાન થઈ સમજે છે કે 'હું શરીર નથી તો શરીર પૂર્વેનો ભૂતકાળ મારે કેવો? અગર મૃત્યુ પછીનું પુનર્જન્મ જેવું ભવિષ્ય મારે ક્યાં? આમ, જો મને શરીરના પ્રાગભાવ કે પ્રધ્વંસાભાવનો સ્પર્શ નથી, તો વર્તમાન શરીરના વીતેલા અતીતનું કે આગતનું મારે વળી ચિંતન કેવું? હું તો કાળાતીત છું માટે જન્મ મારો છે, તેનું મૃત્યુ મારું છે, તેના પોષણની જવાબદારીનો ભાર મારે માથે છે, તેની આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિનો વહન કરનારો હું છું, તેવી ભ્રાંતિ કે અધ્યાસમાંથી તે મુક્ત થઈ જાય છે.

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ જેવા ચાર પુરુષાર્થોમાંથી ધર્મ અને મોક્ષ એ બે પુરુષાર્થને આધીન છે. જયારે અર્થ=ધન=સંપત્તિ અને તે દ્વારા શરીરના સુખભોગ કે પોષણ અર્થે ખરીદાયેલા ભોગ અગર કામ પ્રારબ્ધને આધીન છે. શરીરને કેવું રહેઠાણ આપવું, કેવાં વસ્ત્રો, આભૂષણ, અન્ન કે સુખાકારી બક્ષવી, શરીરને સુખના સ્વર્ગમાં કે દુઃખના નરકમાં લઈ જવું તે સર્વ પ્રારબ્ધને આધીન છે. શરીર જાતે ન તો સુખ તરફ પ્રયાણ કરી શકે કે વૈભવ તરફ દોડી શકે. દેહ પોતે ઉણપ કે અછતથી, અપ્રાપ્તિ કે અણગમાથી, શોક કે ભયથી પોતાની જાતે ન તો દૂર નાસી શકે કે ન તો તે સૌની નિવૃત્તિ કરી શકે. કારણ કે સુખદુઃખ કે સંપત્તિ-વિપત્તિ તરફ જવામાં કે તેથી

પીછેહઠ કરવામાં શરીરને સ્વતંત્રતા હોતી નથી અનંત ગગનમાં સ્થિત વાદળાંને કઈ દિશામાં જવું, ક્યાં કેટલો સમય સ્થિત રહેવું, ક્યાં વરસી પડવું અને રણ જેવા વિસ્તાર ઉપરથી પસાર થવા છતાં જ્યાં કણ કણ પાણી માટે તરસતો હોય છતાં થોભ્યા વિના, વરસ્યા વિના, આંખો બંધ કરીને આગળ દોડી જવું કે અટકી જવું, તેમાં પોતાને સ્વતંત્રતા હોતી નથી. વાદળ તો જ્યાં પવન ઘસડી જાય, ખેંચી જાય ત્યાં પરવશ થઈને ચાલ્યું જાય છે. પવન થોભી જતાં વાદળ થોભી અને ઘટાદાર જંગલોમાં છાયો હોવા છતાં છાયો કરે છે. સતત લીલા જંગલોમાં પાણીની અછત નથી છતાં વરસી અને તૂટી પડે છે, પવન વંટોળીઆનું સ્વરૂપ લે તો વાદળો ગરબે ઘૂમે છે, અદ્ધર ચઢે છે. અને વંટોળીઓ શાંત થતાં તે સ્થિર થાય છે. ટૂંકમાં, વાદળને જેમ પોતાની દિશા નક્કી કરવા માટે સ્વતંત્રતા નથી તેવું જ શરીરરૂપી વાદળને માટે પણ કહેવાય છે. પ્રારબ્ધરૂપી પવન શરીરરૂપી વાદળાંને સંપત્તિની દિશામાં લઈ જાય, રંગરાગ કે ભોગની સરિતામાં સ્નાન કરાવે, તો તેમાં તે ગળાડૂબ રહે છે અને પ્રારબ્ધરૂપી પવન જો દેહને વિપત્તિ કે આપત્તિમાં બળજબરીથી ધકેલી દે તો શરીર કોઈ પણ પ્રતિક્રિયા કર્યા વિના સર્વ કાંઈ સહન કરે છે અને પોતાની લાચારી સમજી પ્રચંડ પ્રારબ્ધની સામે થયા વિના સર્વ કંઈ કર્મનું ફળ માની સ્વીકારે છે. આમ, દેહને ક્યારે ક્યાં જવું, પ્રતિકૂળ કે અનુકૂળ સંજોગોમાં કેટલું ટકી રહેવું અને જીવનસંઘર્ષમાં સુખદુ:ખના સંજોગો સામે યુદ્ધે ચઢી ક્યારે સંગ્રામ સમાપ્ત કરવો, તે સર્વ કાંઈ અંતે તો પ્રારબ્ધને આધીન છે. માટે મુમુક્ષુએ સ્પષ્ટ સમજી લેવું કે પ્રારબ્ધકર્મ તો સંચિતકર્મરૂપી બાણના ભાથામાંથી છૂટી ચૂકેલું બાણમાત્ર છે. છૂટ્યા બાદ બાણ, સંપત્તિને નિશાન બનાવે છે કે વિપત્તિને, પરંતુ તેને નિશાન સુધી પહોંચતાં પૂર્વે વચ્ચે કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી. માટે જે કંઈ આપણા પ્રારબ્ધમાં લખાયેલું છે, જે કંઈ પ્રારબ્ધમાં પૂર્વનિશ્ચિત છે, જે સુખભોગ કે સંપત્તિ પ્રારબ્ધે આપણા માટે અર્થાત્ શરીર માટે નિર્માણ કરેલાં જ છે, તે કોઈ કાળે કોઈ અટકાવી શકે તેમ નથી, છીનવી શકે તેમ નથી કે પ્રારબ્ધની યોજનાનો કોઈ ઈન્કાર કરવા સમર્થ નથી. તે જ પ્રમાણે, જે કંઈ આપણા પ્રારબ્ધમાં લખ્યું નથી, જે સુખભોગને

દેહ માટે પ્રારબ્ધે, કર્મના ફળરૂપે નિર્માણ કર્યા નથી, તે કોટિ ઉપાયોથી પણ કોઈ અપાવી શકે તેમ નથી. માટે મુમુક્ષુએ વ્યર્થ ફાંફાં મારવાનું છોડી, નાહકની ચિંતા છોડી, શરીર પ્રારબ્ધને હવાલે કરી દેવું જોઈએ. પ્રારબ્ધ જાતે જ, કોઈ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે છતાં શરીરની કે વપુની જવાબદારી વહન કરશે અને શરીરને ખપતું જે કંઈ કર્મફળ મળવાનું છે તે આપ્યા જ કરશે. માટે ન તો શરીર પાછળ સંતપ્ત થવું, ન તો દેહના સુખ કે સગવડ માટે વ્યથિત થવું. પરંતુ મનુષ્યજન્મે મળેલો અમૂલ્ય સમય આત્મવિચાર માટે ખર્ચીને આત્મસાક્ષાત્કારાર્થે જ પુરુષાર્થ કરવો, ચિંતન કરવું, આત્માનુભૂતિ માટે જ વિહાર કે વિચાર કરવો અને તેથી અન્ય સર્વ કંઈ મિથ્યા પ્રવૃત્તિ જાણી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું, તે જ મુમુક્ષુનું મનનયુક્ત અને ચિંતામુક્ત પરમ કર્તવ્ય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

नाहं जीवः परं ब्रह्मेत्यतद्व्यावृत्तिपूर्वकम् ।
वासनावेगतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८१॥

अहं जीवः न	=	હું જીવ નથી પણ
परं ब्रह्म	=	પરબ્રહ્મ છું
इति	=	એમ
अतद् व्यावृत्तिपूर्वकम्	=	અતદ્‌ની નિવૃત્તિપૂર્વક
वासना वेगतः	=	વાસનાના વેગથી
प्राप्त–	=	પ્રાપ્ત
स्वाध्यासापनयं कुरु	=	પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

'नाहं जीवः परं ब्रह्म' 'હું જીવ નથી પરંતુ પરમ બ્રહ્મ જ છું' આવા દૃઢ નિશ્ચય પર આવવા માટે પ્રથમ પોતાના જીવભાવની નિવૃત્તિ કે વ્યાવૃત્તિ કરવી જોઈએ. તેવી જીવભાવની કે જડ પદાર્થોમાં રહેલી અહંબુદ્ધિને દૂર કરવા માટે અત્રે જણાવ્યું છે કે **'अतद् व्यावृत्तिपूर्वकम्'** અહીં **'अतद्'** શબ્દ **'तत्'** બ્રહ્મથી વિરૂદ્ધ અર્થે વપરાયેલો છે. માટે મહાવાક્યગત **'तत्'**નો અર્થ ચૈતન્ય આત્મા કે ચૈતન્ય બ્રહ્મ કરીએ તો સ્પષ્ટ છે કે **'अतद्'** એટલે

જે 'तत्' બ્રહ્મથી વિલક્ષણ છે, વિરુદ્ધ છે, તેવું સર્વ કંઈ ક્ષેત્રવર્ગ કે જડ પદાર્થો. માટે અત્રે સમજવું કે જડ શરીર ઉપરની દેહાત્મબુદ્ધિની નિવૃત્તિ કરવી અગર જીવભાવની કે ઈન્દ્રિયાદિમાં જે અહંબુદ્ધિ છે, તેની નિવૃત્તિ કર્યા બાદ જ વાસનાના પ્રબળ વેગથી 'હું દેહ છું, હું જીવ છું, હું ઈન્દ્રિયાદિ છું' એવો જે અધ્યાસ કે અજ્ઞાનરૂપી ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને તું દૂર કર. એવો આદેશ કે ઉપદેશ, મનોનાશ કે ભ્રાંતિત્યાગના સંદર્ભે અત્યારે જણાવાયેલો છે.

જેવી રીતે પૃથ્વી ઉપરના ગુરુત્વાકર્ષણના બળની નિવૃત્તિ, પૃથ્વીના આંતર-આકાશ(INNER SPACE)ને છોડી, બાહ્ય અનંત આકાશમાં ઊડ્યા વિના થતી નથી અને જ્યાં સુધી પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણના બળની બહાર ન નીકળાય ત્યાં સુધી વજનરહિત સ્થિતિનો અનુભવ થતો નથી. તેવી જ રીતે જ્યાં સુધી, 'હું જીવ છું' 'હું દેહ છું' તેવી 'अतद्' વૃત્તિની કે જીવભાવની નિવૃત્તિ થતી નથી, ત્યાં સુધી 'હું બ્રહ્મ છું' તેવા બ્રહ્મભાવની અનુભૂતિ થતી નથી. માટે જ મુમુક્ષુએ સૌ પ્રથમ જીવભાવ જેવા પોતાના અધ્યાસની નિવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ज्ञात्वा सार्वात्म्यमात्मनः ।
क्वचिदाभासतः प्राप्तस्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८२॥

श्रुत्या = શ્રુતિ,
युक्त्या = યુક્તિ,
स्वानुभूत्या = અને પોતાના અનુભવથી
आत्मनः = આત્માની
सार्वात्म्यम् = સર્વાત્મતા
ज्ञात्वा = જાણીને
क्वचिद् = કોઈ કાળે
आभासतः = (ચૈતન્યના) આભાસથી
प्राप्त- = પ્રાપ્ત થયેલા
स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

શ્રુતિ અર્થાત્ ઉપનિષદ, યુક્તિ અર્થાત્ તર્ક અને સ્વાનુભૂતિ અર્થાત્ પોતાના વ્યક્તિગત અનુભવ દ્વારા પોતાનો આત્મા જ સર્વસ્વરૂપ છે, એવું સમજીને દેહાદિ પરના મિથ્યાભાસથી કોઈ કાળે ઉત્પન્ન થયેલા તારા

અધ્યાસને કે અજ્ઞાનને તું દૂર કર.

પોતાના આત્મસ્વરૂપનું નિઃસંદેહ અને દૃઢ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે અત્રે શ્રુતિ, યુક્તિ અને અનુભૂતિનો સહારો લેવાનું સૂચવેલું છે. તેથી સૌ પ્રથમ ઉપનિષદ કે શ્રુતિને શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રમાણ માનવા જોઈએ અને તેવા શ્રુતિના વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખીને પોતાના આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કારણ કે આત્મા ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી તેથી તેનું પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થઈ શકે નહીં **તેથી** ઇન્દ્રિયો આત્માને જાણવા માટે પ્રમાણ નથી. તે જ પ્રમાણે આત્મા યુક્તિ, તર્ક કે અનુમાનથી જાણી શકાય તેમ નથી, કારણ કે આત્મા મનબુદ્ધિનો વિષય પણ નથી. માટે આત્માનું પરોક્ષજ્ઞાન પણ થઈ શકે નહીં. આમ હોવાથી, આત્મા જાણવો મુશ્કેલ થઈ જાય. માટે જ શ્રુતિના શબ્દોને કે વેદોના મહાવાક્યોને પ્રમાણ માની, પોતાના આત્મસ્વરૂપનો દૃઢ નિર્ણય કરવો જોઈએ. **"आत्मैवेदं सर्वम्"** ''આત્મા જ આ સર્વ કંઈ છે.'' **"सर्वं खल्विदं ब्रह्म"** ''આ સર્વ કંઈ બ્રહ્મ જ છે.'' આવા શ્રુતિના વાક્યોને પ્રમાણભૂત ગણીને મુમુક્ષુએ સમજવું કે 'હું જીવ નથી પણ બ્રહ્મ જ છું, હું બ્રહ્મ છું તો સર્વવ્યાપ્ત હોઈ સર્વમાં સર્વસમયે સમત્વરૂપે રહેલો છું અને તે જ ન્યાયે શ્રુતિના ઉપદેશથી હું સમજ્યો છું કે સર્વ કાંઈ આત્મા જ છે. હું આત્મતત્ત્વ છું તો જીવ જેવો સોપાધિક નહીં, એકદેશીય નહીં પરંતુ નિરુપાધિક અને સર્વદેશીય છું. એટલું જ નહીં પરંતુ ભૂતમાત્રમાં અંતર્યામી તરીકે રહેલો છું.' આમ, શ્રુતિથી પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કર્યા બાદ શાસ્ત્રસંમત યુક્તિ કે તર્કથી પણ સમજવું જોઈએ કે દેહ તો દૃશ્ય છે અને હું તો દેહનો દૃષ્ટા છું, માટે દૃશ્યથી ન્યારો, ભિન્ન છું, વિલક્ષણ અને અસંગ છું. દૃષ્ટા અને દૃશ્ય કદી એક હોઈ શકે નહીં,ઉપરાંત દૃશ્ય દેહ તો જડ છે જ્યારે હું તેનો દૃષ્ટા કે સાક્ષી ચેતનસ્વરૂપ છું. આમ, દેહ અને સાક્ષી આત્મા વચ્ચે જડ અને ચેતનનો વિરોધ હોવાથી પણ દેહ કદાપિ આત્મા હોઈ શકે નહીં. આવી અનેકાનેક શાસ્ત્રસંમત યુક્તિથી પણ આત્મા દેહથી જુદો છે, જીવથી વિલક્ષણ છે તેવું સમજી શકાય છે અને તે જ પ્રમાણે સુષુપ્તિ સમયે દરેક પોતાના અનુભવથી સમજી શકે છે કે સ્થૂળશરીરનો અભાવ સ્વપ્નકાળે જણાય છે અને સ્વપ્નના સૂક્ષ્મશરીરનો

અભાવ જાગ્રતકાળે સમજાય છે અને સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ બન્ને શરીરોનો અભાવ સુષુપ્તિમાં જણાય છે તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે જેનો અભાવ હોય તેવા સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શરીરો સત હોઈ શકે નહીં. પરંતુ એક જ કાળે જણાતા હોવાથી તેવા શરીરોની સત્તા પારમાર્થિક નહીં પરંતુ પ્રાતિભાસિક છે. આમ, સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ શરીર અસત છે, પ્રાતિભાસિક છે તેથી તેવા મિથ્યા શરીરો કદી પણ મારું આત્મસ્વરૂપ હોઈ શકે નહીં. આત્મસ્વરૂપે હું તો ત્રણે અવસ્થાઓમાં, ત્રણે કાળે રહેનારો ભાવસ્વરૂપ છું. મારો કોઈ કાળે કે સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ જેવી અવસ્થામાં અભાવ થતો નથી. જાગ્રત અવસ્થામાં હું સ્થૂળ પદાર્થોનો ભોક્તા છું અને સ્થૂળશરીર, ઈન્દ્રિયો કે મનબુદ્ધિનો સાક્ષી છું. જ્યારે સ્વપ્નાવસ્થામાં હું સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો ભોક્તા છું અને સ્વપ્નસૃષ્ટિનો સાક્ષી છું અને તે જ પ્રમાણે સુષુપ્તિમાં **'अहं किमपि न जानामि ।'** 'હું કાંઈ પણ જાણતો નથી' તેવી ન જાણવાની વૃત્તિને જાણનારો હોઈ સુષુપ્તિનો પણ સાક્ષી છું. તેથી ત્રણે અવસ્થામાં જેનો અભાવ ન થાય તેવો હું અવસ્થાત્રયસાક્ષી આત્મા છું. આમ, કાળાતીત હોઈ, અભાવથી મુક્ત હોઈ, સત અને ચિતરૂપે હું પ્રત્યેક ભૂતમાત્રમાં પ્રત્યગાત્મા કે અંતર્યામી તરીકે રહેલો છું. સુષુપ્તિના અનુભવથી પણ મુંમુક્ષુએ ત્રણે અવસ્થામાં રહેનારા સર્વસ્વરૂપ પોતાના આત્મસ્વરૂપને જાણવું જોઈએ. તાત્પર્યમાં શ્રુતિ યુક્તિ અને અનુભૂતિના સહારે પોતાને દેહ અને જીવથી વિલક્ષણ આત્મસ્વરૂપે જાણી દેહાદિ પરના મિથ્યાભાસનો કે અહંભાવનો અગર અધ્યાસનો મુમુક્ષુએ નાશ કરવો જોઈએ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अनादानविसर्गाभ्यामीषन्नास्ति क्रिया मुनेः ।
तदेकनिष्ठया नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८३॥

अनादानविसर्गाभ्याम्	= કંઈ પણ ગ્રાહ્ય કે ત્યાજ્ય ન હોવાથી
मुनेः	= (આત્મજ્ઞાની) મુનિને માટે
ईषत्	= જરા પણ
क्रिया न अस्ति	= ક્રિયા કરવાની હોતી નથી (માટે)

तत् एक निष्ठया = તે આત્મા ઉપર જ એક નિષ્ઠા સ્થિર કરીને
नित्यं स्वाध्यासापनयं कुरु = નિરંતર પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

મનનશીલ મુનિને સર્વાત્મબુદ્ધિ હસ્તગત હોવાથી તેને સ્વાત્માથી ભિન્ન કે અન્ય કંઈ જણાતું નથી. તેથી તેના એક, અદ્વિતીય અને અભેદ સ્વરૂપમાં તે ત્યાગ કરે કોનો? જો તેને દ્વૈતદર્શન શક્ય હોય અગર તે સાપેક્ષતામાં જીવતો હોય તો તો અન્યનો ત્યાગ શક્ય બને, અગર જો તેને દ્વંદ્વનું ભાન રહેતું હોય તો જેના માટે દ્વેષ હોય તેનો ત્યાગ કરે અને રાગ હોય તેનો સ્વીકાર કરે. પણ અભેદ અને એકત્વનું દર્શન કરનાર મુનિ તો નિર્દ્વંદ્વ છે તેથી તેની જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં કેવું ગ્રહણ કે કેવો ત્યાગ? જ્ઞાનીને કે મનનશીલને વાસનાક્ષય થયો હોવાથી તેને કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની કે ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષા કે આકાંક્ષા હોતી નથી. તે જ ન્યાયે જગતના સર્વ પદાર્થોના મિથ્યાત્વને, અનિત્યત્વને, અલ્પજ્ઞત્વને જાણી ચૂકેલો હોવાથી તેવા ભૌતિક પદાર્થો કે નાશવાન ભૂતો માટે તેને આસક્તિ પણ હોઈ શકે નહીં. આમ, આસક્તિમુક્ત જ્ઞાની, સમગ્ર પિંડ અને બ્રહ્માંડને સ્વપ્નવત સમજે છે. તેથી સ્વપ્નના ભ્રાંત પ્રાણી, પદાર્થો કે કલ્પિત સંપત્તિ કે વિપત્તિનો સ્વીકાર કે ત્યાગ કરવામાં તેને લેશમાત્ર અપેક્ષા કે ચિંતા રહેતી નથી. જાગ્રત અવસ્થામાં આવ્યા બાદ, કોઈ મૂર્ખ કે અવિવેકી જ સ્વપ્નના પાત્રોને ગ્રહણ કરવાની અપેક્ષા રાખી શકે કે સ્વપ્નની વિપત્તિ કે આફતનો ત્યાગ ઈચ્છી શકે. આત્મજ્ઞાનીને ગ્રહણ કે ત્યાગ જેવું કંઈ જ ન હોવાથી તેને નથી કોઈ ક્રિયા પ્રાપ્તિ માટે અને તે જ ન્યાયે નથી કોઈ કર્મ ત્યાગ માટે. માટે જ આત્મસ્વરૂપે જ્ઞાની અક્રિય છે, નિષ્ક્રિય છે, નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિને સંપન્ન છે. તે તો ક્રિયાનો, કર્મનો, ફળ કે ભોગનો અસંગ સાક્ષી છે. તેથી શરીરપાતને અંતે પ્રાણોના ઉત્ક્રમણ જેવી ક્રિયાથી પણ તે મુક્ત છે. માટે જ શ્રુતિ કહે છે કે **'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति'** [બૃહદારણ્યક શ્રુતિ-૪/૪/૬] નિષ્કર્ષમાં આત્મજ્ઞાની મુનિ ગ્રહણ અને ત્યાગ જેવી સર્વ ક્રિયાઓને છોડી દેહાદિમાં અહંભાવ કે મમભાવ રાખતો નથી માટે તે નિષ્ક્રિય છે. આમ હોવાથી તું પણ આત્મામાં એકનિષ્ઠાવાળો થઈ હંમેશા તારા અધ્યાસને દૂર કરવા પ્રયત્ન કર.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थब्रह्मात्मैकत्वबोधतः ।
ब्रह्मण्यात्मत्वदार्ढ्याय स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८४॥

"तत्त्वमसि" आदि = "તે (બ્રહ્મ) તું છે" વગેરે
वाक्योत्थ = મહાવાક્યોથી થયેલા
ब्रह्म–आत्मैकत्व बोधतः = જીવ અને બ્રહ્મના એકત્વના જ્ઞાનથી
ब्रह्मणि = બ્રહ્મમાં
आत्मत्वदार्ढ्याय = આત્મબુદ્ધિને દૃઢ કરવાને માટે
स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अहंभावस्य देहेऽस्मिन् निःशेषविलयावधि ।
सावधानेन युक्तात्मा स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८५॥

अस्मिन् देहे = આ દેહમાં
अहंभावस्य = (રહેલું) 'હું'પણું
निःशेषविलयावधि = સંપૂર્ણપણે નાશ પામે ત્યાં સુધી
सावधानेन = સાવધાન થઈ
युक्तात्मा = આત્મામાં ચિત્તને સ્થિર કરી
स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.

પૂર્વે અપાયેલા તત્ત્વમસિ જેવા મહાવાક્યોના ઉપદેશથી જીવ અને બ્રહ્મનું જે ઐક્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા જ્ઞાનથી બ્રહ્મમાં સ્વાત્મબુદ્ધિ દૃઢ કરવા માટે અર્થાત્ 'હું બ્રહ્મ જ છું' અને 'બ્રહ્મ છે તે હું છું' એવા દૃઢ નિશ્ચય માટે, તું તારા અધ્યાસની નિવૃત્તિ કર. આમ વારંવાર અધ્યાસને દૂર કરવા કે ભ્રાંતિનો નાશ કરવા માટે **"स्वाध्यासापनयं कुरु"** એવું પુનરાવર્તન કરવામાં આવે છે. કારણ કે જન્મોજન્મની દેહાસક્તિથી મોહગ્રસ્ત થયેલો

જીવ પોતાના આત્મસ્વરૂપને ભૂલી ગયો છે એટલું જ નહીં પણ સઘન રીતે તેણે મન-બુદ્ધિને સંમોહિત કરી અહંભાવ કે મમભાવને પેદા કર્યા છે અને ત્યારબાદ જીવાત્મા દેહાદિનો અભિમાની થઈ નિરંતર, 'હું કર્તા કે ભોક્તા છું', તેવું ચિંતન કર્યા કરે છે. આ પ્રબળ સંસ્કાર માત્ર એક જન્મના નથી. માટે તેવા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ માટે આવું પુનરાવર્તન સદ્‌ગુરુની દૃષ્ટિમાં અનિવાર્ય જણાયું છે. અત્રે કંઈ પુનરુક્તિ દોષ નથી. જેવી રીતે લાંબી મુસાફરીમાં ગાડી હંકારતી વખતે એકની એક સૂચના વારંવાર, વળાંકે વળાંકે જુદા જુદા શબ્દોમાં જોવા મળે છે; દા.ત. 'ધીમે હાંકો, સુખ પામો', ' THIS IS NOT A RUNWAY BUT A HIGHWAY', 'ઝડપની મજા મોતની સજા', ' THERE ARE NO SPARE PARTS FOR YOUR BODY.' 'IT IS BETTER TO REACH LATE THAN NEVER', 'કદી ન પહોંચવા કરતાં મોડા પહોંચવું સારું', 'તમારા બાળકો તમારી રાહ જુએ છે', ' YOUR CHILDREN AWAIT YOUR ARRIVAL' તેનો તાત્પર્યાર્થ તો એટલો જ છે કે તમને ઝડપથી વાહન ચલાવતાં રોકી, નિયંત્રણ બહાર જતી તમારી ગતિ તોડી તમને અકસ્માતથી બચાવવા. કારણ કે મોટા-ભાગે આપણને ઝડપી પ્રવાસની કુટેવ પડેલી છે. તેવી રીતે જીવનમાં પણ મન પૂરઝડપે શરીરસુખ પાછળ કે વિષયો પાછળ દોડતું હોય છે. તેવી દોડમાં હું દેહ કે ઇન્દ્રિયાદિ છું, તેવો અધ્યાસ કે અજ્ઞાન જ કારણભૂત હોય છે. માટે દેહમાં રહેલા અહંભાવનો જ્યાં સુધી તદ્દન નાશ ન થાય, ત્યાં સુધી ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક ચિત્તની એકાગ્રતાથી અધ્યાસને દૂર કરવો જોઈએ. આમ, દેહાદિ જડ પદાર્થો તરફની ગતિ કે ઝડપ અટકાવી, અકસ્માત નિવારી, મનુષ્યનો વિનાશ થતો રોકી, તેના મનને આત્મચિંતનમાં ઊભું રાખવા માટે એક જ પ્રકારની સૂચના કે ચેતવણી વારંવાર આપવામાં આવે છે. જેવી કે, 'स्वाध्यासापनयं कुरु'.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

प्रतीतिर्जीवजगतोः स्वप्नवद्भाति यावता ।
तावन्निरन्तरं विद्वन् स्वाध्यासापनयं कुरु ॥२८६॥

विद्वन् = હે વિદ્વાન, भाति = જણાય
यावता = જ્યાં સુધી तावत् = ત્યાં સુધી
जीवजगतोः = જીવ અને જગતની निरन्तरम् = નિરંતર
प्रतीतिः = પ્રતીતિ स्वाध्यासापनयं कुरु = પોતાના અધ્યાસને દૂર કર.
स्वप्नवद् = (જાગેલી વ્યક્તિને) જેવું સ્વપ્ન જણાય છે તેવી

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

निद्राया लोकवार्तायाः शब्दादेरपि विस्मृतेः ।
क्वचिन्नावसरं दत्वा चिन्तयात्मानमात्मनि ॥२८७॥

निद्रायाः = નિદ્રામાં
लोकवार्तायाः = લોકોની નિષ્પ્રયોજન વાર્તાઓમાં
शब्दादेः अपि = શબ્દ આદિ વિષયોના અનુભવમાં (કે)
विस्मृतेः = આત્મસ્વરૂપની વિસ્મૃતિમાં
क्वचित् अवसरं न दत्वा = ક્યારેય સમય ગાળ્યા વગર
आत्मनि = અંતઃકરણમાં
आत्मानम् = આત્માનું
चिन्तय = ચિન્તન કર.

હે વિદ્વાન ! હે સુમુક્ષુ ! હે વિવેકી ! જ્યાં સુધી તને તારો જીવાત્મા અને દૃશ્ય જગત સ્વપ્ન જેમ મિથ્યા છે એવી પ્રતીતિ કે ખાત્રી ન થાય ત્યાં સુધી તારે તારા અધ્યાસને દૂર કરવા નિરંતર પ્રયત્નશીલ રહેવું જોઈએ. આવા સૂચનનું તાત્પર્ય તો એવું જ છે કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સાધકે ઉતાવળા થવાની જરૂર હોતી નથી. પરંતુ ખૂબ સાવધાનીપૂર્વક ધીરે ધીરે જગત અને જીવના મિથ્યાત્વને, અનિત્યત્વને, અસત્ત્વને વિવેક દ્વારા પારખવું જોઈએ. આવા પ્રયત્નમાં જો મન વારંવાર પ્રતિક્રિયા કરે કે આત્મચિંતન ક્યાં સુધી કરવું, ધ્યાન કે નિદિધ્યાસન કેટલાં વર્ષો કરવું, અંતઃકરણ શુદ્ધિ

માટે જપ કે નિષ્કામ કર્મ કેટલો સમય કરવાં? તો આવી ચિત્તજન્ય શંકા કે મનના પ્રશ્નોનું સમાધાન આપવા મનને બાળકની જેમ ફોસલાવી, પંપાળી સમજાવવું કે આત્મજ્ઞાનને પંથે ઉતાવળ નકામી છે. હે મારા મન! તું ધીરજ ધર. જેવી રીતે રોગ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી હોસ્પિટલ કે દવાદારુ છોડાય નહીં તથા વિદ્યાભ્યાસ પૂર્ણ થતાં પહેલાં શાળા કે મહાશાળાનો ત્યાગ થાય નહીં તેવી રીતે પ્રમાણે જ્યાં સુધી નિ:શંક રીતે જીવ અને જગત સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા કે અસત્ય દોરીમાં સર્પની જેવા નાશવંત કે અનિત્ય જણાય નહીં, ત્યાં સુધી અધ્યાસ દૂર કરવાનું કાર્ય કે પ્રયત્ન છોડી શકાય નહીં. સાચા મુમુક્ષુએ તો અધ્યાસને દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં કંટાળો અને થાકનો અનુભવ કર્યા વિના નિરંતર સંલગ્ન રહેવું જોઈએ. માટે જ સ્પષ્ટતા કરી છે કે ઊંઘમાં, સામાન્ય વાતચીતમાં અર્થાત્ લોકનિંદામાં, વિષયચિંતનમાં, ગપ્પા મારવામાં કે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,રસ અને ગંધ જેવા વિષયોના વિચારમાં તારા આત્માનું વિસ્મરણ થાય તેવો અવસર કદાપિ ઊભો ન થવા દેતાં તારા ચિત્તમાં તું આત્માનું જ ચિંતન કર્યા કર અને આત્મવિસ્મરણના પ્રસંગને અવકાશ આપીશ નહીં કારણ કે આત્મવિસ્મરણ એ શબવત જીવન છે અને આત્મસ્મરણ એ શિવમય, કલ્યાણકારી, મંગળમય જીવન છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

मातापित्रोर्मलोद्भूतं मलमांसमयं वपुः ।
त्यक्त्वा चाण्डालवद्दूरं ब्रह्मीभूय कृती भव ॥२८८॥

मातापित्रोः = માતા અને પિતાના
मलोद्भूतम् = (રજ અને વીર્યરૂપ) મેલથી ઉત્પન્ન થયેલું
मलमांसमयं वपुः = શરીર વિષ્ટા અને માંસથી ભરેલું છે.
चाण्डालवद् = તેને ચાંડાલની માફક (ચાંડાલ મડદાને ત્યજે છે તેમ)
दूरं त्यक्त्वा = દૂર ત્યજી દઈને-(એના ઉપરનું મમત્વ છોડીને)
ब्रह्मीभूय = બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ
कृती भव = કૃતાર્થ થઈ જા.

શરીર માતા અને પિતાના રજ અને વીર્યરૂપી મળથી ઉત્પન્ન થયેલું છે અને માંસ અને ચરબી જેવા મળથી પરિપૂર્ણ છે. માટે તેવા શરીરનો ચાંડાલ પણ સંગ્રહ કરતો નથી. પરંતુ તેના ઉપરનું કફનરૂપી વસ્ત્ર લઈને મળમાંસ સંયુક્ત શરીરને તો અંતે સ્મશાનના અગ્નિમાં ધકેલી દે છે. તેવી જ રીતે તારે પણ, 'હું દેહ છું', તેવી દેહભ્રાંતિને, અજ્ઞાનને,અધ્યાસને જ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં ધકેલી દઈ ભસ્મીભૂત કરવા જોઈએ અને દેહભાવથી નિવૃત્ત થઈ બ્રહ્મભાવના દ્વારા બ્રહ્મીભૂત થઈ કૃતાર્થ થવું જોઈએ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

घटाकाशं महाकाश इवात्मानं परात्मनि ।
विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव सदा मुने ॥२८६॥

मुने = હે મનનશીલ વિદ્વાન!
घटाकाशम् = (ઘડો ફૂટી જતાં) ઘડાની અંદર રહેલું આકાશ
महाकाशे इव = જેમ બહારના આકાશમાં (મહાકાશમાં) ભળી જાય છે.
आत्मानं परात्मनि = (તેમ) પોતાને પરમાત્મામાં
विलाप्य = વિલીન કરી દઈ,
सदा अखण्डभावेन = સદા અખંડભાવે
तूष्णीं भव = મૌન થા.

હે મનનશીલ! ઘડો ફૂટવા છતાં ઘડાની અંદરનું ઘટાકાશ જેમ અખંડિત રહે છે અને બહારના મહાકાશમાં મળી જાય છે અર્થાત્ ઘડાના મૃત્યુનો કે તેના આકારનો વિલય ઘટાકાશને નથી સ્પર્શ કરતો કે ન તો પરેશાન કરતો. ઊલટું ઘટાકાશ તો ઘડાની ઉપાધિથી મુક્ત થઈ મહાકાશમાં મળી પોતાને મહાકાશ તરીકે અનુભવે છે. તેમ તું જીવતાં જ ઘડા જેવી તારા શરીરરૂપી ઉપાધિને વિવેકવિચાર દ્વારા છોડી દે અને ઉપાધિથી મુક્ત થઈ તારા નિરુપાધિક અંતરાત્માને જાણી લે અને તેવા અભેદ, અખંડ જ્ઞાનમાં એકીભૂત થઈ સદાને માટે શાંત થા. તેવા સંદેશ માટે જ આચાર્યશ્રી જણાવે

છે કે "अखण्डभावेन विलाप्य तूष्णीं भव ।"

જયાં સુધી સાધક કે મુમુક્ષુ ઘડા જેવી દેહરૂપી ઉપાધિમાં આસક્ત હોય છે, ત્યાં સુધી તેના મનમાં ચંચળતા અને વિક્ષેપ રહે છે. આથી ચંચળતા કે વિક્ષેપ, જેટલો વધારે તેટલી શાંતિ ઓછી અને તે જ ન્યાયે ચંચળતા કે વિક્ષેપ જેટલો ઓછો તેટલી શાંતિ વધારે. માટે જ દેહરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરી નિરુપાધિક આત્મા જોડે અભેદભાવ અનુભવવાનું સૂચન કરાયું છે. તેમ કરવાથી જ મનની ચંચળતા અને વિક્ષેપનો નાશ થાય છે અને આત્માની શાશ્વત શાંતિ અનુભવી શકાય છે.

તાત્પર્યમાં મુમુક્ષુએ શરીરરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. શરીરનો અભિમાની જીવાત્મા, ઘટાકાશ જેવો છે. જેમ ઘડો ફૂટતાં ઘટાકાશ અતૂટ અને અફૂટ રહે છે તેમ શરીરરૂપી ઘડાનો નાશ થવા છતાં ઘટાકાશ જેવો જીવાત્મા અવિનાશી અને અવિકારી રહે છે. તેથી જેમ ઘટાકાશ મહાકાશમાં લય પામે છે, તેમ તું તારા જીવાત્માનો પરબ્રહ્મમાં લય કરી, 'તું બ્રહ્મ છે', એવી બ્રહ્માનુભૂતિ કર. તેવો જ શ્લોકગત છૂપાયેલો તાત્ત્વિક સંકેત છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

स्वप्रकाशमधिष्ठानं स्वयंभूय सदात्मना ।
ब्रह्माण्डमपि पिण्डाण्डं त्यज्यतां मलभाण्डवत् ॥२९०॥

स्वप्रकाशं सदात्मना = સ્વયંપ્રકાશ (એવા) સ્વસ્વરૂપે
अधिष्ठानं स्वयंभूय = સ્વયંને જગતનું અધિષ્ઠાન જાણી
ब्रह्माण्डं अपि पिण्डाण्डम् = પિંડ (શરીર) અને બ્રહ્માંડ એ બન્ને ઉપાધિઓનો
मलभाण्डवत् = કચરો ભરેલા ટોપલાની માફક
त्यज्यताम् = ત્યાગ કરી દે.

પૂર્વના શ્લોકમાં શરીરરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનું અને જીવ એ જ બ્રહ્મ છે તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સૂચન અપાયું. તે જ વિચારનો વિસ્તાર

કરતાં સમજાવવામાં આવે છે કે જેમ ઘટાકાશ મહાકાશથી ભિન્ન નથી તેમ જીવ બ્રહ્મથી જુદો નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ મૂળસ્વરૂપે તો જીવ જ બ્રહ્મ છે અને એવો પરબ્રહ્મ સ્વયંપ્રકાશ છે, દેહ અર્થાત્ પિંડ અને બ્રહ્માંડનું અધિષ્ઠાન છે. તેવું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ, હે મુમુક્ષુ! તું પોતે જ છે, માટે સદા બ્રહ્મરૂપે જ તને જાણીને નિશ્ચય કર કે પિંડ અને બ્રહ્માંડ અર્થાત્ દેહ અને જગત તો તારા અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ ઉપર આરોપ માત્ર છે, મિથ્યા અને અનિત્ય છે, વિનાશી અને અસત છે. અરે! પિંડ કે શરીર તો મળમૂત્ર અને વિષ્ટાથી ભરેલું ચામડાંનું પોટલું છે. માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરી જીવ અને જગતને, વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિને કે પિંડ અને બ્રહ્માંડને મળમૂત્રથી ભરેલા માટીના માટલા જેમ સમજી ફંગોળી દે અને તે તરફ કદી મોહદૃષ્ટિ કરીશ નહીં. બ્રહ્મરૂપે તો તું સ્વયં પ્રકાશસ્વરૂપ છે, પવિત્ર છે, સર્વાશ્રય છે. માટે દેહ અને જગતને કચરાનો ટોપલો સમજી, જ્ઞાનની એક લાત મારી તેનાથી દૂર થા. તેમાં આસક્તિ, રાગ કે ભોગનો નાશ કર. આવા જ્ઞાનની ખુમારીવાળા ઉપદેશથી શિષ્યને અલંકૃત કરવામાં જ આદિ શંકરાચાર્યજીની જ્ઞાનનિષ્ઠા અને મહાનતાના અત્રે દર્શન થાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

चिदात्मनि सदानन्दे देहारूढमहंधियम् ।
निवेश्य लिङ्गमुत्सृज्य केवलो भव सर्वदा ॥२६१॥

देहारूढमहंधियम् = દેહમાં આરૂઢ થયેલી 'હું' પણાની બુદ્ધિને
सदानन्दे = નિત્ય આનંદ સ્વરૂપ
चिदात्मनि = ચિદાત્મામાં
निवेश्य = સ્થિત કરીને
लिङ्गम् = સૂક્ષ્મ શરીરનો
उत्सृज्य = ત્યાગ કરી
सर्वदा = હંમેશા
केवलो भव = કૈવલ્યસ્વરૂપ (બ્રહ્મસ્વરૂપ) થા.

સૌ મુમુક્ષુઓને બ્રહ્મનિષ્ઠામાં સ્થિત થવાનો સંદેશ આપતા જણાવાયું છે કે દેહમાં જે અહંબુદ્ધિ આરૂઢ થયેલી છે અર્થાત્ 'હું દેહ છું', એવો બુદ્ધિનો નિર્ણય જે દૃઢ થઈ ગયો છે, તેવી બુદ્ધિને તું નિત્ય આનંદસ્વરૂપ ચૈતન્ય આત્મા ઉપર સ્થિત કરીને, 'હું કેવળ આત્મા જ છું', એવા નિર્ણયમાં સદા સન્નિષ્ઠ થા. 'સ્થૂળદેહ તથા સૂક્ષ્મ કે લિંગદેહ હું છું' તેવી બુદ્ધિનો ત્યાગ કર. આવી રીતે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ શરીરનું તાદાત્મ્ય તોડી, તેવી શુદ્ધ બુદ્ધિને આત્મામાં સ્થાપી, અંતે તો સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાનો જ અદૃશ્ય ઉપદેશ અત્રે દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

यत्रैष जगदाभासो दर्पणान्तः पुरं यथा ।
तद् ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा कृतकृत्यो भविष्यसि ॥२६२॥

यत्र	= જેમાં (બ્રહ્મમાં)	**जगदाभासः**	= જગતનો આભાસ
एषः	= આ (જગત,)		પ્રતીત થાય છે.
दर्पणान्तः	= દર્પણમાં પ્રતિબિંબિત	**तद् ब्रह्म अहम्**	= તે બ્રહ્મ 'હું'
		इति ज्ञात्वा	= એમ જાણીને
पुरं यथा	= નગરની જેમ	**कृतकृत्यः**	= કૃતકૃત્ય
		भविष्यसि	= થઈ જઈશ.

જેવી રીતે દર્પણમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતું પુર કે નગર આભાસમાત્ર જ છે. ખરેખર તો ત્યાં નગર જેવું કંઈ હોતું જ નથી કારણ કે પ્રતિબિંબરૂપે જણાતા નગરની આજુબાજુ, ઉપર-નીચે અને પાર્શ્વભૂમિકામાં માત્ર દર્પણ જ છે. દર્પણમાં અનેક પ્રતિબિંબો આવ-જા કરે છે, છતાં દર્પણમાં આવાગમન જેવું કંઈ જ નથી. તદુપરાંત દર્પણમાં દેખાતા નગરમાં જો કોઈ તૂટેલું, ભંગાર કે કાટમાળમાં નષ્ટ થયેલું મકાન દેખાય, તો દર્પણને તેવા મકાનમાં દ્વેષ હોતો નથી કે નવી રંગરોગાન કરેલી ઇમારતમાં રાગ હોતો નથી. કારણ કે પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતી નગરી વાસ્તવિક ન હોઈ, આરોપ કે મિથ્યા માત્ર જ

છે. તેવી જ રીતે પરબ્રહ્મરૂપી દર્પણમાં, કે જે જગત માત્રનું અધિષ્ઠાન છે, તેમાં દેખાતું જગત પણ આરોપ કે આભાસ માત્ર જ છે. કારણ કે જગતના નામ અને આકાર દૃશ્ય હોવાથી નાશ પામવાના સ્વભાવવાળા છે, **दृष्टः नष्टः स्वभावः ।** તદુપરાંત જગત માત્ર અજ્ઞાનકાળે જ ભાસે છે અને જ્ઞાનકાળે તેનો બાધ થઈ જાય છે માટે જગત દેખાય છે, અનુભવાય છે, પરંતુ તેને એક જ કાળે રહેનારી પ્રાતિભાસિક સત્તા હોવાથી જગત મિથ્યા છે અને દર્પણમાં દેખાતી પ્રતિબિંબિત નગરી જેવું જ છે, તેથી વિશેષ કંઈ નથી. જગતને પોતાની સત્તા કે સ્ફૂર્તિ નથી, પરંતુ બ્રહ્મની સત્તાથી જ તે ભાસે છે કે પ્રકાશે છે. તદુપરાંત જગતના નામ અને આકારોમાં ઉદય–અસ્ત છે પરંતુ પરબ્રહ્મ તો ઉદય–અસ્ત રહિત છે. બ્રહ્મતત્ત્વ તો જગતની ઉત્પત્તિ પૂર્વે હતું અને જગતના પ્રલય પશ્ચાત્ પણ રહેશે. તથા વર્તમાનકાળમાં તો ખરેખર બ્રહ્મ જ બ્રહ્માંડરૂપે વિલસી રહ્યું છે. જેમ દોરી પોતે જ સર્પરૂપે ભાસે છે કે છીપ પોતે ચાંદીરૂપે પ્રતીત થાય છે તેમ બ્રહ્મ જગતના નામ અને આકારમાં અંતર્યામી તરીકે અનુસ્યૂત થાય છે અગર સોપાધિક બ્રહ્મ તરીકે ઈશ્વર થઈ ભૂતમાત્રના હૃદયદેશમાં બિરાજે છે. તેવા ઈશ્વરકે સોપાધિક બ્રહ્મને કારણે જ જગતના નામ અને આકારોમાં ચેતનતા જેવું જણાય છે. જગતમાં પ્રતીત થતું ચૈતન્ય કંઈ નામ અને આકારોથી સ્વતંત્ર હોતું નથી. માટે નામ અને આકારવાળા જગતને આભાસ કે મિથ્યા સમજી, બ્રહ્મને જ તું સત્ય, નિત્ય, દેશ–કાળ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન તત્ત્વ તરીકે જાણી લે. તે બ્રહ્મ તારાથી અન્ય કે જુદું નથી પરંતુ તુજથી અભેદ હોઈ તારે નિશ્ચયપૂર્વક એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ કે, 'તે બ્રહ્મ નિઃસંદેહ હું જ છું', જો તું 'હું બ્રહ્મ છું', એવું અપરોક્ષજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીશ તો તું કૃતકૃત્ય કે કૃતાર્થ થઈ જઈશ.

આત્મજ્ઞાન દ્વારા જ કોઈ કૃતકૃત્ય કે કૃતાર્થ થઈ શકે. જ્ઞાન વિના કૃતકૃત્ય થવાનો કોઈ રસ્તો નથી, કારણ કે આત્મજ્ઞાનમાં જ સર્વ કર્મો સંપૂર્ણ રીતે સમાપ્ત થઈ જાય છે.

"सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।"

(ભ.ગી.-૪-૩૩)

આમ, જ્ઞાનમાં સર્વ કર્મો સમાપ્ત થાય છે તેનો અર્થ કે જ્ઞાનીને કોઈ પુણ્યકર્મ કરવાનું બાકી રહેતું નથી કે પાપકર્મ માટે પ્રાયશ્ચિત કર્મ પણ કરવાનું બચતું નથી અથવા પાપકર્મોથી નિવૃત્તિની અપેક્ષા પણ આત્મજ્ઞાનીને હોઈ શકે નહીં. આમ, માત્ર જ્ઞાની જ કર્મની જંજાળથી, તેની અટપટી ખટપટથી, તેની ગહનગતિથી મુક્ત થઈ શકે છે. માટે જ કહ્યું છે કે જ્ઞાની વિહિત કે નિષિદ્ધ કર્મોથી છૂટી જાય છે અર્થાત્ નથી બચ્યાં તેને માટે નિત્યકર્મ, નૈમિત્તિક કર્મ, વૈદિક કર્મ. આમ, જે કૃતાકૃતની કર્મહોળીથી બચી શકે છે, કર્મના પતન જેવા મહાસાગરને તરી જાય છે, તે જ તત્ત્વાર્થે કૃતકૃત્ય થયેલો કહેવાય છે.

कृतकृत्यो भविष्यसि આવો આચાર્યશ્રીનો સંદેશ ગહન ઉપદેશ આપી જાય છે કે બ્રહ્મજ્ઞાની કૃતકૃત્ય થાય છે. તેનો અન્ય અર્થ એવો છે કે જ્ઞાન દ્વારા તેણે નહીં કરેલા કર્મોનું ફળ તેને આપોઆપ મળી જાય છે. જેમ સાગરમાં સ્નાન કરનારને અન્ય નદીઓ, તળાવો, કૂવાઓ કે ખાબોચિયામાં સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી તેમ આત્મજ્ઞાનીએ જો આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી પરમપુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરી જ લીધો હોય તો હવે તેને શું મેળવવા શેનો પુરુષાર્થ? તદુપરાંત, શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ઉપદેશ મુજબ આત્મજ્ઞાનરૂપી અગ્નિમાં જો સર્વ કર્મો લાકડાંની જેમ બળીને ભસ્મ થતાં હોય તો જ્ઞાની માટે કર્તવ્ય જેવું કંઈ શેષ રહેતું જ નથી. માટે જ કર્મથી મુક્ત થયેલો જ્ઞાની કર્મફળના બંધનમાં પડતો નથી. આમ, કર્મ અને ફળના શાશ્વત સનાતન ચક્રને તોડી જ્ઞાની કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. તે જ સંદેશ અત્રે અપાયો છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

यत् सत्यभूतं निजरूपमाद्यं
चिदद्वयानन्दमरूपमक्रियम् ।
तदेत्य मिथ्यावपुरुत्सृजैतत्
शैलूषवद् वेषमुपात्तमात्मनः ॥२६३॥

यत् सत्यभूतम्	= જે સત્ય
चित् अद्वयानन्दम्	= ચૈતન્ય, અદ્વિતીય, આનંદસ્વરૂપ,
अरूपम्	= રૂપ વગરનું,
अक्रियम्	= નિષ્ક્રિય, છે
तद् आद्यं निजरूपम्	= તે પોતાના આદ્ય-નિજ સ્વરૂપને
एत्य	= પ્રાપ્ત કરીને,
शैलूषवत् उपात्तम् वेशम्	= ભવૈયાની જેમ ધારણ કરેલો વેશ (છોડી દે છે)
आत्मनः	= તેમ આત્મા
एतत् मिथ्या वपुः	= આ શરીરરૂપી મિથ્યાવેશને
उत्सृज	= ત્યાગી દે.

જે ત્રણે કાળે રહેનારું સત્યસ્વરૂપ છે, ચિત્સ્વરૂપ તથા અદ્વિતીય આનંદ સ્વરૂપ છે, અક્રિય છે, તે જ બ્રહ્મ પોતાનું સ્વરૂપ છે. એમ વિચારી, બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ, જેવી રીતે નાટકમાં પાત્ર ભજવનારો નાટકની પૂર્ણાહુતિ બાદ પોતાની કૃત્રિમ વેશભૂષાનો ત્યાગ કરે છે, એમ તું આ મિથ્યા દેહરૂપી વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરી દે અર્થાત્ દેહરૂપી વસ્ત્રોથી, દેહ દ્વારા ભજવતા પાત્રો ઉપરની આસક્તિ કે અભિમાનને છોડી દે.

વાસ્તવમાં તો જેમ નાટકનો અભિનેતા પોતાના પાત્રથી જુદો છે, પોતાની વેશભૂષાથી ન્યારો છે તેમ જગતના રંગમંચ ઉપર જુદી જુદી ઉપાધિને ધારણ કરનારો જીવાત્મા પણ ઉપાધિથી મુક્ત છે અને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ કે કારણશરીર જેવા દેહરૂપી વસ્ત્રોથી ન્યારો છે. પરંતુ જ્યાં સુધી જીવાત્મા ઉપાધિ કે દેહમાં આસક્ત છે ત્યાં સુધી જીવાત્મા ઉપાધિ અને દેહનો અભિમાની બને છે અને બંધનમાં પડે છે. પરંતુ જેમ નાટકનો અભિનેતા જવનિકાની પાછળ કે નેપથ્યમાં ઊભો રહી અથવા ગ્રીનરૂમમાં જઈ પોતાની વેશભૂષા કે કૃત્રિમ રંગરોગાન ઉતારી દે છે અને સ્વયંને પોતાના પાત્રથી ન્યારો કે જુદો સમજે છે, તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક જીવાત્માએ ચિંતન-મનનરૂપી નેપથ્યમાં જઈ પોતાની ઉપાધિ, અહંકાર કે દેહરૂપી વસ્ત્રોનો બ્રહ્મભાવના દ્વારા ત્યાગ

કરવો જોઈએ, એવા ત્યાગમાં જ તેને પોતાનું બ્રહ્મસ્વરૂપ પોતાની જાતે જ પ્રગટ થતું જણાશે. જેવી રીતે ચાંદીના ત્યાગમાં જ છીપનું સાચું દર્શન થાય છે, મૃગજળની નિવૃત્તિમાં જ ધરતીના દર્શન થાય છે અને સર્પના બાધમાં જ દોરીરૂપી અધિષ્ઠાન નિઃશંક અનુભવાય છે, તેવી જ રીતે ઉપાધિ કે દેહતાદાત્મ્યના ત્યાગમાં જ પોતાના મૂળસ્વરૂપના દર્શન થાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सर्वात्मना दृश्यमिदं मृषैव
नैवाहमर्थः क्षणिकत्वदर्शनात् ।
जानाम्यहं सर्वमिति प्रतीतिः
कुतोऽहमादेः क्षणिकस्य सिद्ध्येत् ॥२६४॥

इदं दृश्यम् = આ (અહંકાર વગરે) દૃશ્યની
क्षणिकत्वदर्शनात् = ક્ષણિકતા જોવામાં આવે છે તેથી
सर्वात्मना = સર્વ પ્રકારે
मृषा एव = મિથ્યા જ છે.
'अहं' अर्थः न एव = તે 'અહમ્' શબ્દનો તત્ત્વાર્થ હોઈ શકે નહીં (કારણ કે)
क्षणिकस्य अहं आदेः = ક્ષણિક અહંકારાદિની
अहं सर्वं जानामि इति = હું બધું જ જાણું છું એવી
प्रतीतिः कुतः = પ્રતીતિ ક્યાંથી (કેવી રીતે)
सिद्ध्येत् = સિદ્ધ થાય?

અહંકારાદિ ક્ષણભંગુર છે, સત્ય નહીં

આ જે કંઈ દૃશ્ય જગત ક્ષણભંગુર દેખાય છે, તે સર્વપ્રકારે મૃગજળ જેમ મિથ્યા કે અસત જ છે. માટે તેવું કંઈ પણ, **'અહમ્'** શબ્દનો તત્ત્વાર્થ હોઈ શકે નહીં. તદુપરાંત, અહંકારાદિ અર્થાત્ 'હું કર્તા', 'હું ભોક્તા' એવું જેને અભિમાન છે; 'હું શરીર', 'હું ઈન્દ્રિય', એવું જેને સઘન તાદાત્મ્ય છે;

ટૂંકમાં મન, બુદ્ધિ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો અને ત્રણે શરીરોનો કે તેની ક્રિયાઓનો જે અભિમાની છે; શરીરાદિને જે પોતાનું સ્વરૂપ જાણે છે; તેવો, સૌના અહંકારવાળો, અહંકારી જીવાત્મા તો સ્વયં અલ્પ છે, એકદેશીય છે, ઉપાધિવાળો છે, ક્ષણિક છે તેથી જ્ઞાનકાળે તેનો બાધ થાય છે. આમ, અહંકારાદિનો જ્ઞાનમાં અભાવ સૌને સર્વવિદિત છે. તેવા અહંકારને, સર્વ સમયે, 'હું સર્વ કંઈ જાણું છું', એવી પ્રતીતિ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? **'अहं सर्वं जानामि इति प्रतीति कुतः सिद्ध्येत् ।'** કારણ કે જે પોતે સર્વકાળે હોતો નથી, જેનો અભાવ કે બાધ જાણીતો છે, જે અનિત્ય છે તે, સર્વ અવસ્થાનો સર્વ કાળે આત્મા જેમ સાક્ષી કે જ્ઞાતા હોઈ શકે નહીં.

(છંદ–ઉપજાતિ)

अहंपदार्थस्त्वहमादिसाक्षी
नित्यं सुषुप्तावपि भावदर्शनात् ।
ब्रूते अजो नित्य इति श्रुतिः स्वयम्
तत् प्रत्यगात्मा सदसद्विलक्षणः ॥२६५॥

सुषुप्तौ अपि = સુષુપ્તિમાં પણ (તેની)
भावदर्शनात् = સત્તા જાણવામાં આવે છે તેથી
अहंपदार्थः तु नित्यम् = અહંપદાર્થ (આત્મા) તો નિત્ય છે.
अहमादि साक्षी = (અને) અહંકાર વગેરેનો સાક્ષી છે.
अजः नित्यः इति = 'આત્મા, અજ અને નિત્ય છે' એમ
श्रुतिः स्वयं ब्रूते = શ્રુતિ સ્વયં કહે છે.
तत् प्रत्यगात्मा = તે પ્રત્યગાત્મા,
सदसद्विलक्षणः = સદસદ્ વિલક્ષણ છે.

જે અહંકાર વગેરેનો પણ સાક્ષી છે એ જ **अहम्** શબ્દનો, 'હું' એવા સર્વનામનો તત્ત્વાર્થ આત્મા છે. કારણ કે સુષુપ્તિ જેવી વિશેષ અનુભવ વિનાની સ્થિતિનો પણ તે અહંરૂપી આત્મા જ સાક્ષી હોય છે, તેથી સુષુપ્તિમાં

પણ તેનું અસ્તિત્વ પુરવાર થવાથી તે નિત્ય છે. શ્રુતિ પણ **'अहम्'** શબ્દથી ઓળખાતા આત્માને **'अजो नित्यः शाश्वतोऽयम् ।'** (કઠોપનિષદ-૧/૨/૧૮) ''જે અજન્મા, નિત્ય અને શાશ્વત છે'' એવું જણાવે છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે આત્મા, જે સૌનો અંતર્યામી છે, તે નથી સત કે નથી અસત અર્થાત્ વ્યક્તાવ્યક્તથી વિલક્ષણ છે. તેને કાર્ય-કારણથી વિલક્ષણ પણ કહેવાય છે, કારણ કે જે વ્યક્ત છે તે કાર્ય છે અને અવ્યક્ત છે તે કારણ કહેવાય છે. આમ, જો વ્યક્તને કાર્ય જડ કે જન્મેલાના વર્ગમાં મૂકીએ તો તે સત છે અને અસત અર્થાત્ જે અવ્યક્ત છે તે. આમ વિચારતાં માયા અવ્યક્ત હોવાથી તમામ વ્યક્તનું કારણ છે, તેથી માયાને અસત કારણ પણ કહી શકાય. આમ, આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે, નિત્ય છે, અંતર્યામી છે તથા સત-અસતથી વિલક્ષણ છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

विकारिणां सर्वविकारवेत्ता
नित्योऽविकारो भवितुं समर्हति ।
मनोरथस्वप्नसुषुप्तिषु स्फुटं
पुनः पुनर्दृष्टमसत्त्वमेतयोः ॥२६६॥

एतयोः	= (દૃશ્યપદાર્થ અને અહંકાર) બન્નેનું
असत्त्वम्	= મિથ્યાપણું
मनोरथ-स्वप्नसुषुप्तिषु	= મનોરાજ્ય, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ સમયે
पुनः पुनः	= વારંવાર
स्फुटं दृष्टम्	= સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. (તેથી)
विकारिणाम्	= (અહંકાર વગેરે) વિકાર પામનારાઓના
सर्वविकारवेत्ता	= બધા જ વિકારોનો જાણનાર,
नित्यः अविकारः	= નિત્ય અને નિર્વિકાર
भवितुं समर्हति	= જ હોવો જોઈએ.

સર્વ વિકારી વસ્તુઓના વિકારોને જાણનારો આત્મા અવિકારી અને નિત્ય થવાને યોગ્ય છે. તે ન્યાયે એવું પણ સમજી શકાય કે સર્વ પ્રાણી, પદાર્થો, જે કોઈ જન્મેલા છે તેમાં સ્વાભાવિક જન્મ, વૃદ્ધિ અને ક્ષય જેવા વિકારોને લીધે પરિવર્તન થવું અનિવાર્ય છે. આવા પરિવર્તનોનો, ફેરફારોનો જે સાક્ષી હોય, તે હંમેશા અપરિવર્તનશીલ, અફર અને અવિકારી હોવો જોઈએ. આત્મા તેવો અપરિવર્તનશીલ, અફર અને અવિકારી સાક્ષી છે. જો તેવું ન હોય તો તે વિકારોને જાણી શકે નહીં. આકાશમાં ઊડતા પદાર્થોની ગતિને જાણવા પાર્શ્વભૂમિકામાં રહેલું આકાશ, અગતિશીલ, અફર અને અચળ હોવું જોઈએ. સ્થિર આકાશ વિના ચલિત વિમાન કે ઊડતા પંખી-પદાર્થોની ગતિ જાણી શકાય નહીં. તેવો જ સિદ્ધાંત આત્માને લાગુ પડે છે. આ શરીર અને અહંકાર બન્ને, સ્વપ્નસમયે તથા મનના કાલ્પનિક વિહાર સમયે અર્થાત્ મન જ્યારે પોતાના મનોરથમાં કે દિવાસ્વપ્નમાં રાચતું હોય ત્યારે, પરિવર્તન પામતા કે વિકારી જણાય છે. ઉપરાંત, શરીર અને અહંકાર, એ બન્નેનો સુષુપ્તિસમયે તો અવિદ્યમાનપણું, ગેરહાજરી, અનુપસ્થિતિ કે અભાવ સુસ્પષ્ટ રીતે જણાય છે. પરંતુ જાગૃતિસમયે પાછો શરીર અને અહંકારનો ભાવ કે હાજરી અનુભવાય છે. આમ, શરીર અને અહંકાર, આ બન્નેની પુનઃપુનઃ વારંવાર હાજરી-ગેરહાજરી તથા ભાવાભાવ જગજાહેર છે. જ્યારે આત્માનો જાગ્રત, સ્વપ્ન કે સુષુપ્તિકાળે કદી અભાવ થતો જણાતો નથી. તે જ પ્રમાણે નથી આત્મામાં પરિવર્તન કે વિકાર. આમ હોવાથી, આત્મા અને શરીર તથા અહંકાર વચ્ચે વિરોધ હોવાથી શરીર કે અહંકારને કદી નિત્ય આત્મા માની શકાય નહીં અને આત્માને દેહ કે અહંકાર તરીકે પણ સ્વીકારી શકાય નહીં.

(છંદ-ઉપજાતિ)

अतोऽभिमानं त्यज मांसपिण्डे
पिण्डाभिमानिन्यपि बुद्धिकल्पिते ।
कालत्रयाबाध्यमखण्डबोधं
ज्ञात्वा स्वमात्मानमुपैहि शान्तिम् ॥२६७॥

अतः = માટે
मांसपिण्डे = માંસના પિંડમાં (સ્થૂળ શરીરમાં)
बुद्धि कल्पिते = (અને) બુદ્ધિએ કલ્પેલા
पिण्डाभिमानिनि अपि = શરીરના અભિમાની અહંકારમાં પણ
अभिमानं त्यज = 'હું' પણાનું અભિમાન છોડી દે.
स्वं आत्मानम् = પોતાના આત્માને
कालत्रयाबाध्यम् = ત્રિકાલાબાધિત
अखण्डबोधम् = અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ
ज्ञात्वा = જાણીને
शान्तिं उपैहि = શાન્તિ પ્રાપ્ત કર.

પૂર્વના શ્લોકની વિચારણાથી સ્પષ્ટ થયું કે શરીર કે અહંકાર, નિત્ય આત્મા નથી. માટે જ માંસના પિંડ જેવું આ શરીર તથા એવા શરીરનો જે અભિમાની છે તે બુદ્ધિકલ્પિત અહંકાર વિશે અહંબુદ્ધિ અર્થાત્ 'હું દેહ છું', એવું દેહાભિમાન તું તત્કાળ છોડી દે અને તારા આત્માને ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન જેવા ત્રણે કાળથી અબાધિત, અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ જાણીને પરમ શાંતિને પ્રાપ્ત થા. આ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત બે શ્લોક દ્વારા દેહ અને અહંકારમાં અજ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

त्यजाभिमानं कुलगोत्रनाम-
रूपाश्रमेष्वार्द्रशवाश्रितेषु ।
लिङ्गस्य धर्मानपि कर्तृतादीन्
त्यक्त्वा भवाखण्ड सुखस्वरूपः ॥२९८॥

आर्द्र–शव–आश्रितेषु = તાજા (મૃત્યુ પામ્યા પછી તરતના) મડદાં જેવા શરીરના આધારે રહેલા

कुलगोत्र–नाम–रूप–आश्रमेषु	= કુળ, ગોત્ર, નામ, રૂપ અને આશ્રમમાં રહેલું
अभिमानं त्यज	= અભિમાન છોડી દે.
कर्तृतादीन्	= કર્તૃત્વ-ભોકતૃત્વ વગેરે
लिङ्गस्य धर्मान् अपि	= સૂક્ષ્મ શરીરના ધર્મોને પણ
त्यक्त्वा	= છોડીને
अखंडसुखस्वरूपः	= અખંડાનંદ સ્વરૂપવાળો
भव	= થા.

દેહ કે અહંકાર આત્મા નથી એવી શાસ્ત્રીય તાત્ત્વિક ચર્ચાનું સમાપન કરતાં જણાવાયું છે કે અનાત્માના તમામ ધર્મોનો ત્યાગ જ અખંડ સુખ અપાવી શકે તેમ છે. આમ હોવાથી, મુમુક્ષુએ કુળ, ગોત્ર, નામ, રૂપ, આશ્રમ જેવા ધર્મોનું અભિમાન છોડી દેવું જોઈએ. કારણ કે એ તમામ ધર્મો તો તત્કાળ મૃત્યુ પામેલા શબ જેવા શરીરને આશ્રયે જ રહેલા છે. તાત્પર્યમાં, આત્માને નથી કુળ કે ગોત્ર, નથી નામ કે રૂપ અને તે જ ન્યાયે આત્મા નથી બ્રાહ્મણ કે ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર. આત્મા તો આવા તમામ ધર્મોથી અસંગ છે. માટે તું તને આત્મરૂપ સમજી, તેવા સૌ ધર્મોને મૃતદેહના જાણી, તેનો ત્યાગ કર. તે જ પ્રમાણે 'હું કર્તા કે હું ભોક્તા છું', તેવા કર્તા-ભોક્તાભાવને લિંગશરીર કે સૂક્ષ્મદેહના ધર્મો જાણીને એનો પણ ત્યાગ કર. ટૂંકમાં, અનાત્માના ધર્મો ત્યાગીને તારા અખંડ સુખસ્વરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કર, કે જે આત્મા નિત્યમુક્ત જ છે. આવો અનાત્માના ધર્મો ત્યાગવાનો સંદેશ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પણ આપેલો છે. કારણ કે શરીરના, અહંકારના, ઇન્દ્રિયોના કે મનબુદ્ધિના ધર્મોનો ત્યાગ કર્યા વિના કોઈને કદી પણ મોક્ષ કે મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ઉપદેશ્યું છે કે **"सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।"** અનાત્માના સર્વ ધર્મોનો ત્યાગ કરી, મારા એકલાના શરણે જા. **"मोक्षयिष्यामि मा शुचः"** ''શોક કે ચિંતા ન કર, હું તને (જ્ઞાન પ્રદાન કરી) મુક્ત કરીશ.''

(છંદ-ગીતિ)

सन्त्यन्ये प्रतिबन्धाः पुंसः संसारहेतवः दृष्टाः ।
तेषामेकं मूलं प्रथमविकारो भवत्यहंकारः ॥२९९॥

पुंसः = મનુષ્યને
संसारहेतवः = સંસારના કારણરૂપ
अन्ये = બીજા (ઘણાં)
प्रतिबन्धाः दृष्टाः सन्ति = પ્રતિબંધો (નડતરો) જોવામાં આવ્યાં છે.
तेषाम् = (પરંતુ) તે બધાનું
एकं मूलम् = એકમાત્ર મૂળ કારણ
अहंकारः = અહંકાર નામનો
प्रथमः विकारः भवति = મુખ્ય વિકાર છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

यावत्स्यात् स्वस्यसंबंधोऽहंकारेणदुरात्मना ।
तावन्नलेशमात्रापि मुक्तिवार्ता विलक्षणा ॥३००॥

यावत् = જ્યાં સુધી
स्वस्य = પોતાનો,
दुरात्मना = દુષ્ટ
अहंकारेण संबंधः = અહંકાર સાથે સંબંધ
स्यात् = હોય
तावत् = ત્યાં સુધી
विलक्षणा = વિલક્ષણ (વિરલ) એવી
मुक्तिवार्ता = મુક્તિની વાત
लेशमात्रा अपि न = લેશમાત્ર પણ સંભવ નથી.

અહંકાર જ સંસારનું મૂળ છે

અત્રે બે શ્લોકમાં જણાવાયું છે કે મનુષ્યને સંસારસાગરમાં લઈ

જનારાં અનાત્માના ધર્મો જેવા અનેક પ્રતિબંધ કે વિઘ્નો જોવામાં આવ્યા છે. તેવા પ્રતિબંધો જ સંસારના કારણ કે હેતુ છે. છતાં તે સર્વનું મૂળ તો અહંકાર જ છે, જેને સૌથી પ્રથમ કે વરિષ્ઠ વિકાર કહેવામાં આવે છે. કારણ કે જેને 'હું શરીર છું', તેવો અહંકાર કે અભિમાન હોય છે તે જ શરીર કે ઇન્દ્રિયોના કર્મોને પોતાના કર્મો માને છે અને કર્તાભાવે કર્મ કરે છે. માટે જ કર્મના ફળ ભોગવવા તે વારંવાર જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં પડે છે. આમ, અહંકાર જ અજ્ઞાનને ઘનિષ્ઠ અને પ્રબળ બનાવી મનુષ્યને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલે છે અને ગર્ભમુખેથી પ્રસૂતિ કરાવી કર્મફળના ચાકડે ચઢાવે છે કે જેમાંથી મુક્ત થવું અતિકષ્ટદાયક છે. માટે જ અહંકારને સંસારનું મૂળ કહ્યું છે.

આમ હોવાથી, જ્યાં સુધી દુષ્ટ ધર્મવાળા સંસારના કારણ જેવા અહંકારનો પોતાની સાથે સંબંધ હોય છે ત્યાં સુધી કોઈને પણ મુક્તિ જેવી વિલક્ષણ વાતનો લેશમાત્ર પણ સંભવ હોતો નથી. અર્થાત્ મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાના જીવનરથનો સારથિ અહંકારને જ બનાવી લે છે ત્યાં સુધી તે અહંકારનો દોરાયો દોરાય છે. અહંકાર લઈ જાય તેવા વિષયભોગમાં અનિચ્છાએ પણ જાય છે. અહંકાર સત્તાના સૂત્રો માટે જો દુઃખદાયક કર્મો કરાવે, તો પણ વ્યક્તિ તેવાં કર્મો કરે છે, પ્રતિષ્ઠાના નશામાં અહંકાર મનુષ્યને દુઃખી કરે છે, કર્મ કરાવે છે, અનાત્મા તરફ પ્રેરે છે અને આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવે છે. તથા અહંકાર જ આત્મા છે તેવી ભ્રાંતિ ઊભી કરી સંસારમાં ડૂબકાં ખવડાવે છે. આમ, વિષયભોગ, શરીરસુખ, સત્તા, પ્રતિષ્ઠા અને કર્મના નશામાં મુમુક્ષુ કે સાધકને મોક્ષ કે મુક્તિના ઉપાય જેવી સાત્ત્વિક વાત નથી દેખાતી, નથી સંભળાતી કે નથી તેના મનમાં વિચારરૂપે પ્રવેશ પામતી. આથી અહંકારરૂપી સારથિ શરીરરૂપી રથને મોક્ષ તરફ લઈ જવાને બદલે મૃત્યુની દિશામાં ખેંચી જાય છે અને નિત્ય નિરંતર બંધનની આજુબાજુ પરિક્રમા કરાવે છે. માટે જ અહંકારને સંસારનું મૂળ, સંસારનો હેતુ કે સંસારચક્રનો સારથિ કહેવામાં આવે છે. જેના સાથ, સંગાથ કે સહવાસમાં કદાપિ મોક્ષ કે મુક્તિનો વિચાર પણ સંભવી શકે તેમ નથી. માટે જ અહંકાર ત્યાગી જીવનરથનું સુકાન કોઈ સદ્ગુરુના હાથમાં સોંપી, સદ્ગુરુ કે સંતને

જ જીવનરથના સારથિ બનાવવા જોઈએ. તો જ પતનના માર્ગેથી ઉત્થાન થઈ શકે અને અવગતિથી બચી મોક્ષના દ્વાર ખખડાવવાનું કે મુક્તિના શિખર ઉપર આરોહણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अहंकारग्रहान्मुक्तः स्वरूपमुपपद्यते ।
चन्द्रवद्विमलः पूर्णः सदानन्दः स्वयंप्रभः ॥३०१॥

अहंकारग्रहात् = અહંકારરૂપી ગ્રહથી
मुक्तः = મુક્ત બનેલો
चन्द्रवत् = (રાહુથી મુક્ત થયેલા) ચંદ્રની જેમ
विमलः पूर्णः सदानन्दः= નિર્મલ, પૂર્ણ, નિત્યાનંદસ્વરૂપ,
स्वयंप्रभः = (અને) સ્વયં પ્રકાશ બનીને
स्वरूपम् = પોતાના સ્વરૂપને
उपपद्यते = પ્રાપ્ત થાય છે.

આત્મારૂપી ચંદ્રને અહંકારરૂપી રાહુએ ગ્રસિત કર્યો છે કે આચ્છાદિત કર્યો છે. જ્યાં સુધી રાહુના પાશમાંથી આત્મારૂપી ચંદ્ર છૂટે નહીં ત્યાં સુધી આત્મા ચંદ્રની જેમ નિર્મળ, પરિપૂર્ણ, નિત્ય, આનંદસ્વરૂપ સ્વયંપ્રકાશરૂપે પોતાના સ્વરૂપને પામી શકે નહીં. જેમ ચંદ્ર નિર્મળ છે, તેની ચાંદની શીતળ છે, છતાં જ્યારે રાહુ તેને માટે આવરણ બને છે ત્યારે ચંદ્ર કલુષિત થાય છે અને કાળો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે આત્મા શુદ્ધ, મળ-રહિત નિર્મળ, નિષ્ક્રિય અને શાંત છે છતાં અહંકારના આવરણથી તે અશુદ્ધ, 'અહંભાવ' અને 'મમભાવ'ના મળવાળો મલિન થાય છે તેમ જ કર્તા ભોક્તાભાવથી સક્રિય થઈ દૂષિત થાય છે અને તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ, જે નિરંજન કહેવાય છે તે કલુષિત થઈ જાય છે. માટે મુમુક્ષુએ અહંકારરૂપી રાહુથી દૂર રહી, તેના નાશ માટે તત્પર રહી આત્મચિંતન કરવું અનિવાર્ય છે.

(છંદ-ઇન્દ્રવજ્રા)

यो वा पुरे सोऽहम् इति प्रतीतो
बुद्ध्या विक्लृप्तस्तमसाऽति मूढ्या ।
तस्यैव निःशेषतया विनाशे
ब्रह्मात्मभावः प्रतिबन्धशून्यः ॥३०२॥

तमसा	= અજ્ઞાનના કારણે
अति मूढ्या बुद्ध्या विक्लृप्तः	= અતિ મોહિત થયેલી બુદ્ધિની કલ્પનાથી
पुरे यः वा	= જે આ શરીરમાં
'सः अहं' इति	= 'તે (શરીર) હું છું' એવી
प्रतीतः	= પ્રતીતિ થઈ રહી છે
तस्य एव	= તે અહંકારનો જ
निःशेषतया विनाशे	= સર્વથા નાશ થવાથી
प्रतिबन्धशून्यः	= કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિબંધ રહિત
ब्रह्मात्मभावः	= બ્રહ્માત્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે.

તમોગુણના આવરણથી અતિ મૂઢ બનેલી બુદ્ધિ દ્વારા જ અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે અને તેવા અહંકારથી જ 'હું તે દેહ છું', તેવી દેહાત્મબુદ્ધિ જણાય છે. આવી દેહાત્મબુદ્ધિ જ અહંકારથી ઓળખાય છે. આ અહંકારનો સંપૂર્ણ નાશ થાય ત્યારે જ પ્રતિબંધશૂન્ય કે વિઘ્નરહિત બ્રહ્માત્મભાવ અર્થાત્ 'હું બ્રહ્મ છું' અને 'બ્રહ્મ છે તે હું છું', એવું શંકારહિત અખંડ જ્ઞાન થાય છે. તાત્પર્યમાં અહંભાવના કારણ જેવી તમોગુણના આવરણવાળી બુદ્ધિ જ્યાં સુધી નિવૃત્ત ન થાય ત્યાં સુધી અહંભાવ નિષ્ક્રિય થાય નહીં અને અહંકારનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી, 'હું બ્રહ્મ છું', તેવું જ્ઞાન પ્રગટ થાય નહીં. આમ વિચારતાં તમોગુણથી મૂઢ બનેલી બુદ્ધિ જ આત્મદર્શન થવા દેતી નથી. માટે જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે

" विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ।" (૧૫-૧૦)
''તમોગુણથી અતિશય મૂઢ બનેલી બુદ્ધિવાળો વિમૂઢ આત્માને જાણી શકતો નથી પરંતુ જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારા જ આત્મદર્શન શક્ય છે.'' તેઓ જ્ઞાનચક્ષુના બળે આત્માને અભેદરૂપે પોતાના નિજસ્વરૂપે જાણી શકે છે.

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

ब्रह्मानन्दनिधिर्महाबलवताऽहंकारघोराहिना
संवेष्ट्यात्मनि रक्ष्यते गुणमयैश्चण्डैस्त्रिभिर्मस्तकैः ।
विज्ञानाख्यमहासिना द्युतिमता विच्छिद्य शीर्षत्रयम्
निर्मूल्याहिमिमं निधिं सुखकरं धीरोऽनुभोक्तुं क्षमः ॥३०३॥

आत्मनि	= અંતઃકરણમાં
ब्रह्मानन्द निधिः	= બ્રહ્માનંદરૂપી ધનભંડાર,
महाबलवता	= મહાબળવાન (અને)
त्रिभिः चण्डैः गुणमयैः मस्तकैः	= ત્રણ ગુણરૂપ ઉગ્ર મસ્તકોવાળા
अहंकार घोराहिना	= અહંકારરૂપી ભયંકર સર્પથી
संवेष्ट्य रक्ष्यते	= લપેટાઈને રક્ષાયેલ છે. (તેથી)
धीरः	= ધીર પુરુષ (જ)
विज्ञानाख्य-	= વિજ્ઞાન નામની
द्युतिमता महासिना	= તેજસ્વી ધારવાળી મોટી તલવારથી
शीर्षत्रयम्	= તેના ત્રણેય મસ્તકોને
विच्छिद्य	= કાપી નાંખી
इमम् अहिम्	= આ સર્પને
निर्मूल्य	= મારી નાંખીને
सुखकरम्	= સુખકર
निधिम्	= ખજાનો
अनुभोक्तुं क्षमः	= ભોગવવા શક્તિમાન થાય છે.

બ્રહ્માનંદરૂપી કિંમતી ખજાનાને કે ભંડારને, મહાબળવાન અને ભયંકર, અહંકારરૂપી સર્પે પોતાનામાં વીંટાળી સંતાડી રાખેલો છે. તે સર્પ જ બ્રહ્માનંદરૂપી સંપત્તિનું રક્ષણ કરે છે. આ સર્પ ત્રણ ગુણરૂપી પોતાના ઉગ્ર મસ્તકો વડે ખજાના ઉપર ચોકી કરે છે અને તેનું સાચું સ્વરૂપ કોઈને જણાવા દેતો નથી. પરંતુ જ્યારે કોઈ ધીર પુરુષ શ્રુતિઓ દ્વારા જણાવાયેલી વિજ્ઞાનરૂપી મોટી તીક્ષ્ણ તલવાર દ્વારા સર્પના ત્રણ ગુણરૂપી ત્રણેય માથાઓનો ઉચ્છેદ કે વિચ્છેદ કરી નાંખે છે, સર્પનો નાશ કરે છે ત્યારે જ તે ધીર પુરુષ પરમ, સુખકારક બ્રહ્માનંદરૂપી નિધિને કે આત્મારૂપી ધનભંડારને ભોગવવા માટે સક્ષમ બને છે. તાત્પર્યમાં, આત્મસાક્ષાત્કારમાં ભયંકર વિઘ્ન માત્ર અહંકાર જ છે. તેના નાશ વિના નિજાનંદનો અવ્યય ખજાનો હાથ આવી શકે તેમ નથી.

(છંદ-ગીતિ)

यावद्वा यत्किञ्चिद्विषदोषस्फूर्तिरस्ति चेद्देहे ।
कथमारोग्याय भवेत् तद्वदहन्तापि योगिनो मुक्त्यै ॥३०४॥

यावत् वा	= જ્યાં સુધી
देहे	= શરીરમાં
यत् किञ्चित् विषदोष-	= જરા પણ વિષની અસર જો
स्फूर्तिः चेत् अस्ति	= રહી ગઈ હોય તો
आरोग्याय कथं भवेत्	= આરોગ્ય કેવી રીતે સંભવે?
तद्वत्	= તેવી રીતે
योगिनः	= યોગીની
मुक्त्यै	= મુક્તિ માટે
अहंता अपि	= અહંકાર પણ (વિષ જેવો પ્રતિબંધક છે.)

જ્યાં સુધી શરીરમાં થોડું પણ ઝેર રહી ગયું હોય ત્યાં સુધી

દેહ આરોગ્યદાયક થઈ શકે નહીં. એવી રીતે થોડો પણ સૂક્ષ્મ અહંકાર બચી ગયો હોય અને જો તેની આત્યંતિક નિવૃત્તિ ન થઈ હોય તો યોગીની મુક્તિ કેવી રીતે સંભવે ?

પૂર્વેના શ્લોકમાં અહંકારને રાહુની ઉપમા આપવામાં આવી. ત્યારબાદ સર્પની ઉપમા આપવામાં આવી અને અત્રે અહંકારને ઝેરની ઉપમા આપી જણાવ્યું કે ઝેર ખાનાર નીરોગી થઈ શકે નહીં. તેમ અહંકારરૂપી ઝેરથી જેનું સુખદાયક સ્વરૂપ દુષિત થયેલું હોય છે, તે મનુષ્યને ધીરે ધીરે અહંકારનું ઝેર વિનાશક પરિસ્થિતિ તરફ લઈ જાય છે અને તેનો વિનાશ કરે છે. અહંકારરૂપી ઝેર જ જીવાત્માને કર્તા–ભોક્તાભાવમાંથી કે મમત્વમાંથી છોડાવવાને બદલે કર્મના નશા તરફ, ભોગના વિષયરૂપી ઝેર તરફ લઈ જાય છે. અંતે મનુષ્યજન્મને નિષ્ફળ બનાવી તેનો ઉદ્ધાર કરવાને બદલે અધમ યોનિ તરફ ધકેલે છે. માટે જ મુમુક્ષુએ સાવધાન રહી સૂક્ષ્મ અહંકારને પારખી સાત્ત્વિક કર્મો જેવી અહંકારની વાસનાનો નાશ કરવો જોઈએ. સકામ કર્મ તો અહંકાર છોડી શકે, પણ ત્યારબાદ સૂક્ષ્મ અહંકાર મુમુક્ષુને નિષ્કામ કર્મમાં બાંધે છે. જ્યારે મુમુક્ષુ એમ માને છે કે, 'હું નિષ્કામ કર્મી છું', તો સમજવું કે તે તેનો સૂક્ષ્મ અહંકાર છે. તે જ પ્રમાણે સંન્યાસ આશ્રમમાં પ્રવેશ પામેલો જો એમ માને કે, 'હું ગૃહસ્થાશ્રમીથી ઉત્કૃષ્ટ છું', 'મહાન છું, પૂજનીય છું, વરણીય છું', તો પોતાને માટે પૂજ્યભાવની અભિવ્યક્તિમાં અજાણતાં તે પોતાના સૂક્ષ્મ અહંકારનું જ પ્રદર્શન કરે છે. તે જ પ્રમાણે તેવા સંતો કે જ્ઞાનીઓ જો પોતાને ત્યાગમૂર્તિ તરીકે, સંસારના ત્યાગી તરીકે ઓળખાવે તો સમજવું કે તેમનો અહંકાર ખ્યાતિ કે પ્રતિષ્ઠાભૂખ્યો છે અને પ્રશંસા માટે વલખાં મારતો, સ્તુતિ માટે તરફડતો તે સૂક્ષ્મ અહંકાર જ અભિવ્યક્ત થઈ રહ્યો છે. જ્યાં સુધી, 'હું ત્યાગી છું', એવા વિચારનો ત્યાગ ન થાય ત્યાં સુધી નથી કોઈ ત્યાગી, નથી કોઈ વિદ્વાન. તે જ ન્યાયે સંન્યાસીને 'હું સંન્યાસી છું', તેવું નિરંતર યાદ રહેલું હોય તો સમજવું કે તે ઘરબાર સંપત્તિ કે હોદો છોડી ચૂક્યો છે પણ આશ્રમ, મઠ કે સંન્યાસની ઉપાધિમાં

આસક્ત થઈ તેને વળગી રહ્યો છે. આને જ અહંકારનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ કે આત્મા ઉપર અહંકારનું ચઢેલું ઝેર કહેવામાં આવે છે. આ જ નિરુપાધિક આત્મા ઉપર અહંકારની ઉપાધિએ ઊભું કરેલું આવરણ છે. માટે જ મુમુક્ષુએ અનાત્મ-તાદાત્મ્યરૂપી ઝેરથી મુક્ત થવા અહંકારનો આત્યંતિક નાશ કરવો જોઈએ. જેથી પોતાના કર્મમાં, વિચારમાં, કલ્પનામાં, નિર્ણયમાં કે નિશ્ચયમાં અહંકારની ગંધ પણ બચી શકે નહીં.

(છંદ-ગીતિ)

अहमोऽत्यन्तनिवृत्त्या तत्कृतनानाविकल्पसंहृत्या ।
प्रत्यक्तत्त्वविवेकादयमहमस्मीति विन्दते तत्त्वम् ॥३०५॥

अहमः	= અહંકારની
अत्यन्तनिवृत्त्या	= અત્યંત નિવૃત્તિ (અને)
तत्कृत–	= તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં
नानाविकल्प–संहृत्या	= અનેક પ્રકારના વિકલ્પોનો નાશ થવાથી
प्रत्यक्–तत्त्वविवेकात्	= (તેમજ) પ્રત્યગાત્માનો વિવેક થવાથી
'अयं अहं अस्मि' इति	= 'આ (આત્મા) હું જ છું' એવો
तत्त्वम्	= તત્ત્વબોધ
विन्दते	= પ્રાપ્ત થાય છે.

અહંકારની આત્યંતિક નિવૃત્તિ થાય ત્યારે અહંકારથી જન્મેલા અનેક તર્ક-વિતર્કો કે સંકલ્પ-વિકલ્પ શાંત થાય, તર્ક-વિતર્કો શમી જાય, ત્યાર પછી આત્મતત્ત્વનો વિવેક જાગ્રત થાય છે અને સમજાય છે કે અંતરાત્મા કે પ્રત્યગાત્મા અર્થાત્ 'હું અહંકાર નથી, પરંતુ મૂળ સ્વરૂપે તો અહંકારનો સાક્ષી પ્રત્યગાત્મા જ છું' અર્થાત્ 'જે પ્રત્યગાત્મા છે તે જ હું છું, અહંકાર કદી નહીં' એવું પરમ તત્ત્વજ્ઞાન મુમુક્ષુને પ્રાપ્ત થાય છે.

(છંદ-શિખરિણી)

अहङ्कर्तर्यस्मिन्नहमिति मतिं मुञ्च सहसा
विकारात्मन्यात्मप्रतिफलजुषि स्वस्थितिमुषि ।
यदध्यासात्प्राप्ता जनिमृतिजरादुःख बहुला
प्रतीचश्चिन्मूर्तेस्तव सुखतनोः संसृतिरियम् ॥३०६॥

विकारात्मनि	= વિકારરૂપ
आत्मप्रतिफलजुषि	= આત્માના પ્રતિબિંબવાળા (તાદાત્મ્યવાળા),
स्वस्थितिमुषि	= આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિને ઢાંકી દેનાર,
अस्मिन् अहंकर्तरि	= આ અહંકારમાં
अहं इति मतिम्	= 'હું'પણાની બુદ્ધિને
सहसा मुञ्च	= શીઘ્ર ત્યાગી દે.
यत्–अध्यासात्	= જેના અધ્યાસથી
प्रतीचः चिन्मूर्तेः	= પ્રત્યગાત્મસ્વરૂપ, ચૈતન્યમૂર્તિ અને
सुखतनोः	= આનંદસ્વરૂપ
तव	= એવા તને
जनिमृतिजरादुःख बहुला	= જન્મ, મરણ, જરા વગેરે દુઃખોથી ભરેલી
इयं संसृतिः	= આ સંસારગતિ
प्राप्ता	= પ્રાપ્ત થઈ છે.

જીવનની આબાદીની શોધમાં નીકળેલા મુમુક્ષુને અહંકાર કેવી રીતે બરબાદી તરફ લઈ જાય છે, તેનો ચિતાર આપતાં અત્રે જણાવવામાં આવે છે કે, અહંકાર નિષ્ક્રિય, અક્રિય આત્માને કર્તા બનાવે છે. મૂળ સ્વરૂપે આત્મા અવિકારી હોવા છતાં અનાત્મ-તાદાત્મ્યથી અને અહંભાવથી તેને વિકારી બનાવે તથા પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરાવે કે આત્મસ્વરૂપનું હરણ કરે છે. આત્મસ્વરૂપ ઉપર આવરણ કરનારો અહંકાર, આત્માનું હનન કરનારો છે. આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવા છતાં તે ચૈતન્યસ્વરૂપને ન જણાવા દેતાં, તેથી વિરુદ્ધ જડ દેહાદિને જ આત્મસ્વરૂપ માની જડતાનો સ્વીકાર

કરી, આ અહંકાર જ આત્માનું વિસ્મરણ, આત્માનું અપહરણ કે આત્માનું હનન કરે છે. આવો અહંકાર વાસ્તવમાં તો આત્માના પ્રતિબિંબવાળો જ છે. તેથી અનાત્મારૂપ અહંકારમાં હે મુમુક્ષુ! તને જે 'હું'પણાની બુદ્ધિ થઈ છે, તે બુદ્ધિને તું શીઘ્ર ત્યજી દે. કેમ કે 'હું'પણાની બુદ્ધિથી કે ભ્રાંતિથી જ તને જન્મ-મરણ અને વૃદ્ધાવસ્થાના દુઃખથી સભર આ સંસાર પ્રાપ્ત થયેલો છે. ખરેખર તો તું ચૈતન્યમૂર્તિ સ્વરૂપ આનંદમય અંતરાત્મા જ છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सदैकरूपस्य चिदात्मनो विभो-
रानन्दमूर्तेरनवद्यकीर्तेः ।
नैवान्यथा क्वाप्यविकारिणस्ते
विनाहमध्यासममुष्य संसृतिः ॥३०७॥

सदा-एकरूपस्य	= સદા એકરૂપ,	**ते**	= તારા માટે
चिदात्मनः	= જ્ઞાનસ્વરૂપ,	**अहं अध्यासं विना**	= અહંકારમાં અધ્યાસ વિના
विभोः	= વ્યાપક	**अन्यथा**	=અન્ય કોઈ કારણથી
आनन्दमूर्तेः	= આનંદ મૂર્તિ	**अमुष्य संसृतिः**	= આ સંસાર
अनवद्यकीर्तेः	= નિષ્કલંક કીર્તિવાળા,	**क्व अपि**	= ક્યાંય પણ
अविकारिणः	= નિર્વિકાર એવા	**न एव**	= નથી જ.

"અહંકારમાં અધ્યાસ કર્યા વિના અર્થાત્ 'હું અહંકાર છું' તેવો અહંભાવરૂપી ભ્રમ, ભ્રાંતિ કે અધ્યાસ વગર બીજી કોઈ પણ રીતે તને સંસાર સંભવી શકે નહીં. તું તો સદા એકરૂપ, ચૈતન્યસ્વરૂપ, વિભુ અર્થાત્ વ્યાપક, આનંદમૂર્તિ, પાપરહિત કીર્તિવાન અને અવિકારી એવો આત્મા છે."

આત્મસ્વરૂપે સર્વ કોઈ અશરીરી છે જેને શરીર નથી તેને સંસાર કેવો? જેને સંસાર જ નથી તે સંસારી થાય કઈ રીતે? આમ, જે સંસાર

અને સંસારીથી નિર્લેપ છે, તેને વળી સંસારનું બંધન કેવું? કે સંસારથી તરણની અપેક્ષા ક્યાં? સંસારના પાણી વિના સંસારમાં કોઈ ડૂબ્યો હોય તેવું સાંભળ્યું છે ખરું? તે જ ન્યાયે જેને સંસારબંધન નથી તેને મુક્તિનો પ્રયત્ન કેવો? આમ વિચારતાં સ્પષ્ટ છે કે જે કોઈ આત્મસ્વરૂપમાં નિષ્ઠાવાન હોય, સર્વત્ર, સર્વમાં, સર્વાત્મદર્શન કરતો હોય, તેને પોતે અને સર્વ કોઈ આત્મસ્વરૂપે નિત્યમુક્ત જ જણાય છે. તેમ હોવાથી વાસ્તવમાં સંસાર અજ્ઞાની કે અહંકારીને જ સંભવે છે, જ્ઞાનીને કદી નહીં.

(છંદ–ઉપજાતિ)

तस्मादहंकारमिमं स्वशत्रुं
भोक्तुर्गले कण्टकवत् प्रतीतम् ।
विच्छिद्य विज्ञानमहासिना स्फुटं
भुंक्ष्वात्मसाम्राज्यसुखं यथेष्टम् ॥३०८॥

तस्मात् = માટે
भोक्तुः गले = ભોક્તાના ગળામાં
कण्टकवत् प्रतीतम् = કાંટાની જેમ ખટકતા
इमम् = આ
स्वशत्रुं अहंकारम् = અહંકારરૂપી પોતાના શત્રુનો
विज्ञानमहासिना = વિજ્ઞાનરૂપી મોટી તલવાર વડે
स्फुटम् = સારી રીતે
विच्छिद्य = સંહાર કરીને
आत्मसाम्राज्यसुखम् = આત્મસામ્રાજયનું સુખ
यथेष्टम् = સ્વતંત્રતાથી
भुंक्ष्व = ભોગવ.

આહારનો આસ્વાદ માણવાની ઇચ્છાવાળાએ અન્નમાં આવેલો કાંટો કે કાંકરીને મહાન વિઘ્ન માની દૂર કરવો પડે છે અને ત્યારબાદ અન્નનો

તે સારી રીતે ભોગ કરી સુખ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મસામ્રાજયનું સ્વતંત્ર સુખ ભોગવવાની ઇચ્છાવાળાએ સૌ પ્રથમ મહાન વિઘ્નકારક શત્રુ જેવા અહંકારરૂપી કાંટાને જ્ઞાનરૂપી તલવાર દ્વારા પ્રથમ નિર્મૂળ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેવા શત્રુની હયાતીમાં આત્મસામ્રાજયનું સુખ સંભવી શકે નહીં.

જેવી રીતે રાજાના રાજયની બહાર શત્રુઓએ ઘેરો ઘાલ્યો હોય અને રાત-દિવસ યુદ્ધના નગારાં વાગતા હોય તો કયો રાજા સુખચેનથી નિદ્રાધીન થઈ શકે, ખાઈ-પી શકે કે રાજયમાં નિશ્ચિંત થઈ વિહાર કરી શકે? તે જ પ્રમાણે આત્માના આનંદરૂપી સામ્રાજયની ચારે તરફ જો અહંકારે રાગ,દ્વેષ, મમત્વ, કામ,ક્રોધ, લોભ જેવા અનેક શત્રુઓની સેના ગોઠવી હોય તો કઈ રીતે જીવાત્મા પોતાના નિજસ્વરૂપનું અતીન્દ્રિયસુખ ભોગવી શકે કે પોતાની નિત્યમુક્તિનો અણસાર પણ કેવી રીતે પામી શકે? માટે પોતાના અતીન્દ્રિય આત્મસુખની ઇચ્છાવાળાએ ધૈર્યવાન થઈ, દઢતાપૂર્વક જ્ઞાનરૂપી તલવાર દ્વારા એક જ ઝાટકે કોઈ પણ પ્રતિક્રિયા વગર અહંકારરૂપી શત્રુનું છેદન કરવું આવશ્યક છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

ततोऽहमादेर्विनिवर्त्य वृत्तिं
सन्त्यक्तरागः परमार्थलाभात् ।
तूष्णीं समास्वात्मसुखानुभूत्या
पूर्णात्मना ब्रह्मणि निर्विकल्पः ॥३०६॥

ततः = ત્યારપછી
अहं आदेः वृत्तिं विनिवर्त्य = અહંકાર વગેરે વૃત્તિઓને દૂર કરી
परमार्थलाभात् = પરમાર્થ લાભથી
सन्त्यक्तरागः = વિષયો ઉપરની પ્રીતિનો ત્યાગ કરી,
आत्मसुखानुभूत्या = આત્મસુખના અનુભવ દ્વારા

पूर्णात्मना = પૂર્ણ (અને)
निर्विकल्पः ब्रह्मणि = નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં
तूष्णीं समास्व = મૌન પ્રાપ્ત કર.

અહંકારના નાશથી પરમ લાભ થાય છે તેવું સમજાવવા જણાવ્યું છે કે અહંકારાદિ વૃત્તિઓને સારી રીતે નિવૃત્ત કર્યા બાદ, રાગરહિત થઈને આત્મજ્ઞાનસ્વરૂપ પારમાર્થિક લાભને પ્રાપ્ત કર, તેવા પારમાર્થિક લાભથી સંકલ્પવિકલ્પ રહિત થઈ અર્થાત્ નિર્વિકલ્પ બનીને આત્મસુખનો અનુભવ કરી શકાય છે. માટે તે સુખના અનુભવ પછી હે શિષ્ય! તું તારા પૂર્ણ સ્વરૂપે બ્રહ્મમાં જ સ્થિતિ કર અને **'तूष्णीं समास्व'** અર્થાત્ મૌન થઈ શાંતિનો અનુભવ કર.

શિષ્યને, અહંભાવની વૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી, સકામ નિષ્કામ સર્વે કર્મોનો સંગ છોડી, કામનાઓનો સંઘાત તોડી, શંકા અને સંદેહોનો સાથ ત્યાગી, તર્કવિતર્કના વમળને ઓળંગી, પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપમાં મૌન ધારણ કરવાનો ઉપદેશ અપાયો છે. જ્યારે શંકા-કુશંકા સમાપ્ત થાય, કર્મથી ઉપરામ થવાય, ત્યારે વાસનાગ્નિથી શાંત થતાં જીવનમાં કોઈ અપેક્ષા, આકાંક્ષા બચતી નથી. તેવો કામનારહિત પુરુષ જ કૃતકૃત્ય થાય છે. માટે શિષ્યને આત્મસુખ અનુભવવા વાણીનું , વિચારનું અને કર્તવ્યનું મૌન જ ઈષ્ટ છે. તેવા તાત્ત્વિક મૌનમાં જ અતીન્દ્રિય સુખ અનુભવી શકાય છે અને એવું મૌન જ તત્ત્વાર્થે એકાન્ત કે નિર્જન દેશ છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

समूलकृत्तोऽपि महानहं पुनर्-
व्युल्लेखितः स्याद्यदि चेतसा क्षणम् ।
संजीव्य विक्षेपशतं करोति
नभस्वता प्रावृषि वारिदो यथा ॥ ३१०॥

यथा = જેમ

प्रावृषि = વર્ષાકાળમાં

वारिदः = વાદળાં

नभस्वता = વાયુના સંપર્કમાં આવતાં (અનેક મુસીબતો સર્જે છે)

महान् 'अहम्' = (તેમ) બળવાન અહંકાર

समूलकृत्तः अपि = મૂળસહિત કાપી નાંખ્યો હોય તો પણ

यदि चेतसा क्षणम् = જો ચિત્ત વડે ક્ષણ માત્ર પણ

व्युल्लेखितः स्यात् = સંભારવામાં (યાદ કરવામાં) આવે તો

पुनः संजीव्य = ફરીથી તે સજીવન થઈ

विक्षेपशतम् = અનેક ઉત્પાતો

करोति = કરે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

निगृह्य शत्रोरहमोऽवकाशः
क्वचिन्न देयो विषयानुचिन्तया ।
स एव सञ्जीवनहेतुरस्य
प्रक्षीणजम्बीरतरोरिवाम्बु ॥३११॥

निगृह्य = નિગ્રહ કરીને

अहं शत्रोः = અહંકારરૂપી શત્રુને

विषयानुचिन्तया = વિષયોના ચિંતન દ્વારા

क्वचित् = ક્યારેય પણ

अवकाशः = (ફરીથી સજીવન થવાનો) અવકાશ

न देयः = આપવો નહીં (કારણ કે)

अम्बु इव = જેવી રીતે જળ

प्रक्षीण–जम्बीरतरोः = સુકાઈ ગયેલા બીજોરાના વૃક્ષને (ફરી સજીવન કરે છે તેમ)

सः एव   તે (વિષયચિંતન) જ
अस्य   = અહંકારને
संजीवन हेतुः   = પુનર્જીવિત કરનારું કારણ છે.

વર્ષાઋતુમાં વાયુની મદદથી ઉશ્કેરાયેલાં વાદળો અનેક પ્રકારનો વિક્ષેપ કે નુકશાન કરે છે. તે જ પ્રમાણે બળવાન અહંકારને નિર્મૂળ કર્યો હોવા છતાં ક્ષણવાર પણ મન દ્વારા જો તેનું ચિંતન કરવામાં આવે તો, મૃતઃપ્રાય કે નિર્મૂળ થયેલો તે અહંકાર પુનઃ સજીવ થઈ સેંકડો પ્રકારના વિક્ષેપ કે વિઘ્નો મુમુક્ષુ માટે ઊભા કરી, તેને ભમાવી દે છે અર્થાત્ પોતાના અંતિમ ધ્યેયથી ચ્યૂત કરે છે અને જીવનવિનાશ નોંતરે છે. અહંકારનું ચિંતન એ જ અનાત્મચિંતન કે વિષયચિંતન કહેવાય છે. તેવું વિષયચિંતન કેવી રીતે વિનાશ નિમંત્રે છે, તેનો કડીબદ્ધ હેવાલ ગીતાજી દ્વારા અપાયો છે, જયાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા વિનાશની શૃંખલા અનુક્રમે જણાવતાં સમજાવે છે કે

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥૨–૬૨॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥૨–૬૩॥

" વિષયોનું ચિંતન કરનાર પુરુષની તે વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી વાસના જન્મે છે અને વાસનામાં વિઘ્ન થવાથી ક્રોધ ઊપજે છે. ક્રોધથી અવિવેક કે ભ્રાંતિ થાય છે, અવિવેકથી સ્મરણશક્તિનો નાશ થાય છે. સ્મૃતિનો નાશ પામતાં જ્ઞાન નાશ પામે છે અને જ્ઞાન નાશ થવાથી આ પુરુષ કલ્યાણમાર્ગથી પતન પામે છે."

આમ હોવાથી અહંકારરૂપી શત્રુનો નિગ્રહ કે નિયંત્રણ કર્યા પછી પણ જો તે વિષયોના ચિંતન દ્વારા પુનર્જીવિત થાય અને સક્રિય બનવા લાગે તો, તેને સક્રિય થવાની કે પુનર્જીવિત થવાની તક આપવી નહીં, કારણ કે જેવી રીતે સુકાઈ ગયેલા બીજોરાના ઝાડને પાણી આપવામાં આવે તો

તે સુકાઈ ગયેલું વૃક્ષ કે છોડ પુનઃ નવપલ્લવિત થાય છે તેમ અહંકાર પણ વિષયચિંતનરૂપી જળ દ્વારા પુનર્જીવિત થાય છે. માટે વિષયચિંતનથી સાવધાન રહેવું અને આત્મવિસ્મરણથી બચવું જોઈએ. આ જ સમગ્ર અહંકારવિવેચનનો નિષ્કર્ષ છે. માટે જ અહંકારને સંસારનું મૂળ કહેવામાં આવે છે તથા તેની આત્યંતિક નિવૃત્તિને જ સંસારબંધથી મુક્તિ કહેવાય છે.

(છંદ–ઉપજાતિ)

देहात्मना संस्थित एव कामी
विलक्षणः कामयिता कथं स्यात् ।
अतोऽर्थसंधानपरत्वमेव
भेदप्रसक्त्या भवबन्धहेतुः ॥३१२॥

देहात्मना संस्थितः एव= દેહને આત્મા સમજનાર જ	**कथं स्यात्** = કેવી રીતે થાય?
कामी = કામી છે	**अतः** = એટલા માટે
विलक्षणः = તેનાથી જુદો (એટલે દેહને આત્માથી જુદો સમજનાર)	**भेदप्रसक्त्या** = ભેદબુદ્ધિથી
कामयिता = કામના કરનારો	**अर्थसंधानपरत्वं एव** = વિષયોના ચિંતનમાં પ્રવૃત્તિ જ
	भवबन्धहेतुः = બંધનનું કારણ છે.

કર્મ, વાસના અને વિષયત્યાગ

જે કોઈ પુરુષ દેહને જ આત્મા માનતો હોય, તેને જ વિષયોમાં કામના જાગે છે અને માટે જ તે વિષય–વાસનાવાળો કામી પુરુષ છે. પણ જે દેહાત્મબુદ્ધિવાળો નથી અર્થાત્ કામી પુરુષથી વિલક્ષણ છે, તેને દેહ સાથે સંબંધ જ નથી તો વિષયોની કામના કેવી? આત્માથી બીજું કે અન્ય છે એવી જેની દ્વૈત કે ભેદ બુદ્ધિ છે તે જ વિષયોનું ચિંતન કરે છે. તેવું વિષયચિંતન જ કામી પુરુષ પાસે વિષયભોગ પ્રાપ્તિ માટે ક્રિયા કે કર્મ કરાવે છે. આવા કર્મો દ્વારા જ્યારે વિષયભોગ પ્રાપ્ત થતાં નથી અને નિષ્ફળતા જણાય છે ત્યારે વિક્ષેપ ઊભો થાય છે. આવા વિક્ષેપથી ક્રોધ કે આવેગ જન્મે છે, મનની

શાંતિ ખોરવાય છે અને અશાંત ચંચળ કે વિક્ષિપ્ત મન કદી પણ આત્મચિંતન કે બ્રહ્મભાવના કરી શકે નહીં, પણ વધુ ને વધુ વિષયચિંતન અને ભોગ-પ્રાપ્તિ માટેની ક્રિયામાં પરોવાય છે અને અંતે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ થાય છે. આવું આત્મવિસ્મરણ અને વિષયસ્મરણ એ જ સંસાર બંધનનું કારણ છે. ટૂંકમાં, 'હું શરીર છું', તેવું અજ્ઞાન, કામના ઉત્પન્ન કરે છે. ભોગની કામના કે વિષયચિંતન જ તે માટે ક્રિયા કે કર્મ કરાવે છે. ક્રિયાની નિષ્ફળતા જ દુઃખ, વિક્ષેપ અને અંતે આત્મવિસ્મરણ ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યને સંસારબંધનમાં નાંખે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

कार्यप्रवर्धनाद् बीजप्रवृद्धिः परिदृश्यते ।
कार्यनाशाद् बीजनाशः तस्मात् कार्यं निरोधयेत् ॥३१३॥

कार्यप्रवर्धनात् = કાર્યોને વધારતા જવાથી
बीजप्रवृद्धिः = બીજની વૃદ્ધિ થતી
परिदृश्यते = જોવામાં આવે છે.
कार्यनाशात् = કાર્યોનો નાશ કરવાથી (કાળાંતરે)
बीजनाशः = બીજ પણ નષ્ટ થઈ જાય છે.
तस्मात् = માટે
कार्यं निरोधयेत् = કાર્યનો નિરોધ કરવો.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

वासनावृद्धितः कार्यं कार्यवृद्ध्या च वासना ।
वर्धते सर्वथा पुंसः संसारो न निवर्तते ॥३१४॥

वासना-वृद्धितः = વાસનાની વૃદ્ધિ થવાથી
कार्यम् = કાર્ય (વધતું જાય છે.)
च कार्यवृद्ध्या = અને કાર્યોની વૃદ્ધિ થતાં
वासना वर्धते = વાસનાઓ વધતી જાય છે.

पुंसः = (એ રીતે) જીવના
संसारः सर्वथा = સંસારનું કોઈ પણ રીતે
न निवर्तते = નિવારણ થતું નથી.

"કાર્યોને વધારતા જવાથી બીજની વૃદ્ધિ થાય છે."

'હું શરીર છું', તેવા દેહાભિમાનથી અગર 'હું કર્તા છું' તેવા કર્તૃત્વથી જો કોઈ પણ મુમુક્ષુ કર્મ કરે તો તેનું તેવું કર્મ અજ્ઞાન દ્વારા થયું કહેવાય, કારણ કે આત્મજ્ઞાનમાં કોઈ પણ દેહ કે ઇન્દ્રિયો હોતી નથી. ઉપરાંત, જ્ઞાનમાં તો આત્મા અકર્મ, અકર્તા અને નિષ્ક્રિય છે. તેથી તેવા જ્ઞાનીને તો કર્મનો પ્રશ્ન જ નથી. પરંતુ જે કોઈ અજ્ઞાની દેહાત્મબુદ્ધિ દ્વારા કર્મ કરે છે ત્યારે તેના તેવાં કર્મો બીજની વૃદ્ધિ કરે છે, તેવું અત્રે જણાવેલું છે. તેનો તત્ત્વાર્થ વાસનારૂપી બીજ છે અને તેવા વાસનાબીજથી જ કર્મની વૃદ્ધિ થઈ શકે. વાસના જ કર્મનું પ્રેરક બળ છે. વાસનાથી જ પુનર્જન્મ અને નવો દેહ પ્રાપ્ત થાય છે. વાસના સૂક્ષ્મ છે અને કર્મ સ્થૂળ છે. આમ જોતાં વાસના કર્મનું બીજ છે. એ ન્યાયે વિચારતાં ઉપરનું કથન સુસ્પષ્ટ થાય છે કે કાર્યોની વૃદ્ધિ થવાથી બીજની પણ વૃદ્ધિ થાય છે. અર્થાત્ જેમ વધુ કર્મ કરીએ તેમ વાસના શાંત થવાને બદલે ઉગ્ર, તીવ્ર થાય છે. એટલું જ નહીં, પણ તેમાં વૃદ્ધિ થાય છે. કારણ કે કોઈ પણ કર્મનું ફળ જો સુખદાયક હોય, અનુકૂળ હોય, ઇષ્ટ હોય તો વારંવાર કર્મનું પુનરાવર્તન કરવાથી વાસના જન્મે છે. આમ, સુખદાયક કર્મફળ વાસનાની વૃદ્ધિ કરે છે અને જો કર્મફળ પ્રતિકૂળ, દુઃખદાયક કે અનિષ્ટ હોય તો તેવા ફળના ત્યાગની વાસના જન્મે છે અગર અનિષ્ટ કર્મફળથી નાસી જવાની, છૂટકારો મેળવવાની વાસના તીવ્ર થાય છે. આમ જેમ જેમ કર્મ વધે તેમ તેમ સારી-નરસી વાસનાઓ પણ વધે જ છે. જેવી રીતે વધુ આંબા રોપીએ તો વધુ કેરીઓ આવે અને કેરીરૂપી ફળમાં ગોટલી જેવા બીજની નિરંતર વૃદ્ધિ જ થતી રહે અને બીજ વાવો તો વધુ વૃક્ષો થાય અને વૃક્ષોમાં વૃદ્ધિ થાય તો નિરંતર બીજની વૃદ્ધિ થયા જ કરે અને આવું વૃક્ષ-બીજનું વિષચક્ર અટકે નહીં. તેવી જ રીતે કાર્યો

અને વાસનાનું વિષચક્ર પણ અટકી શકે એમ નથી. માટે સમજી જવું કે દેહભાવે કે કર્તાભાવથી થતાં કર્મોનો નાશ ન કરવામાં આવે તો વાસનારૂપી બીજ પણ નષ્ટ નહીં જ થાય અને વાસનારૂપી બીજ નવું શરીર લઈ નવો જન્મ આપશે અને તે નવા શરીર દ્વારા અજ્ઞાની જીવ, પુનઃ કર્મ કરશે અને તેવા અજ્ઞાનીના કર્મો અનંત વાસનાઓને જન્માવશે. આમ, કર્મ, જન્મ, મૃત્યુ અને વાસનાના અકળ, પ્રબળ ચક્રનો અંત જ નહીં આવે. માટે વિવેકી મુમુક્ષુએ જો કોઈ મહત્ત્વનું કાર્ય કરવાનું હોય તો તે એક જ છે કે અહંભાવે કે કર્તાભાવે થતાં તમામ કર્મો કે ક્રિયા સદંતર બંધ કરી દેવા જોઈએ. તે જ આત્મજ્ઞાનરૂપી પંથમાં સફળતાપૂર્વકની પ્રગતિનો સાચો સંનિષ્ઠ માર્ગ છે. માટે જ શ્લોકમાં આચાર્યશ્રીએ નિર્દેશ કર્યો છે કે "**तस्मात् कार्यं निरोधयेत्**"

ઉપરોક્ત વિચારણાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે " વાસનાની વૃદ્ધિથી કર્મ કે કાર્યો વધે છે અને કાર્યો વધવાથી વાસનામાં વૃદ્ધિ થાય છે." માટે અત્રે ઉલ્લેખ છે કે "**वासना वृद्धितः कार्यं कार्यवृद्ध्या च वासना ।**" વાસના બીજ છે અને કર્મ એ ફળ છે. એમ વિચારતાં જેમ વાસનાબીજ વધે, તેમ કર્મરૂપી ફળ વધે તે સહજ અને સ્વાભાવિક છે. ખરેખર તો કર્મરૂપી ફળ એ સ્થૂળ વાસના જ કહેવાય. અર્થાત્ વાસનાનું સ્થૂળ સ્વરૂપ તે જ કર્મ છે માટે સૂક્ષ્મવાસનાનો વિસ્તાર થવાથી જ કર્મની ક્ષિતિજો વિસ્તૃત થાય છે. અને વિશાળ કર્મ ક્ષિતિજોમાં વાસનાના બીજને મુક્ત રીતે ફળવાની, ફૂલવાની સ્વતંત્રતા મળે છે. માટે પોતાની સ્વતંત્રતાને વધારવા વાસના, જીવ પાસે વધુ કાર્યો કરાવે છે. જેમ જેમ કાર્યોની વૃદ્ધિ થાય તેમ તેમ વાસના વધે છે તેવું દૃશ્ય થાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં તો વાસના પોતે જ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ રૂપોને અભિવ્યક્ત કરતી મનુષ્યના સંસારની ક્ષિતિજોનો, સીમાઓનો, સરહદોનો વિસ્તાર કર્યા જ કરે છે. આમ, ક્ષણે ક્ષણે વિસ્તૃત પામતો સંસાર એ વાસનાની જ અભિવ્યક્તિ છે. વાસનાનું જ પ્રદર્શન છે. વાસનાનું જ સર્જન છે. આમ, સંસાર, કર્મ અને વાસનાનો વણથંભ્યો વિસ્તાર જ મનુષ્યના બંધનને દૃઢ કરે છે અને ધીરે ધીરે વાસનાથી છૂટવાને બદલે કોશેટાની જેમ

મનુષ્ય સંસારબંધનમાં સપડાતો જાય છે. આવી રીતે વાસનાથી બંધાયેલી વ્યક્તિ સંસારથી બંધાય છે અને તેને મુક્ત થવાનો કોઈ રસ્તો ક્યાંય દેખાતો નથી. તેથી સંકેત કર્યો છે કે "**पुंसः संसारो न निवर्तते**"

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

संसारबन्धनविच्छित्त्यै तद्द्वयं प्रदहेद्यतिः ।
वासनावृद्धिरेताभ्यां चिन्तया क्रियया बहिः ॥३१५॥

संसारबन्धनविच्छित्त्यै	= સંસારનું બંધન તોડવા માટે
यतिः	= પ્રયત્નશીલ મુનિએ
तद्द्वयम्	= તે બન્નેને (વાસના અને તેના કાર્યોને)
प्रदहेत्	= બાળી નાંખવા જોઈએ.
चिन्तया बहिः क्रियया	= વિષયોના ચિંતન અને તદનુસાર બાહ્યક્રિયા
एताभ्याम्	= આ બન્નેથી
वासनावृद्धिः	= વાસના વધતી જાય છે.

વાસના જ સંસાર છે અને સંસાર બંધન છે તેવી ઉપરના બે શ્લોક દ્વારા ચર્ચા કર્યા બાદ, તેના ઉપાયરૂપે જણાવાયું છે કે આમ હોવાથી જ સંયમી કે વિવેકી પુરુષે સંસારરૂપ બંધનને કાપવા માટે અગર તેવા બંધનનો પુનઃ ઉદય ન થાય તેવી રીતે બંધનને નિર્મૂળ કરવા માટે વાસના અને કર્મ, તે બંનેને ભસ્મીભૂત કરવા જોઈએ. કારણ કે વિષયોનું ચિંતન મન દ્વારા અંદર થાય છે અને તેવા ચિંતનથી જે ક્રિયા કે કર્મ થાય છે તે બહાર દેખાય છે. આમ, આંતરિક વિષયચિંતન અને બાહ્ય ક્રિયાઓથી જ વાસના વધે છે. માટે જ મુમુક્ષુએ એ બન્નેનો અગ્નિસંસ્કાર કરી સંસારબંધનને રખિયા બનાવી દેવું, જેથી આત્મસાક્ષાત્કારના પંથે જણાતાં બે મહાન શત્રુઓનો સંહાર થઈ શકે અને નિરુપાધિક આત્મતત્ત્વનું સહજ, નિષ્ક્રિય, આલંબન શક્ય બને.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

ताभ्यां प्रवर्धमाना सा सूते संसृतिमात्मनः ।
त्रयाणां च क्षयोपायः सर्वावस्थासु सर्वदा ॥३१६॥
सर्वत्र सर्वतः सर्वं ब्रह्ममात्रावलोकनम् ।
सद्भाववासनादार्ढ्यात् तत् त्रयं लयमश्नुते ॥३१७॥

ताभ्याम् = એ બન્નેથી (વિષયચિંતન અને તદનુસાર ક્રિયાથી)
प्रवर्धमाना = વૃદ્ધિ પામેલી
सा = તે (વાસના)
आत्मनः = આત્માને
संसृतिं सूते = સંસારી બનાવે છે.
त्रयाणां च = આ ત્રણેયનો (ચિંતન, ક્રિયા અને વાસનાનો)
क्षयोपायः = નાશ કરવાનો ઉપાય
सर्वावस्थासु = ત્રણેય અવસ્થામાં (જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિમાં)
सर्वदा = સર્વકાળે
सर्वत्र = સર્વ સ્થળે
सर्वतः = સર્વ રીતે
सर्वम् = સર્વમાં
ब्रह्ममात्रावलोकनम् = કેવળ બ્રહ્મનું જ અવલોકન કરવાથી
सत्भाववासना = સદ્ભાવવાસના
दार्ढ्यात् = દૃઢ થવાથી
तत् त्रयम् = એ ત્રણેય (ચિંતન, ક્રિયા અને વાસના)
लयमश्नुते = નાશ પામે છે.

આત્મસાક્ષાત્કારના ત્રણ મહાન વિઘ્નોનું વિવેચન કરી તેમને વાસના, કર્મ અને સંસારબંધનરૂપે કે વિષયબંધનરૂપે ઓળખાવવામાં આવ્યા. હવે અત્રે બે શ્લોક દ્વારા તેવા તમામ શત્રુઓથી મુક્તિનો ઉપાય જણાવવામાં આવ્યો છે.

વિષયચિંતન મનની અંદર વંટોળિયાની જેમ ચકરાવા લે છે અને તેના લીધે ઉત્પન્ન થતી બહારની દૃશ્ય ક્રિયાઓ દ્વારા વાસનાઓની વૃદ્ધિ થાય છે. આ વાસના જ જીવાત્માને માટે સંસારબંધન ઉત્પન્ન કરે છે. માટે કોઈ પણ સંજોગોમાં વિષયચિંતન, તેથી ઉત્પન્ન થતી બાહ્ય ક્રિયા અને વિષયવાસના, એ ત્રણેનો નાશ કરવા પ્રબળ ઉપાય નિરંતર કરતાં રહેવું આવશ્યક છે.

એ ત્રણેયના નાશ માટે આદિ શંકરાચાર્યજીએ અત્રે બ્રહ્મવાસનારૂપી બ્રહ્માસ્ત્ર દર્શાવ્યું છે અને ઉપદેશ આપ્યો છે કે સર્વમાં, સર્વ સમયે, સર્વ રીતે, સર્વને માત્ર બ્રહ્મરૂપે જ જાણવું. બ્રહ્મથી ભિન્ન ક્યારેય ક્યાંય, કંઈ પણ જોવું નહીં. એવી જ્ઞાનદૃષ્ટિને બ્રહ્મવાસના કહેવાય છે. આવી બ્રહ્મવાસનાથી સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન જ થાય છે. એવા દર્શનથી બ્રહ્મવાસના દૃઢ થતી જાય છે. આમ, બ્રહ્મવાસના એવું બ્રહ્માસ્ત્ર છે કે જેના બળથી વિષયવાસના, વિષયચિંતન કે વિષયક્રિયા એ ત્રણેય નાશ પામે છે.

તાત્પર્યમાં, બ્રહ્મવાસના દ્વારા જો સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન જ થાય તો બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ જણાય જ નહીં અને દ્વૈતભ્રાંતિ દૂર થાય. આમ જો ભેદ છે જ નહીં તો ઇન્દ્રિયોના વિષયો કે ભોગોનું દર્શન ક્યાં? જો વિષયો જ નથી તો તેનું ચિંતન કેવું? તે જ ન્યાયે વિષયચિંતન નથી તો વિષયોને ભોગવવાની કે પ્રાપ્ત કરવાની ક્રિયા ક્યાં? આમ, બ્રહ્મવાસનાના અસ્ખલિત વિચારપ્રવાહમાં કે બ્રહ્મચિંતનમાં, વિષયચિંતનનો અવકાશ ન રહેવાથી વિષયવાસના અને વિષયોની ક્રિયા, બન્નેનો નાશ થાય છે. માટે મુમુક્ષુએ બ્રહ્મવાસનાના બળે બ્રહ્મવિચારમાં જ નિમગ્ન થવું.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

क्रियानाशे भवेच्चिन्तानाशोऽस्मात् वासनाक्षयः ।
वासनाप्रक्षयो मोक्षः सा जीवन्मुक्तिरुच्यते ॥३१८॥

क्रियानाशे = ક્રિયાઓ નાશ થતાં

चिन्तानाशः भवेत् = વિષયચિંતન બંધ થાય છે

अस्मात् = આ વિષયચિંતનના નાશથી

वासनाक्षयः = વાસનાનો નાશ થાય છે.

वासनाप्रक्षयः = વાસનાનો નાશ

मोक्षः = મોક્ષ છે.

सा = આને

जीवन्मुक्तिः = જીવન્મુક્તિ

उच्यते = કહેવાય છે.

વિષયચિંતન, વિષયભોગ માટેની ક્રિયા અને વાસના એ ત્રણેય મુમુક્ષુને અનર્થ ઉપજાવનારાં તથા બંધનમાં નાંખનારાં છે. તેવી સૂક્ષ્મ વિચારણા બાદ, તે ત્રણેયનો સંહાર કરવા માટે બ્રહ્મવાસનારૂપી બ્રહ્માસ્ત્રનો સંકેત કર્યા બાદ, સાત્ત્વિક નિષ્કર્ષ આપતાં તાત્ત્વિક નિર્દેશ કર્યો છે કે વાસનાનો ક્ષય એ જ મોક્ષ છે અને વાસનાની નિવૃત્તિ એ જ જીવન્મુક્તિ છે.

'ઉપરોક્ત ચર્ચા સંદર્ભે અત્રે સમજાવાયું છે કે જો બ્રહ્મવાસનાના બળે ક્રિયા કે કર્મનો નાશ થાય તો વિષયચિંતન પણ અવશેષ બચી શકે નહીં. તેથી વિષયભોગની ચિંતા કે વિષયોનું ચિંતન નષ્ટ થતાં વિષયપ્રાપ્તિની કે વિષયભોગની વાસનાનો પણ સમૂળ નાશ થાય છે. આવા વાસનાના આત્યંતિક નાશમાં નથી ક્રિયા કે કર્મફળનું બંધન, નથી વિષયચિંતારૂપી વિક્ષેપ કે અજંપાનું બંધન કે નથી સંસારસાગરમાં પુનઃ જન્મ અને વારંવાર થતાં મૃત્યુનું બંધન. આમ, વાસનાનો ક્ષય કે નાશ એ જ મોક્ષ કે મુક્તિ છે અને આવી વિષયની, કર્મની કે સંસારની મુક્તિને જ તત્ત્વાર્થે શરીર છોડયા વગર જીવતાં જ મળેલી જીવન્મુક્તિ કહેવાય છે. આવી જીવન્મુક્તિ જ પ્રત્યેક સાધક કે મુમુક્ષુનું અંતિમ લક્ષ્ય હોવું જોઈએ. માટે જ ક્ષણભર પણ થોભ્યા વિના આવી જીવતાં મળતી જીવન્મુક્તિને વિના વિલંબે હસ્તગત કરવા માટે મુમુક્ષુએ હાથમાં અસંગશસ્ત્ર લઈ દૃઢતાપૂર્વક કોઈ પણ ક્ષોભ કે વિષયોની આસક્તિનો, સંસારના પ્રલોભનોનો, સ્નેહીઓના નશ્વર કે સ્વાર્થયુક્ત સંબંધોનો લેશમાત્ર

વિચાર કર્યા વિના ક્રિયા કે કર્મ, વિષયચિંતન અને વાસનારૂપી ત્રણ મુખવાળા ભયંકર સર્પનો શિરચ્છેદ કરવો જોઈએ. એવો શિરચ્છેદ જ દેશ, કાળ અને વસ્તુનો વિચ્છેદ કરી આત્મસામ્રાજયનો મેળવાયેલો અજર, અમર વારસો કે ઉદય-અસ્ત રહિત શાશ્વત સિંહાસન છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सद्‌वासनास्फूर्तिविजृम्भणे सति
ह्यसौ विलीना त्वहमादिवासना ।
अतिप्रकृष्टाप्यरुणप्रभायां
विलीयते साधु यथा तमिस्रा ॥३१९॥

यथा	= જેવી રીતે
अतिप्रकृष्टा	= ઘોર અંધારી
तमिस्रा अपि	= રાત પણ
अरुणप्रभायाम्	= સૂર્યનું અજવાળું થતાં જ
साधु विलीयते	= સારી રીતે નાશ પામે છે (તેવી રીતે)
सत्‌वासना–स्फूर्ति–विजृम्भणे	= બ્રહ્મવાસના પ્રગટ
सति हि	= થતાં જ
असौ	= આ
अहमादि वासना	= અહંકાર વગેરે વાસના
तु विलीना	= પણ નાશ પામે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

तमस्तमः कार्यमनर्थजालम्
न दृश्यते सत्युदिते दिनेशे ।
तथाद्वयानन्दरसानुभूतौ
नैवास्ति बन्धो न च दुःखगन्धः ॥३२०॥

दिनेशे उदिते सति	= જેમ સૂર્ય ઊગ્યા પછી
तमः तमः कार्यम्	= અંધારું કે અંધારાનું કાર્ય
अनर्थजालम्	= (ચોરી વગેરે) અનર્થોની જાળ
न दृश्यते	= દેખાતા નથી.
तथा	= તેવી રીતે
अद्वयानन्दरसानुभूतौ	= અદ્વૈત આનંદરસ અનુભવ્યા પછી
बन्धः न एव अस्ति	= સંસારરૂપ બંધન નથી
च न दुःखगन्धः	= કે દુઃખની ગંધ પણ નથી.

પ્રભાકરના પ્રકાશનો ઉદય થતાં જ જેવી રીતે ઘોર અંધારી રાતનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ થાય છે, તેવી જ રીતે સદ્વાસના કે બ્રહ્મવાસનાના પ્રાગટ્યમાં જ અહંકાર સહિત મોટામાં મોટી વાસનાઓનો પણ અસ્ત થાય છે. અજવાળું અને અંધારું બન્ને એકબીજાના પૂર્ણ વિરોધી હોઈ, એક જ સ્થળે, સમાન સમયે, એક સાથે અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે નહીં. તેવી જ રીતે બ્રહ્મવાસના અને વિષયવાસના અગર અહંવાસના = આત્મવાસના અને અહંકારીવાસના = અનાત્મવાસના પણ અન્યોન્યના પૂર્ણવિરોધી હોઈ, એક સાથે સમાન સમયે એક જ દેશમાં સંભવી શકે નહીં. માટે જ આત્મવાસના કે બ્રહ્મવાસનાના ઉદયમાં ન બચી શકે બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ કે દ્વૈતવાસના. માટે જ બ્રહ્મવાસના દ્વારા બ્રહ્મભાવનામાં સર્વ અનાત્મવાસનાને વિલીન કરવી જોઈએ.

માટે જ શ્લોકમાં કહ્યું છે કે સૂર્યના ઉદય પછી અજવાળામાં ચોરી વગેરે ઉપદ્રવો કે અનર્થો જે અંધારામાં જણાય છે તે સૌ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. તે જ પ્રમાણે જેણે અદ્વિતીય આત્માના આનંદરસનો અભેદ અનુભવ કર્યો છે , તેને સંસારબંધન કે તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખની ગંધ પણ અનુભવાતી નથી. કારણ કે સંસારનું દુઃખ, તેનું બંધન, આત્માના આનંદસ્વરૂપથી કે નિત્યમુક્ત સ્વભાવથી પૂર્ણવિરોધી છે. માટે આત્માના આનંદનો ઉદય થતાં જ બંધન કે દુઃખ જેવા અનર્થો કે ઉપદ્રવો અદૃશ્ય થઇ નિવૃત્ત થઈ જાય

છે. તેથી શ્રુતિએ પણ ગાયું કે 'तरति शोकमात्मवित् '

(છંદ-ઉપજાતિ)

दृश्यं प्रतीतं प्रविलापयन् स्वयम्
सन्मात्रमानन्दघनं विभावयन् ।
समाहितः सन् बहिरन्तरं वा
कालं नयेथाः सति कर्मबन्धे ॥३२१॥

कर्मबन्धे सति	= કર્મબંધન શેષ હોય તો
प्रतीतं दृश्यम्	= આ પ્રતીયમાન દશ્યનો
प्रविलापयन्	= લય કરતાં કરતાં
स्वयं आनन्दघनम्	= પોતાના આનન્દઘન સ્વરૂપ, (અને)
सन्मात्रं विभावयन्	= સત્તા માત્ર સ્વરૂપની ભાવના કરતો રહી
बहिः अन्तरं वा	= અંદર અને બહારથી
समाहितः सन्	= સમાધિસ્થ થઈ
कालं नयेथाः	= સમય વિતાવ.

કર્મ, વિષયચિંતન અને વાસનાત્યાગનું વિવેચન કરી તેવા ત્યાગની ચર્ચાને અંતે સમાપન કરતાં શિષ્યને ઉપદેશ આપવામાં આવે છે કે, ' હે શિષ્ય ! તને જો હજી પણ કરેલાં કર્મનું ફળ ભોગવવું અર્થાત્ પ્રારબ્ધનો ભોગ કરવો એ બંધનરૂપ લાગતું હોય તો આ સમગ્ર દશ્યજગતને તારા અધિષ્ઠાનરૂપી બ્રહ્મની અંદર સમાવવાનો પ્રયત્ન કર. અર્થાત્ તારું નિજસ્વરૂપ જે આત્મારૂપી અધિષ્ઠાન છે, તેમાં સમગ્ર દશ્યપ્રપંચરૂપી જગતને આરોપ સમજી સમાવી લે. જેવી રીતે દોરી સાપને પોતાનામાં વિલીન કરે છે, ચલચિત્રનો પડદો ચિત્રોને પોતાનામાં સમાવી લે છે, તેમ તું પણ જગતના પાત્રો, પદાર્થો, દશ્યો વગેરેને સમાવી લે, તથા તારા ચિત્તની અંદર સ્વપ્ન-કાળે અને જાગ્રતમાં તારી બહાર જે કંઈ અનિત્ય જડ પદાર્થો દેખાય છે, તેનો નાશ કે નિવૃત્તિ કરતાં કરતાં સાવધાન રહી તારા પોતાના સત્સ્વરૂપ

અને માત્ર આનન્દઘનસ્વરૂપ આત્માનું ચિંતન કરતો સમય વીતાવ. તાત્પર્યમાં પ્રારબ્ધ કેવી રીતે ભોગવવું તેની ગુરુચાવી આપતાં શિષ્યને, મુમુક્ષુને, સાધકને સંકેત છે કે માત્ર આનંદમય આત્માનું અવલોકન કરતાં કરતાં અગર આત્મવિચારમાં જીવનનો શેષ સમય વિતાવ.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः कदाचन ।
प्रमादो मृत्युरित्याह भगवान् ब्रह्मणः सुतः ॥३२२॥

ब्रह्मनिष्ठायाम्	= બ્રહ્મનિષ્ઠામાં	इति	= એમ
कदाचन	= ક્યારેય	ब्रह्मणः सुतः	= બ્રહ્માજીના પુત્ર
प्रमादः	= પ્રમાદ	भगवान्	= ભગવાન
न कर्तव्यः	= કરવો નહીં		(સનત્સુજાતે)
"प्रमादः मृत्युः"	= "પ્રમાદ જ મૃત્યુ છે"	आह	= કહ્યું છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

न प्रमादादनर्थोऽन्यो ज्ञानिनः स्वस्वरूपतः ।
ततो मोहस्ततोऽहंधीस्ततो बन्धस्ततोव्यथा ॥३२३॥

ज्ञानिनः	= જ્ઞાની પુરુષને માટે	ततः मोहः	= (કારણ કે) તેમાંથી મોહ,
स्वस्वरूपतः	= પોતાના સ્વરૂપથી		
प्रमादात्	= ચ્યુતિ જેવો	ततः अहंधीः	= તેનાથી અહંબુદ્ધિ,
अन्यः	= બીજો કોઈ મોટો	ततः बन्धः	= તેનાથી સંસારબંધન
अनर्थः न	= અનર્થ નથી.	ततः व्यथा	= (અને સંસારબંધનથી દુઃખ થાય છે.

પ્રમાદ એ જ મૃત્યુ

આદિ શંકરાચાર્યજીએ બ્રહ્મભાવનાનો અમર સંદેશ આપ્યો. અહંકાર, કર્મ, વિષયચિંતન અને વાસનાને નિવૃત્ત કરવા બ્રહ્માસ્ત્ર જેવો

બ્રહ્મચિંતનનો ઉપાય દર્શાવ્યો અને હવે આઠ શ્લોક દ્વારા મુમુક્ષુ ઉપર અનુગ્રહ કરી બ્રહ્મચિંતન સંબંધે પ્રમાદનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. તેમાં પ્રથમ બે શ્લોકમાં પ્રમાદથી મહાન અન્ય કોઈ મૃત્યુ નથી તથા શરીરત્યાગ એ સાચું મૃત્યુ નથી પરંતુ અવિવેકી તો તે પૂર્વે જ અનેક વાર મરે છે તેવું શ્રુતિસંમત તર્ક દ્વારા સમજાવે છે.

બ્રહ્માજીના પુત્ર સનત્સુજાતે રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને ઉપદેશ આપતાં કહેલું કે, 'प्रमादं वै मृत्युः' ' પ્રમાદ એ નિશ્ચિત મૃત્યુ છે.' અને તેવો જ ઉપદેશ સનત્સુજાતનો ઉલ્લેખ કરી આચાર્યશ્રીએ અત્રે આપ્યો છે કે પ્રમાદ અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન, આત્મસાક્ષાત્કાર કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે નિષ્ક્રિય રહેવું, આળસ કરવી અને ધર્મ, અર્થ, કામ જેવા પુરુષાર્થો પાછળ સમય વેડફી નાંખવો, પરંતુ જેને પરમ પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે તેવા મોક્ષની ઉપેક્ષા કરવી, તે જ પ્રમાદ છે. માટે કોઈ પણ ભોગે આવો પ્રમાદ કરવો નહીં. 'प्रमादो ब्रह्मनिष्ठायां न कर्तव्यः '

મૃત્યુ એ અત્યંત સરળ અને સ્વાભાવિક જીવનની અંતિમ ઘટના છે, તે નિર્વિવાદ છે. મૃત્યુનું નિવારણ શક્ય જ નથી કારણ કે જે જન્મે છે તેનું મૃત્યુ અવશ્ય છે અને મૃત્યુ પામેલાનો પુનર્જન્મ છે. એવી ઈશ્વરરચિત ઘટમાળથી કોઈ પણ દેહધારી બચી શકે તેમ નથી. તેવું ગીતાજી દ્વારા પણ ઉપદેશાયેલું છે. ''जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।'' (ભ.ગીતા. અ. ૨/૨૭) તદુપરાંત, દેહ તો વિકારી છે તેથી વિકારોના ક્રમમાં તે અંતે મૃત્યુ કે વિનાશ જેવા વિકારને આધીન થાય તેમાં તો સંશય કેવો? अस्ति, जायते , वर्धते ,विपरिणमते ,अपक्षीयते ,विनश्यति । આવા ષડ્વિકારોને શરણ થવું તે કંઈ દેહ માટે નિંદાને પાત્ર નથી. જયારે તેથી ઊલટું પ્રમાદ કરવો, આળસ કરવી એ તો જીવનવ્યવહારમાં પણ નિંદાને પાત્ર છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ પ્રમાદ એ મૃત્યુ જેમ સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારવામાં આવેલી ઘટના નથી. પરંતુ પ્રમાદી વ્યક્તિનો સૌ કોઈ તિરસ્કાર કરે છે, તેની ઉપેક્ષા થાય છે તથા તે જાહેરમાં કે અંગત રીતે ટીકાને પાત્ર

બને છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રમાદ અસ્વાભાવિક, અસામાન્ય, અનાદરણીય છે. કોઈ મૃત્યુને શરણ થાય તો મૃત વ્યક્તિની ન તો ટીકાટિપ્પણ થાય, મૃત્યુ ન નિંદિત બને કે ન તેનો તિરસ્કાર થાય પરંતુ જે ઘરમાં મૃત્યુ થયું હોય ત્યાં સૌ કોઈ આશ્વાસન આપવા કે ખરખરો કરવા એકત્રિત થાય છે પરંતુ પ્રમાદીના આંગણે કોઈ આશ્વાસન આપવા જતું નથી. આમ, પ્રમાદ તો મૃત્યુથી પણ અધમ કક્ષાનો છે. તથા તિરસ્કારને પાત્ર છે. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં જે કોઈ પ્રમાદ કરે છે, તેથી જાણતાં કે અજાણતાં પરમપુરુષાર્થ જેવા મોક્ષની ઉપેક્ષા થાય છે અને મનુષ્યજન્મ એળે જાય છે, બંધન સઘન બને છે. તેને જ અત્રે મહાન અનર્થ કહ્યો છે અને જણાવ્યું છે કે પ્રમાદથી મોહ અર્થાત્ અજ્ઞાન જન્મે છે અને તેવા મોહરૂપી અજ્ઞાન દ્વારા જ બુદ્ધિ અહંકારી બને છે. તેવી અહંકારી બુદ્ધિ જ અનાત્મા સાથે તાદાત્મ્ય કરી મળ-મૂત્રના સંગમાં રહેલા, લીંટ, પીયા, માંસ, ચરબી, રક્ત અને અસ્થિપિંજર જેવા જડ શરીરને પોતાનું સાચું સ્વરૂપ માને છે અને પોતાના મૂળ આત્મસ્વરૂપ કે જે સત, ચિત, આનંદસ્વરૂપ છે તેનું સ્વરૂપાનુસંધાન કે ચિંતન છોડી નિશદિન, ક્ષણેક્ષણે દેહચિંતન જ કર્યા કરે છે. આવી અહંકારી બુદ્ધિ જ દેહના સુખભોગ માટે, જગતમાં જીવાત્માને શરીર સાથે અનેક સ્થળોએ દોડાવે છે, અપમાનિત કૃત્યો કરાવે છે અને તેમ કરવામાં ક્ષણિક વિષયસુખ માટે શરીર પાસે અથાગ પ્રયત્ન કરાવી તેને થકવે છે, તથા આધિ-વ્યાધિગ્રસ્ત કરે છે. અહંકારી બુદ્ધિના આવા અનેક અવિવેકી નિર્ણયો સુખની ખાણ જેવા આત્મસ્વરૂપને છોડાવી નિરંતર વિષયભ્રમણ કે સંસારની યાત્રા કરાવે છે. તેવી યાત્રાથી દુઃખ સિવાય કંઈ જ હાથમાં આવતું નથી અને જો વિષયસુખ મળે તો પણ તે ક્ષણભંગુર હોવાથી વિષયના અભાવમાં પુનઃ દુઃખ જ હાથમાં આવે છે. આમ, 'હું શરીર છું', તેવો નિર્ણય મોહ પામેલી બુદ્ધિ દ્વારા જ થાય છે. માટે અત્રે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે અહંકારી બુદ્ધિ સંસારબંધન પેદા કરે છે અને તેવા સંસારબંધનથી દુઃખ કે વ્યથા જન્મે છે. આવી દુઃખદાયક વ્યથાની કથાનો પ્રારંભ તો પ્રમાદના હાથે જ થાય છે. માટે જ પ્રમાદ તો શરીરના મૃત્યુ પૂર્વે જ મુમુક્ષુને દુઃખના દરિયામાં ડુબાડી, વિષયની ચિંતામાં નાંખી ચિતાની જેમ બાળે છે માટે મરણ

સમાન છે.

આપણાં લૌકિક જીવનથી પણ સમજાય છે કે મનુષ્યને વ્યવહારમાં ઓછો પ્રમાદ હોય છે પરંતુ પરમાર્થ માટે જ તે પ્રમાદી બને છે. જમણવારનું નિમંત્રણ સ્વીકારવામાં ક્યાં કોઈ પ્રમાદ છે? અરે! પગાર સ્વીકારવામાં કે નફાની ગણતરીમાં, પ્રતિષ્ઠા અને ખ્યાતિના પ્રમાણપત્રો સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાદ કરતું નથી. નવા ચલચિત્રની લાઈન માટે, ટી.વી. કાર્યક્રમ માટે, ઉનાળાની ઉજાણી માટે સમય ખર્ચ કરવામાં અને રાતોની રાતો પત્તા રમવામાં, નશાની મહેફિલમાં, નાઈટ ક્લબોમાં કે રાસગરબે ઘૂમવામાં કદી ક્યાંય પ્રમાદ જોવા મળતો નથી કે તેવા કાર્યક્રમોમાં કોઈને સમયની ખેંચ જણાતી નથી. સંગીત, કવાલી, મુશાયરો કે ડાયરામાં બેઠેલી જનતા વારંવાર, ''દુબારા, ONCE MORE , માશાલ્લાહ''ના પોકાર કરીને તાળીઓના ગડગડાટથી મંચ ગજવીને જાહેર કરે છે, ''અમને ઘેર જવાની ઉતાવળ નથી, સમયનો અભાવ તો છે જ નહીં, તમે ખુશીથી કાર્યક્રમ આગળ ધપાવો. અમે તમને સન્માનવા, સત્કારવા અહીં જ બેઠા છીએ.'' સંગીત સાંભળવામાં , જોક્સની મહેફિલમાં, સાત્ત્વિક મનોરંજનમાં લેશમાત્ર પ્રમાદ નથી. જયારે વ્યવહારમાં આવી પાવરધી પ્રજાને, સજજનોને, યુવાનોને પૂછો તો ખરા કે તેમની પાસે આત્મચિંતન માટે, ધ્યાન માટે, યોગાસન માટે કે આધ્યાત્મિક પ્રવચનોના શ્રવણ માટે સમય છે ખરો? તો આટલું સાંભળતા પૂર્વે જ અનેક પ્રકારની પ્રતિક્રિયાઓ જોવા મળશે કે '' પ્રવચનો કે સત્સંગ પ્રાતઃકાળે હોય છે, તેથી અમે આવી શકતા નથી. સવારે ઊંઘ જ અમને ઘેરી લે છે. જો તમે સાંજના સત્સંગની વાત કરશો તો કહેશે, ''અમે તો વેપારી પ્રજા. સાંજના આઠ-નવ પહેલાં ઘરે જ ન પહોંચીએ તો સત્સંગ કેવો?'' ''અમે તો ડૉક્ટરો છીએ. સાંજે જ દર્દીઓનો ધસારો હોય એવા લાચાર પીડાતા દર્દીઓને છોડી જઈએ ક્યાં?'' ''અમે તો નોકરિયાત વર્ગ, ઓફીસો સાંજે મોડી છૂટે પછી બસ કે ટ્રેનના ધક્કે ચઢીએ, અડધા બેહોશ બનીએ, ત્યાં કેવો ધર્મ, કેવું પ્રવચન કે સત્સંગ ! ભાઈ, અમે તો રોટલો અને ઓટલો જ શોધતા હોઈએ.'' જો તમે વિદ્યાર્થી કે યુવાનોને

પૂછો કે તમે તો ધંધો, વ્યાપાર કે વ્યવસાયમાં નથી માટે તમારે તો સત્સંગમાં જવું જોઈએ. તેઓ કહેશે કે, ''પ્રવચન હિન્દીમાં છે તેથી સમજાતાં નથી.''તેવા ઉત્તરથી પ્રશ્ન જાગે છે કે યુવા વિદ્યાર્થીઓને ધાર્મિક સત્સંગ હિન્દીમાં ન સમજાય, તો ટી.વી. સિરિયલો કે ચલચિત્રો કેવી રીતે સમજાતા હશે? જો તમે ગુજરાતીમાં થતા સત્સંગમાં જવા યુવાપેઢીને કહેશો તો ઉત્તર મળશે કે ''અમને તો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવાનું ભૂત વળગ્યું છે તેથી ગુજરાતીના વ્યાખ્યાનો સમજાતાં નથી.'' આમ, આબાલવૃદ્ધ, સૌ કોઈના જીવનમાં એક જ વસ્તુ સુસ્પષ્ટ જણાય છે કે વ્યવહારમાં તેમને પ્રમાદી થવું પોસાય તેમ નથી અને અધ્યાત્મમાં ધર્મ માટે કે પરમાર્થ માટે અથવા બ્રહ્મચિંતન માટે, મોક્ષ માટે પ્રમાદી થવામાં તેમને કોઈ જ વાંધો આવે તેમ નથી. માટે મહદંશે ખૂબ થોડા સંસ્કારી કે પુણ્યવાસનાને લઈને જન્મેલા લોકોને બાદ કરતાં સૌ કોઈ પ્રમાદી થઈ ગયા છે. માટે જ આત્મસ્વરૂપથી વંચિત રહ્યાં છે, સાચા સુખને સ્પર્શ પણ નથી કરી શક્યા, શાંતિની તો કલ્પના પણ તેમને આવે તેમં નથી કારણ કે પ્રમાદથી પ્રેરાયેલાં સૌ કોઈ વિષયસુખની ભ્રાંતિને જ શાશ્વત શાંતિ સમજી બેઠાં છે. આવા અનર્થોથી સજ્જનો, સાધુપુરુષો અને મુમુક્ષુઓને પાછા વાળવા અને બ્રહ્મચિંતનની પ્રેરણા પ્રદાન કરવા જ અત્રે સંદેશ અપાયો છે કે પ્રમાદ તો મૃત્યુ પૂર્વેનું મહાન મરણ છે, ભયંકર અનર્થ છે, મનુષ્યજન્મનો અણમોલ અવસર નષ્ટ કરવાના શ્રાપ જેવો છે. માટે મુમુક્ષુએ પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા તત્પર રહેવું અને સ્વપ્નમાં પણ પ્રમાદની કલ્પના કરવી નહીં.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

विषयाभिमुखं दृष्ट्वा विद्वांसमपि विस्मृतिः ।
विक्षेपयति धीदोषैर्योषा जारमिव प्रियम् ॥३२४॥

योषा = કોઈ (કુલટા) સ્ત્રી જેમ
प्रियं जारं इव = તેના પ્રિય જાર પુરુષને(તેના બુદ્ધિના દોષને લીધે લોભાવી દે છે)

विस्मृतिः = (તેમ) આત્મવિસ્મૃતિ
विद्वांसं अपि = વિદ્વાનને પણ
विषयाभिमुखं दृष्ट्वा = વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલો જોઈને
धीर्दोषैः = બુદ્ધિના દોષો વડે
विक्षेपयति = ભમાવી દે છે.

પૂર્વે બે શ્લોક દ્વારા સંકેત કરવામાં આવ્યો કે પ્રમાદથી મોહ થાય છે અને મોહથી જ બુદ્ધિ અહંભાવવાળી કે અહંકારી થાય છે અને શરીરને પોતાનું આત્મ-સ્વરૂપ માને છે. આમ, 'હું શરીર છું', તેવી બુદ્ધિ બંધન અને દુઃખ સર્જે છે. અત્રે, જે પુરુષની આવી અહંકારી બુદ્ધિ છે તેવા પુરુષના સંદર્ભે તેની થતી અધોગતિ દર્શાવવામાં આવે છે.

જે પુરુષ, 'હું શરીર છું', તેવા અહંકારવાળી બુદ્ધિ ધરાવે છે, તેવા પુરુષને બુદ્ધિના દોષને લીધે કોઈ લંપટ સ્ત્રી પોતાનો પ્રેમી બનાવી પોતાનામાં આસક્ત કરી તેના ચિત્તને ભમાવી દે છે. જેથી પુરુષ લંપટ સ્ત્રીની પાછળ ભ્રમણ કરે છે, તેના જ વિચારો કરે છે અને તેમાં આસક્ત થઈ બરબાદીને વહોરે છે. તે જ પ્રમાણે આત્મવિસ્મૃતિ પણ લંપટ સ્ત્રી જેવી છે. કોઈ મોટામાં મોટો શાસ્ત્રનો જ્ઞાતા કે વિદ્વાન હોય તો પણ જો, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં આસક્ત હોય તો, વિદ્વાનના આસક્તિપૂર્ણ વર્તનને લીધે, તથા વિષયાસક્તિરૂપી બુદ્ધિના ખોટા નિર્ણયરૂપી દોષને કારણે, વિદ્વાનને પણ પોતાના સચ્ચિદાનંદ આત્મસ્વરૂપથી વિમુખ કરી, વિષયભોગમાં ભ્રમણ કરાવે છે. તેથી કુલટા સ્ત્રી અને આત્મવિસ્મૃતિરૂપી લંપટ સ્ત્રી એક જ જેવો વ્યવહાર કરી વિદ્વાનને પણ જીવનનાં અંતિમ ધ્યેયથી ચ્યુત કરી અધોગતિ કે વિનાશને માર્ગે લઈ જાય છે. માટે જ મુમુક્ષુએ સાવધાન રહેવું અને સાવચેતીપૂર્વક પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો, તથા બ્રહ્મભાવનામાં ન તો આળસ કરવી કે ન બ્રહ્મચિંતનથી વિમુખ થવું. જે કોઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું પ્રમાદ વગર નિત્ય નિરંતર ચિંતન કરે છે અને વિષયભોગરૂપી પ્રવૃત્તિથી લેશમાત્ર પ્રભાવિત

થતો નથી, તથા વિવેકપૂર્ણ બુદ્ધિ દ્વારા શરીરને પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પણ માનતો નથી, તેવો આત્મજ્ઞાનમાં જાગેલો મુમુક્ષુ કદી પણ આત્મવિસ્મૃતિરૂપી લંપટ લલનાની માયાજાળમાં ફસાતો નથી કે શરીરના ભોગોની ભ્રાંતિમાં પણ પડતો નથી અને વિષયોથી નિવૃત્ત થવાને કારણે અધોગતિ તરફ ન જતાં ઉર્ધ્વગતિ કે ચિત્તશુદ્ધિના માર્ગે પ્રસ્થાન કરી અંતે બ્રહ્મભાવનાના બળે બ્રહ્મીભૂત થઈ જાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

यथापकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति ।
आवृणोति तथा माया प्राज्ञं वाऽपि पराङ्मुखम् ॥३२५॥

यथा = જેવી રીતે
अपकृष्टं शैवालम् = (જળ ઉપરથી) દૂર કરેલી શેવાળ
क्षणमात्रम् = ક્ષણમાત્ર
न तिष्ठति वा = (પણ) તે સ્થિતિમાં રહેતી નથી અને
आवृणोति = (જળને) આવરી લે છે.
तथा = તેવી રીતે
माया अपि = માયા પણ (દૂર કરવા છતાં)
पराङ्मुखम् = બર્હિમુખ થયેલા
प्राज्ञम् = જ્ઞાનીને (તેના આત્મસ્વરૂપને આવરણ કરે છે.)

આત્મચિંતનમાં જે કોઈ પ્રમાદી છે અને બ્રહ્મભાવનાની ઉપેક્ષા કરે છે, તેની કેવી દુર્દશા થાય છે તે સમજાવતાં જણાવાયું છે કે જેવી રીતે કોઈ પુરુષ નદી કે તળાવમાં સ્નાન માટે જાય અને ડૂબકી મારવા માટે હાથથી પાણી ઉપર જામેલી લીલ અગર શેવાળને હાથથી દૂર કરે છે અને લીલ ખસી જવાથી જે ચોખ્ખું પાણી દૃશ્ય થાય છે તેમાં ડૂબકી મારી અને ફરી પાણી ઉપર આવે છે તેટલી વારમાં તો તેણે ખસેડેલી લીલ પાછી પોતાની

જગ્યાએ આવી ગયેલી હોય છે. તેના વાળમાં પણ લીલના રેસા ભરાયેલા હોય છે અને જયારે તે તળાવની બહાર નીકળે છે ત્યારે જુએ છે તો તેને માત્ર લીલ જ દેખાય છે. જે પાણીમાં તેણે ડૂબકી મારી હતી તે પાણી ઉપર ક્ષણવારમાં લીલનું આવરણ છવાઈ જાય છે. આમ, પાણીની હયાતી કે અસ્તિત્વ હોવા છતાં લીલના આવરણને લીધે પાણી દેખાતું નથી. માટે જ કહ્યું છે કે પાણી ઉપરથી દૂર કરેલી લીલ કે શેવાળ ક્ષણમાત્ર સુધી પણ પોતાની સ્થિતિમાં રહેતી નથી.''**अपकृष्टं शैवालं क्षणमात्रं न तिष्ठति ।**''

તે જ પ્રમાણે જો કોઈ પુરુષ જ્ઞાની હોય છતાં બહિર્મુખ થયેલો હોય તો તેવો પુરુષ વારંવાર પ્રયત્ન કરીને લીલની જેમ માયાના આવરણને દૂર કરતો રહે છે. છતાં માયા દૂર રહેતી નથી. જેમ લીલ પાણીને આવરણ કરે છે તેમ માયા બહિર્મુખ થયેલા જ્ઞાનીના આત્મસ્વરૂપને આચ્છાદિત કરી, ઢાંકી દઈ આવરણ ઊભું કરે છે અને ક્ષણવાર પણ બહિર્મુખ થયેલા જ્ઞાનીથી દૂર જતી નથી. માટે જ કૃષ્ણ પરમાત્માને પણ ગીતાજીમાં કહેવું પડ્યું છે કે '' માયાને તરવી અતિદુષ્કર છે.'' ''**मम माया दुरत्यया** '' (ભ.ગીતા અ.૭/૧૪) પરંતુ, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગીતોપદેશમાં આગળ જણાવે છે કે ભલે માયાનું તરણ કે તેને પાર કરવી અગર તેના આવરણથી મુક્ત થવું દુષ્કર, કઠિન કે અઘરું હોય પરંતુ અશક્ય નથી. ભગવાન જણાવે છે કે ''જે કોઈ મારા શરણે આવે છે તે માયાને તરી શકે છે.'' ''**मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ।**'' (ભ.ગીતા અ. ૭/૧૪) આવી રીતે સ્વયં ભગવાને પણ માયાનું આવરણ દૂર કરવા માટે અર્જુન જેવા શિષ્યને પણ પોતાને શરણે જવા સંદેશ આપ્યો છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે મુમુક્ષુએ સ્મૃતિ અને શ્રુતિને શબ્દપ્રમાણ માની તેના ઉપદેશો તત્ત્વાર્થથી સમજવા, સદ્ગુરુને શરણે જઈ ગુરુકૃપા દ્વારા માયાને તરવાનો ઉપાય જાણી લેવો અને નિત્ય નિરંતર ઉપનિષદ કે વેદોના વાક્યોનું ચિંતન કરવું, તેના સાર્થક અર્થોનું બ્રહ્મભાવના દ્વારા મનન કરવું, તેમજ સ્મૃતિ કે શ્રુતિના સ્વાધ્યાયમાં અગર બ્રહ્મચિંતનમાં કદી પણ આળસ કે પ્રમાદ કરવો નહીં. ''**स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।**''

(છંદ-ઉપજાતિ)

लक्ष्यच्युतं चेद्यदि चित्तमीषद्
बहिर्मुखं सन्निपतेत् ततस्ततः ।
प्रमादतः प्रच्युतकेलिकन्दुकः
सोपानपंक्तौ पतितो यथा तथा ॥३२६॥

यथा प्रमादतः	= જેવી રીતે ભૂલથી પણ
प्रच्युतकेलिकन्दुकः	= છૂટી ગયેલો રમવાનો દડો
सोपानपंक्तौ	= સીડીના પગથિયાં ઉપરથી ગબડી
पतितः	= નીચે પડે છે
तथा यदि	= તેવી રીતે જો
ईषत् अपि	= (પ્રમાદને લીધે) જરા પણ
चित्तम्	= ચિત્ત
लक्ष्यच्युतं चेत्	= પોતાના લક્ષ્યમાંથી છૂટું પડેલું હોય તો
बहिर्मुखं सन्	= બહિર્મુખ બની
ततः ततः निपतेत्	= નીચે પડતું પડતું અધોગતિને પામે છે.

ઉત્ક્રાંતિને માટે મળેલો મનુષ્યદેહ કે માનવજન્મ, પ્રમાદના લીધે કેવી રીતે અધોગતિને પામે છે તેવું સદૃષ્ટાંત સમજાવતાં અત્રે કહ્યું છે કે જેવી રીતે રમત રમતાં હાથમાંથી છૂટી ગયેલો દડો, આપમેળે સીડીના પગથિયાં પરથી નીચે પડતો, ઠોકરો ખાતો, નીચે પડે છે તે જ રીતે આત્મસ્વરૂપના ચિંતનમાં થોડો પણ પ્રમાદ થાય, તો જે ચિત્ત અતીન્દ્રિય સુખની ખાણ જેવા આત્મસ્વરૂપમાં નિમગ્ન હતું, પરમ આનંદમાં સંલગ્ન હતું, તે જ ચિત્ત અનંત આનંદ અને શાશ્વત શાંતિ સ્વરૂપ બ્રહ્માનંદના સાગરને છોડી, બહિર્મુખી બની, પોતાના પરમ લક્ષ્યને છોડી વિષયચિંતન દ્વારા સંસારના ક્ષણભંગુર વિષયભોગના કીચડમાં જઈ પહોંચે છે. તેવા વિષયભોગ નિત્ય ન હોઈ, નાશ પામે છે અને વિષયભોગનું સુખ છિન્નભિન્ન થતાં વ્યક્તિ દુઃખી થાય

છે, હતાશ થાય છે અને વિક્ષિપ્ત બને છે. માટે પુનઃ વિષયચિંતનનો પ્રારંભ કરી વિષયભોગ માટે પુરુષાર્થ કરે છે. જો તેવા પ્રયત્નમાં વાસના અધૂરી રહે તો તેવી વિષયભોગની વાસના પૂર્ણ કરવા માટે તેને પુનઃ જન્મ લેવો પડે છે. પરંતુ તેનો નવો જન્મ મનુષ્યનો જ હોય એવું નિશ્ચિત હોતું નથી, કારણ કે વિષયભોગની વાસના તો ગાય, ભેંસ, કૂતરાં, ભૂંડ જેવાં અનેક શરીરો દ્વારા પણ પૂર્ણ થઈ શકે છે. તેથી તેવા સૌ બહિર્મુખી વિષયચિંતનના બળે, સડકનાં કૂતરાં કે ઘાંચીના બળદિયા જેવી અગર વિષ્ટાને આરોગનારા અને મળમૂત્રની ગટરમાં શયન કરનારાં ભૂંડ જેવી યોનિને પણ પામે છે. આ જ તેનું અધ:પતન છે, અધોગતિ છે. ક્યાં બ્રહ્માનંદનો સુખસાગર! અને ક્યાં મળમૂત્રની વચ્ચે શયન ! ક્યાં આત્મચિંતનની શાશ્વત શાંતિનો સમન્વય અને ક્યાં પ્રમાદને લીધે સૂવર અને કૂતરાંની યોનિમાં થતું ભ્રમણ!

બ્રહ્મચિંતનમાં જો થોડો પણ પ્રમાદ થાય તો, જેમ પર્વત ઉપરથી પડેલો દડો ખીણના અંધારામાં ગરકાવ થઈ જાય છે, તેમ આત્માનંદમાં રમણ કરનારો મુમુક્ષુ પ્રમાદને લીધે વિષયચિંતનના ઢાળમાં ગબડતો ગબડતો અધમ યોનીના ગર્ભમાં પુરાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ પોતાના રત્ન જેવા મનુષ્યજન્મને ધૂળધાણી કરે છે અને આત્મસાક્ષાત્કારરૂપી અંતિમ લક્ષ્ય, માત્ર પ્રમાદને લીધે ચૂકી જાય છે. માટે પ્રમાદને મૃત્યુ પૂર્વેનું મરણ જાણી પ્રમાદનો ત્યાગ કરવા તત્પર થવું અને સદ્‌ગુરુના અનુગ્રહે પ્રમાદત્યાગનું સામર્થ્ય કેળવી માયાનું તરણ કરવું એ જ મુમુક્ષુનું અંતિમ કર્તવ્ય છે.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

विषयेष्वाविशच्चेतः संकल्पयति तद्गुणान् ।
सम्यक्संकल्पनात् कामः कामात् पुंसः प्रवर्तनम् ॥३२७॥

विषयेषु	= વિષયોમાં	**सम्यक्**	= વારંવાર કરેલા
आविशत् चेतः	= ચોંટેલું ચિત્ત	**संकल्पनात्**	= ચિંતનથી
तद्गुणान्	= વિષયોના ગુણોનું	**कामः**	= વિષય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા (ઉત્પન્ન થાય છે.)
संकल्पयति	= ચિંતન કર્યા કરે છે.		

कामात् = વિષય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી पुंसः = મનુષ્યની प्रवर्तनम् = પ્રવૃત્તિ થાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

ततः स्वरूपविभ्रंशो विभ्रष्टस्तु पतत्यधः ।
पतितस्य विना नाशं पुनर्नारोह ईक्ष्यते ।
संकल्पं वर्जयेत् तस्मात् सर्वानर्थस्य कारणम् ॥३२८॥

ततः = (વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થતાં) તેથી
स्वरूपविभ्रंशः = (તે) સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે.
विभ्रष्टः तु अधः पतति = અને સ્વરૂપભ્રષ્ટ થતાં અધ:પતન થાય છે.
पतितस्य = (આમ) અધ:પતન થયેલાના
नाशं विना = નાશ વગર
पुनः = ફરીથી
आरोहः = ઉન્નતિ (આત્મોન્નતિ) થતી
न ईक्ष्यते = જોવામાં આવતી નથી.
तस्मात् = માટે
सर्वानर्थस्य कारणम् = બધા અનર્થોનું કારણ
संकल्पम् = સંકલ્પનો
वर्जयेत् = ત્યાગ કરવો.

બ્રહ્મચિંતનમાં જે પ્રમાદ કરે છે તે વિષયચિંતનમાં પડે છે અને વિષયચિંતનથી આત્મવિસ્મૃતિરૂપી ઊંડી ખીણમાં પડતાં તેનું નિશ્ચિત પતન થાય છે. તેવું બે શ્લોકમાં અત્રે સમજાવ્યું છે.

બ્રહ્મવિચારથી ચ્યુત થયેલું ચિત્ત વિષયચિંતનમાં આસક્ત થાય છે અને વિષયોના ગુણોનું અર્થાત્ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ જેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયનું જ નિશદિન ચિંતન કર્યા કરે છે. તેવું ચિત્ત સૌંદર્ય કે રૂપનું બંધાણી બન્યું હોય તો રૂપની પાછળ ભટક્યા કરે, સૌંદર્યની કલ્પના

કર્યા કરે અને દેહસૌંદર્યના દિવાસ્વપ્નો રચી તેમાં ભ્રમણ કરે છે. અને આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન છૂટી જાય છે. તેથી વિષયચિંતનમાં લાગેલું ચિત્ત ઈન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા કે કામનાથી બેકાબૂ બને છે. તાત્પર્યમાં, વિષયચિંતનથી જ વિષય પ્રાપ્ત કરવાની કામના જાગે છે અને તેવી કામના કે વાસના જ મનુષ્ય પાસે વિષયભોગ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. આવી પ્રવૃત્તિમાં જે ગળાડૂબ થઈ પોતાના આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ કરે છે, તેવું ચિત્ત કે તેવો પુરુષ મુક્તિ કે મોક્ષના માર્ગથી અગર આત્મસાક્ષાત્કારથી ભ્રષ્ટ થાય છે અને અધઃપતનના માર્ગે જ પ્રસ્થાન કરે છે. આવો પુરુષ, જે અધઃપતનના માર્ગે પ્રવાસ કરે છે તેની આત્મોન્નતિ થતી હોય તેવું જોવામાં આવતું નથી, પરંતુ અવશ્ય તેનો નાશ જ થાય છે. કારણ કે જે અધઃપતનના અંતિમ આરે પહોંચી ગયો હોય તે પુનઃ પોતાનો ઉધ્ધાર કરી બ્રહ્મચિંતનના ઉચ્ચતમ શિખર ઉપર પુનઃ આરોહણ કરી શકતો નથી. માટે જ બધા અનર્થોનું કે સર્વ અધોગતિનું કારણ સંકલ્પ છે, તેવું સમજી વિષયચિંતનનો દૃઢતાપૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. એવા ત્યાગ માટે સંકલ્પથી મુક્ત થવું આવશ્યક જ નહીં બલ્કે અનિવાર્ય છે.

(છંદ–ઉપેન્દ્રવજ્રા)

अतः प्रमादान्न परोऽस्ति मृत्युः
विवेकिनो ब्रह्मविदः समाधौ ।
समाहितः सिद्धिमुपैति सम्यक्
समाहितात्मा भव सावधानः ॥३२६॥

अतः	= માટે
विवेकिनः ब्रह्मविदः	= વિવેકી અને બ્રહ્મજ્ઞાનીને
समाधौ	= આત્મચિંતનમાં
प्रमादात्	= પ્રમાદથી (આત્મસ્વરૂપના વિસ્મરણથી)
परः	= અન્ય (બીજું કોઈ)

मृत्युः न अस्ति = મૃત્યુ નથી.
समाहितः = ચિત્તને સમાધિસ્થ કરનાર
सम्यक् सिद्धिं उपैति = સારી રીતે(મુક્તિ રૂપી) સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.
समाहितात्मा = (માટે) હે સમાહિતાત્મા !
सावधानः भव = તું સાવધાન થા.

પ્રમાદત્યાગનો ઉપદેશ આપી, તેનું રહસ્યમય વિવરણ કર્યા બાદ, હવે તે સમગ્ર વિષયની વિચારણાનો ઉપસંહાર કરતાં, નિષ્કર્ષમાં ઉપદેશરૂપે આદિશંકરાચાર્યજી શિષ્ય કે મુમુક્ષુને સમજાવે છે કે વિવેકી અને બ્રહ્મજ્ઞાનીને આત્મચિંતનમાં કે બ્રહ્મવિચારરૂપી સમાધિમાં પ્રમાદ સિવાય મહાન અન્ય કોઈ મૃત્યુ નથી. તાત્પર્યમાં, પ્રમાદ એ જ દેહત્યાગ પૂર્વેનું આત્મવિસ્મૃતિરૂપી મરણ છે. માટે મુમુક્ષુએ સદા યાદ રાખવું કે ચિત્તને આત્મચિંતનમાં સારી રીતે નિમગ્ન રાખનાર જ મુક્તિરૂપી પરમ સિદ્ધિને પામે છે. માટે હે આત્મજ્ઞાનના જીજ્ઞાસુ! તું સાવધાનીપૂર્વક એકાગ્રચિત્તવાળો થઈ, તારા ચિત્તને આત્મચિંતનમાં પરોવી દે. તે બાબતમાં લેશમાત્ર પ્રમાદ કરીશ નહીં. કારણ કે આત્મવિસ્મરણ જ પ્રમાદરૂપી મરણ છે. આત્મસ્મરણ જ સહજ સમાધિરૂપી જીવન્મુક્તિ છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

जीवतो यस्य कैवल्यं विदेहे स च केवलः ।
यत् किञ्चित् पश्यतो भेदं भयं ब्रूते यजुः श्रुतिः ॥३३०॥

जीवतः यस्य = જેને જીવતાં જ
कैवल्यम् = કૈવલ્યપદ પ્રાપ્ત કરી લીધું છે
सः च = માત્ર તે જ
विदेहे = દેહપાત થયા પછી
केवलः = કૈવલ્યમુક્તિ (વિદેહમુક્તિ) પામે છે.
यत् किञ्चित् = જરા પણ
भेदं पश्यतः = ભેદ જુએ છે તેને

भयम् = (મરણનો) ભય છે. એમ
यजुः श्रुतिः = યજુર્વેદની શ્રુતિ
ब्रूते = કહે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

यदा कदावाऽपि विपश्चिदेष
ब्रह्मण्यनन्तेऽप्यणुमात्रभेदम् ।
पश्यत्यथामुष्य भयं तदैव
यद्वीक्षितं भिन्नतया प्रमादात् ॥३३१॥

यदा कदा वा अपि = જો ક્યારેય પણ
एषः विपश्चित् = આ વિદ્વાન
अनन्ते ब्रह्मणि = અનન્ત બ્રહ્મમાં
अणुमात्र भेदं अपि = અણુમાત્ર પણ ભેદ
पश्यति = જુએ છે
अथ = તો
तदा एव अमुष्य भयम् = ત્યારે જ એને (સંસારનો) ભય થાય છે
यत् = કારણ કે
प्रमादात् = (એણે) પ્રમાદથી
भिन्नतया = ભિન્નપણાથી (ભેદદષ્ટિથી)
वीक्षितम् = જોયું.

ભેદ કે દ્વૈતદષ્ટિનો ત્યાગ

જે પુરુષ પ્રમાદને ત્યાગી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ માટે બ્રહ્મભાવના દ્વારા વિષયવાસનાને ભસ્મ કરી ચૂક્યો છે અને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં જાગી ચૂક્યો છે, તેને બ્રહ્મસિવાય અન્ય કંઈ જણાતું નથી. બ્રહ્મથી અન્ય તે કંઈ વિચારતો પણ નથી. તેનો જીવનનિષ્કર્ષ છે કે, 'બ્રહ્મ જ હું છું', 'હું બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.' આમ, તેની અદ્વિતીય, અભેદ બ્રહ્મદષ્ટિમાં

નથી જીવ, નથી જગત કે નથી જગતના વિષયો કે પ્રાણીઓ કે જગતને જન્માવનાર જગતનિયંતા, જગન્નાથ કે ઈશ્વર. નથી તેને પોતાનાથી ભિન્ન પોતાનું શરીર કે પિંડ અને નથી પોતાનાથી ભિન્ન હયાતી બ્રહ્માંડની. આમ બ્રહ્મભાવે, બ્રહ્મમાં જ બ્રહ્મીભૂત થઈને વિહાર કરનારો જીવન્મુક્ત છે. તેવા જીવન્મુક્તની બે શ્લોકમાં અત્રે સ્તુતિ છે અને ભેદભ્રાંતિમાં ભટકનારાની નિંદા કરવામાં આવી છે.

જે દેહપતન પૂર્વે અર્થાત્ જીવતાં જ મૃત્યુથી છૂટી ગયો છે અર્થાત્ 'અમર આત્મા હું છું', તેવા જ્ઞાનથી જીવતાં જ મુક્ત થયો છે, તેને પ્રારબ્ધ પૂર્ણ થતાં સાક્ષીભાવે દેહપતન જણાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મીભૂત થયેલો હોય છે. અર્થાત્ જીવતાં જ જે જીવ અને બ્રહ્મનું એકત્વ કે કેવલત્વ જાણી ચૂક્યો હોય છે તે દેહપાત પશ્ચાત્ કૈવલ્ય પદને કે પરમપદને પામી બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. તેવી બ્રાહ્મીસ્થિતિ કે કૈવલ્ય પદમાંથી ચ્યુત થઈ પુનઃ કદી પણ તેને જન્મ-મૃત્યુના નશ્વર સંસારમાં પ્રવેશ પામવા જેવું હોતું નથી. તે પોતાને અને આસપાસ જે કંઈ જુએ છે, જાણે છે, અનુભવે છે તે સૌને બ્રહ્મસ્વરૂપ જ સ્વીકારે છે. તેને મન તો સર્વ કાંઈ બ્રહ્મના જ વિવર્ત છે. આમ, તેની દ્વૈતથી વિલક્ષણ દૃષ્ટિમાં કે અભેદ જ્ઞાનમાં બ્રહ્મથી ભિન્ન કંઈ જ છે નહીં. એટલું જ નહીં પરંતુ જો તેને પોતાનું શરીર પણ બ્રહ્મનું જ વિવર્ત દેખાય, તો શરીર કે દેહ જડ હોવા છતાં બ્રહ્મથી ભિન્ન સત્તા કે અસ્તિત્વ ન ધરાવતું હોવાથી તે બ્રહ્મ જ છે. કારણ કે બ્રહ્મ તો સર્વત્ર છે. શ્રુતિએ કહ્યું છે,'**सर्वं खल्विदं ब्रह्म ।**' જો બ્રહ્મ સર્વમાં હોય તો સામાન્ય ચેતન તરીકે અભેદદર્શી જીવન્મુક્તને શરીરમાં અને જડ પદાર્થોમાં પણ આત્મદર્શન થાય છે. કારણ કે વાસ્તવમાં તો બ્રહ્મ કે આત્માની સત્તાથી જ બોલાય છે કે, 'આ શરીર છે.' શરીર જાતે 'હું શરીર છું', તેમ કહેતું નથી કે પોતાને પ્રકાશિત કરતું નથી. પરંતુ જે કંઈ પ્રકાશે છે, ભાસમાન થાય છે, જણાય છે, તે સર્વ બ્રહ્મ કે આત્માને લીધે જ પ્રકાશે છે અર્થાત્ અનુભવાય છે. આમ, જે કંઈ દૃશ્ય કે જ્ઞેય છે, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ છે, વર્ણનીય કે વાચાતીત છે તે સર્વ કાંઈ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મથી ઇતર, અન્ય કંઈ જ અસ્તિત્વમાં નથી. આ વિચારતાં, જીવન્મુક્ત

બ્રહ્મીભૂતને પોતાનું શરીર જ જો બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી જણાતું તો શરીરનું મૃત્યુ કેવું? જો નથી તેને શરીર અને તે જ ન્યાયે નથી શરીરનું પતન કે મૃત્યુ, તો હવે તેને ભય ક્યાં? જો મૃત્યુ જેવો ભયાનક ભય નથી તો વિક્ષેપ કેવો? આમ, વિક્ષેપના અભાવમાં જીવન્મુક્ત જ્ઞાની અભયપદથી અલંકૃત થયેલો છે, અભેદ દૃષ્ટિના અતિ ઉન્નત શિખર પર છે, જયાંથી દ્વૈતસૃષ્ટિનો આત્યંતિક અંત સિવાય કંઈ જ દૃશ્ય નથી. આમ જ્ઞાનીને, જીવન્મુક્તને, અભેદબુદ્ધિ કે ઐક્યદૃષ્ટિથી સર્વ કાંઈ બ્રહ્મમય દેખાય છે. માટે જ તે ભયમુક્ત બને છે. ટૂંકમાં, અભેદમાં જ અભય છે અને દ્વૈતદૃષ્ટિમાં જ, ભેદમાં જ ભય છે. "**द्वितीयाद्वै भयं भवति ।**" (બૃહદારણ્યકોપનિષદ)

આથી વિપરીત, જે કોઈ પ્રમાદી હોવાને લીધે બ્રહ્મચિંતનથી વિમુખ થતાં બ્રહ્મથી ભિન્ન અનેક પ્રકારના ભેદને જુએ છે, એટલું જ નહીં પરંતુ ભેદ કે દ્વૈતને સત્ય પણ માને છે, તેને નામ અને આકાર સત્ય જણાય છે, શરીર સાચું લાગે છે. માટે જ શરીરના મૃત્યુની ભયાનકતા તેને નિશદિન બેચેન કરે છે અને ભયના આતંકમાં તે જીવન જીવે છે. પળે પળે પદાર્થોનો અભાવ, સગાંસ્નેહીની વિદાય, ભોગ અને સંપત્તિથી તેનો છૂટકારો, આ બધું જ તેને ભયભીત કરે છે. કારણ કે પ્રમાદી અને બ્રહ્મચિંતનથી છૂટેલો અવિવેકી, ન તો પોતાને અમર આત્મા કે અનંત બ્રહ્મ સમજે છે કે ન શરીરાદિનું મિથ્યાત્વ જાણે છે. આમ, વાસ્તવમાં પોતાને દેહાદિ માની, પોતે જ પોતાને પરબ્રહ્મ કે આત્માથી જુદો કરે છે, વિખૂટો પાડે છે અને પોતે અજર અમર આત્મા હોવા છતાં ,ભેદદૃષ્ટિએ પોતાને જડ શરીર જાણી, માને છે કે રોગો મારા, ઘડપણ મારું, મૃત્યુ મારું. માટે તેનાથી અનુભવાતો ભય પણ મારો. આમ, ભેદદૃષ્ટિ દ્વારા જ તે ભયને પ્રાપ્ત થાય છે અને દુઃખી થાય છે. આમ, ભય કે દુઃખ એ ભેદનું જ પરિણામ છે. દ્વૈતદૃષ્ટિથી જ કે જુદાઈથી જ પોતે નિમંત્રેલી એ ભયાનક દુર્દશા છે. જે પોતાને દેહાદિ માને છે તેને જ એક વાર નહીં, વારંવાર મૃત્યુ છે અને અનેકવાર જન્મ છે. આમ, પોતાને બ્રહ્મથી ભિન્ન ગણી તે જાતે જ પોતાને મૃત્યુના મુખમાં ધકેલી દે છે. તેથી જ કઠશ્રુતિ

જણાવે છે કે, "मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ।" (કઠોપનિષદ) જે અહીં (આ લોકમાં) ભેદભાવને જુએ છે તે મૃત્યુથી મૃત્યુને (જન્મમૃત્યુના ચક્રને) જ પ્રાપ્ત થાય છે." જાતે જ જે મૃત્યુનો કોળિયો થવા પ્રબળ વેગથી મૃત્યુના મુખમાં પડે છે તેને ભય ન અનુભવાય તો શું? અગ્નિમાં કૂદવાથી શીતળતા કે શાંતિ મળી હોય તેવું જાણ્યું છે ખરું? માટે જ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શ્રુતિ પણ જણાવે છે કે, "**यदा ह्येवैष एतस्मिन् उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति** ।" (તૈત્તિરીયશ્રુતિ- બ્રહ્માનંદવલ્લી) જ્યાં સુધી તે આ પરમાત્મામાં લેશમાત્ર ભેદ જુએ છે, ત્યાં સુધી તેને ભય છે."

આમ હોવાથી જ આચાર્યશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે કે, જો કોઈ વિદ્વાન હોવા છતાં પણ ક્યારેય અનંત બ્રહ્મ સાથે પોતાનો અણુમાત્ર પણ ભેદ જુએ છે કે જાણે છે, અર્થાત્ તસુમાત્ર પણ પોતાને બ્રહ્મથી આઘો ખસેડી કે જુદો જાણી, પોતાનામાં કે બ્રહ્મમાં ભેદ કરે છે, તે જ ક્ષણે તેને સંસારનો કે જન્મ-મૃત્યુનો ભય પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેને પ્રમાદ દ્વારા અનંત, અખંડ, અદ્વિતીય અને અભેદ બ્રહ્મમાં ભેદ જોયો કે જાણ્યો અને તેવા ભેદથી જ પોતે શરીર બન્યો. આમ, પોતાને શરીર માનવું એટલે જ પોતાને જડ જાહેર કરવો અને મૃત્યુને સ્વીકારવું. જે જડ છે, દૃશ્ય છે તેનો જન્મ છે અને જન્મ છે તેનું મૃત્યુ નિશ્ચિત છે. આમ, પોતે અજન્મા, અજાતીય, કુળ-ગોત્રથી રહિત હોવા છતાં પોતાને શરીર માની, બ્રહ્મથી જુદો જાણી, પોતે મૃત્યુને આધીન થઈ, ગર્ભની કારાવાસમાં કેદી બને છે. આવી કારાવાસનું કારણ અન્ય કંઈ નહીં પરંતુ પ્રમાદથી કરેલું ભેદચિંતન જ છે. માટે મુમુક્ષુએ ભેદદૃષ્ટિથી મુક્ત થઈ સંસારનો ભય દૂર કરવા જ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ભેદમાં જ સંસાર છે. સંસારવાળા સંસારીને જ સંસારબંધનનો ભય છે, જન્મ-મૃત્યુના ચક્રનો શોક છે. અભેદદૃષ્ટિવાળા જ્ઞાનીને કે જીવન્મુક્ત અસંસારીને નથી ભેદદૃષ્ટિ, માટે જ નથી સંસાર કે તેનું બંધન. તો પછી ભય ક્યાંથી હોય? આમ, અભેદદૃષ્ટિમાં જીવન્મુક્તિ છે જ્યારે ભેદમાં જ મૃત્યુ છે, વિનાશ છે, તેનો આતંક અને ભય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

श्रुतिस्मृतिन्यायशतैर्निषिद्धे
दृश्येऽत्र यः स्वात्ममतिं करोति ।
उपैति दुःखोपरि दुःखजातं
निषिद्धकर्ता स मलिम्लुचो यथा ॥३३२॥

श्रुति–स्मृतिन्यायशतैः = સેંકડો શ્રુતિ, સ્મૃતિ વાક્યો અને યુક્તિઓથી
निषिद्धे अत्र दृश्ये = દેશ્ય પદાર્થ માત્રનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તેમાં
यः स्वात्ममतिं करोति = જે આત્મબુદ્ધિ કરે છે
सः निषिद्धकर्ता = તે નિષિદ્ધ આચરણ કરનાર
मलिम्लुचः यथा = ચોરની જેમ
दुःखोपरि दुःखजातम् = દુઃખો ઉપર દુઃખો
उपैति = પામે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सत्याभिसंधानरतो विमुक्तो
महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।
मिथ्याभिसंधानरतस्तु नश्येद्
दृष्टं तदेतद्यदचोरचोरयोः ॥३३३॥

सत्याभिसंधानरतः = જે સત્યનું જ નિરંતર ચિંતન કરે છે
विमुक्तः = તે મુક્ત થઈને
नित्यम् = નિત્ય
आत्मीयं महत्त्वं उपैति = આત્મીય (આત્મા જેવું) મહત્ત્વને પામે છે.
मिथ्याभिसंधानरतः तु = પણ જે મિથ્યા જગતનું ચિંતન કરે છે તે

नश्येत्	= નાશ પામે છે.
तत् एतत् यत्	= તે આ જે
अचोरचोरयोः	= અચોર-ચોરનું (દૃષ્ટાંત)
दृष्टम्	= જોવામાં આવે છે. (તેનાથી સમજાય છે.)

શ્રુતિ અને સ્મૃતિના સેંકડો ઉપદેશો દ્વારા તથા ન્યાયની સેંકડો યુક્તિઓ દ્વારા જે કંઈ જગત પ્રપંચ રૂપે દૃશ્ય છે તેવા દૃશ્યપ્રપંચનો નિષેધ જણાવવામાં આવેલો છે. કારણ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિની જ્ઞાનદૃષ્ટિમાં કે ન્યાયની યુક્તિમાં દૃશ્યપ્રપંચનું મિથ્યાત્વ, અનિત્યત્વ, અસત્ત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ અને પ્રાતિભાસિકત્વ સિદ્ધ થયેલું છે. તેજોબિંદુ શ્રુતિ જણાવે છે કે,

इदं प्रपञ्चं यत्किंचिद् यद्यज्जगति वीक्ष्यते ।
दृश्यरूपं च दृग्रूपं सर्वं शशविषाणवत् ॥

(તેજોબિંદુ શ્રુતિ-૫/૭૫)

" જે જે આ પ્રપંચરૂપ પદાર્થો દૃશ્યરૂપે તથા દૃષ્ટા રૂપે જગતમાં દેખાય છે તે બધા સસલાના શિંગડા જેવા (મિથ્યા) છે. અર્થાત્ નથી જ." એ જ પ્રમાણે ખ્યાતનામ ભગવદ્‌ગીતા જેવી સ્મૃતિમાં પણ કૃષ્ણ પરમાત્મા આત્મભાવે જાહેર કરે છે કે વાસ્તવમાં " સર્વ દૃશ્ય ભૂતો પણ મારામાં રહેલાં નથી." " न च मत्स्थानि भूतानि ।"(ભ.ગીતા-અ.૯/૫) જે કંઈ ભૂતો અર્થાત્ જીવો જળચર, ખેચર અને ભૂચર વગેરે દૃશ્ય છે, તે સૌને આકાર છે. આકારવાળા સૌ જન્મેલા છે. જન્મેલા છે માટે જ નિશ્ચિત તેમનું મૃત્યુ છે. આમ, સર્વ દૃશ્ય, સાકાર જીવો કે પદાર્થો જન્મ-મરણને આધીન હોઈ પ્રાગભાવ અને પ્રધ્વંસાભાવવાળા છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે તે સૌ જન્મ પૂર્વે નહોતા અને મૃત્યુ પશ્ચાત્ નહીં હોય. પરંતુ માત્ર એક જ કાળે વર્તમાનમાં તેમની સત્તા જણાય છે. તેવી સત્તા પારમાર્થિક સત્ય નથી. તેથી ત્રણેય કાળે રહેનારું તેમનું સત અસ્તિત્વ તો ન જ કહેવાય પરંતુ એક કાળે જણાતું પ્રાતિભાસિક કે મિથ્યા અસ્તિત્વ અવશ્ય છે. માટે જ તેવા અનિત્ય, અસત્ય અને મિથ્યા દૃશ્ય પદાર્થોનો સ્વયં કૃષ્ણ પરમાત્માએ પણ નિષેધ કરેલો છે. નિષેધ કરતાં

જગજાહેર કર્યું કે કોઈ પણ દશ્ય પ્રાણી, પદાર્થ રૂપી ભૂતો મારા આત્મસ્વરૂપમાં રહેલાં નથી. "**न च मत्स्थानि भूतानि ।**" આમ, શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્ને પોતાના સચોટ વિધાનો દ્વારા દશ્ય પદાર્થોનો, મિથ્યાત્વના દૃષ્ટિકોણથી નિષેધ કરે છે. તેવું જ ન્યાય સંબંધે પણ જણાય છે.

ન્યાય કે તર્કશાસ્ત્રની અનેક યુક્તિઓમાં પણ જણાવાયું છે કે જે કંઈ દશ્ય છે તે નિષેધને પાત્ર છે. કારણ કે સર્વ દશ્ય સાકાર છે, જન્મેલા છે અને માટે જ તે સૌ વિકારી, નાશવાન અને મિથ્યા છે. તેથી તેવા દશ્ય પદાર્થો નિષેધને યોગ્ય છે. દા.ત. **दृष्टः नष्टः स्वभावः । यद् द्रष्टं तन्नष्टम् । यद् दृश्यं तत् जडं तत् विकारी तत् हेयम् ।** "દશ્ય (પદાર્થ) નાશ પામવાના સ્વભાવવાળું છે." "જે દશ્ય છે તે વિનાશી છે." "જે દશ્ય છે તે જડ છે, તે વિકારી છે (તેથી) તે ત્યાજ્ય કે નિવૃત્તિને અથવા નિષેધને યોગ્ય છે." દા.ત. (૧) જે દશ્ય છે તે ઇન્દ્રિયગમ્ય કે પ્રત્યક્ષ છે. જે ઇન્દ્રિયગમ્ય હોય કે ઇન્દ્રિયોથી પ્રમાણિત થતું હોય તે સત્ય કે નિત્ય હોઈ શકે નહીં. કારણ કે સ્વયં ઇન્દ્રિયો જ જડ અને નાશવાન છે. (૨) જે દશ્ય છે તે વિકારી હોઈ, **अस्ति** , **जायते** , **वर्धते**, **विपरिणमते**, **अपक्षीयते** અને **विनश्यति** જેવા ષડ્‌વિકારયુક્ત હોય છે માટે તેનો અભાવ નિશ્ચિત છે. તેથી જ સર્વ વિકારી દશ્યો, મિથ્યા કે અનિત્ય હોવાથી નિષેધને પાત્ર છે. આમ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને યુક્તિ દ્વારા સમગ્ર દશ્યપ્રપંચનો તે સર્વ કાંઈ અનાત્મ વસ્તુ હોવાને લીધે નિષેધ કરવામાં આવેલો છે. આવો જગજાહેર કે સુજ્ઞમાન્ય શ્રુતિસંમત નિષેધ તો 'નેતિ નેતિ' દ્વારા ખ્યાતનામ બનેલો છે. તેમ છતાં તેવી અનાત્મવસ્તુમાં કે દશ્ય પદાર્થોમાં જો કોઈ આત્મબુદ્ધિ કરે અર્થાત્ દેહાદિ દશ્યોમાં કે જે નિંદા અને નિષેધને પાત્ર છે તેમાં, 'તે હું છું' , તેવી બુદ્ધિ કરે તો તેવો શરીરાદિને પોતાનું સ્વરૂપ માનનારો અનાત્મવસ્તુની ચોરી કરનારો, ચોરની જેમ જ દુ:ખી થાય છે અને તેના ઉપર અનેક પ્રકારના દુ:ખો ગરજતા વાદળાં જેમ તૂટી પડે છે.

જે અનાત્મવસ્તુની કે દશ્ય પદાર્થોની ચોરી નથી કરતો અર્થાત્

તત્ત્વાર્થે તો જે કંઈ દૃશ્ય છે, સાકાર છે, મિથ્યા છે, નાશવાન છે તેવા સૌ અનાત્મા, જડ શરીરાદિ સાથે તાદાત્મ્ય નથી કરતો અને તેવા દૃશ્યો ઉપર પોતાની માલિકી કે અધિકાર અગર મમત્વ રાખતો નથી તેવો અનાત્મવસ્તુની ચોરી નહીં કરનારો અચોર છે. આવો અચોર અનાત્મવસ્તુનાં તાદાત્મ્યથી વિમુખ થઈ આત્મવસ્તુ સાથે જ તદાકાર થઈ, અભેદભાવે તાદાત્મ્ય કરી, હું આત્મા કે બ્રહ્મ જ છું તેવું જાણી, નિત્ય સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ ચિંતન કરે છે તેવો અચોર સંસારબંધનથી, ભોગવાસનાથી અને પ્રમાદથી મુક્ત થાય છે અને અવ્યય આત્માની આત્મીય મહાનતાને પામે છે. માટે જ શ્લોક-મધ્યે સમાવિષ્ટ થયું છે કે, "महत्त्वमात्मीयमुपैति नित्यम् ।" જ્યારે જે પ્રમાદી, અવિવેકી બ્રહ્મચિંતનથી વિમુખ થયો છે તે દૃશ્ય મિથ્યા પદાર્થોનું અભિમાન કરવાથી મિથ્યા વિષય કે દૃશ્યોનું જ ચિંતન કરે છે અને 'હું દેહાદિ મિથ્યા દૃશ્ય છું.' તેવું માની વિનાશને પ્રાપ્ત થાય છે.

આમ, દૃશ્ય પદાર્થોનો અભિમાની કે તેમાં આસક્ત અનાત્મ-વસ્તુનો ભંડાર ભેગો કરનારો મહાચોર છે. માટે આત્મીય વૈભવથી વંચિત છે. જ્યારે અનાત્મ વસ્તુની ચોરીથી જે વેગળો છે, જેને કલ્પનામાંય દૃશ્ય પદાર્થોનું તાદાત્મ્ય સંભવતું નથી, જે દૃશ્યથી અસંગ છે તેવો અચોર સત્ય બ્રહ્મનું ચિંતન કરનાર હોવાથી સાધુ છે, સજ્જન છે. માટે આત્મીય મહિમાને વરેલો અલૌકિક વૈભવથી અલંકૃત થયેલો અને પ્રમાદથી છૂટેલો નિરહંકારી છે.

(છંદ-માલિની)

यतिरसदनुसन्धिं बन्धहेतुं विहाय
स्वयमयमहमस्मीत्यात्मदृष्ट्यैव तिष्ठेत् ।
सुखयति ननु निष्ठा ब्रह्मणि स्वानुभूत्या
हरति परमविद्याकार्यदुःखं प्रतीतम् ॥३३४॥

यतिः = યતિએ

बन्धहेतुम्	= સંસારબંધનના કારણરૂપ
असत् अनुसन्धिं विहाय	= અસત પદાર્થોનું ચિંતન છોડી દઈને
स्वयं अयं अहं अस्मि इति	= ''હું પોતે આ (બ્રહ્મ) છું' એવી
आत्मदृष्ट्या एव तिष्ठेत्	= આત્મદૃષ્ટિપૂર્વક રહેવું જોઈએ.
ननु स्वानुभूत्या ब्रह्मणि निष्ठा	= ખરેખર, પોતાના અનુભવ વડે બ્રહ્મમાં થયેલી નિષ્ઠા
परं सुखयति	= પરમ સુખ આપે છે. (અને)
प्रतीतं अविद्याकार्यदुःखम्	= પ્રતીત થતા અવિદ્યાના કાર્ય દુઃખનું
हरति	= હરણ કરે છે.

બ્રહ્મચિંતનમાં તદ્રૂપ કે તદાકાર થયેલો અચોર છે અર્થાત્ સજ્જન કે સાધુ છે. જ્યારે દૃશ્ય, મિથ્યા પદાર્થોનું તાદાત્મ્ય કરી અનાત્માને પોતાની સંપત્તિ બનાવનાર અને તેમાં અહંભાવ કે મમભાવ ઊભો કરનારો ચોર છે. માટે જ અત્રે જણાવ્યું છે કે મનનશીલ મુનિએ કે ઇન્દ્રિયોને જીતનાર યતિએ સંસારબંધનના કારણરૂપ અસત પદાર્થો, વિષયો કે દેહાદિનું અનુસંધાન, કે ચિંતન છોડી દેવું જોઈએ અને આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ્યું છે તેમ 'स्वयं अयं अहं अस्मि इति' 'હું પોતે જ બ્રહ્મ છું ' એવી બ્રહ્મમાં આત્મદૃષ્ટિ કરતા રહેવું જોઈએ. બ્રહ્મ સાથે અભેદાનુભૂતિ કરી બ્રહ્મીભૂત થઈ બ્રહ્મમાં જ અચ્યુત રહેવું જોઈએ. સ્વાનુભવ વડે બ્રહ્મમાં રહેલી અચળ નિષ્ઠા જ પરમસુખ પ્રદાન કરે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રતીત થઈ રહેલા અવિદ્યાના કાર્યરૂપી વાસના, વિષયચિંતન વગેરે અને તેનાથી જન્મેલા દુઃખોનું પણ હરણ કરે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

बाह्यानुसन्धिः परिवर्धयेत् फलं
दुर्वासनामेव ततस्ततोऽधिकाम् ।
ज्ञात्वा विवेकैः परिहृत्य बाह्यं
स्वात्मानुसन्धिं विदधीत नित्यम् ॥३३५॥

बाह्यानुसन्धिः = બાહ્ય (દુન્યવી વિષયોના) અનુસંધાનનું
दुर्वासनां एव फलम् = દુષ્ટવાસના જ ફળ છે,
ततः ततः अधिकाम् = તે (વિષયચિંતન)થી તે(વાસના) વધુને વધુ
परिवर्धयेत् = વૃદ્ધિ પામે છે (માટે)
विवेकैः ज्ञात्वा = વિવેકરૂપી જ્ઞાનથી
बाह्यं परिहृत्य = બાહ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ કરી
नित्यम् = નિરંતર
स्वात्मानुसन्धिम् = આત્માનું અનુસંધાન
विदधीत = કરતા રહેવું.

બાહ્ય પદાર્થોના અનુસંધાનથી અર્થાત્ દિવાસ્વપ્ન કે સ્વપ્નમાં દેખાતા કાલ્પનિક પદાર્થો નહીં પરંતુ જડ અને નશ્વર જાગૃતિમાં આપણી બહાર દેખાતા ભૌતિક પદાર્થોનું અનુસંધાન કે ચિંતન કરવાથી તેવા ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં કે ભોગના પદાર્થોમાં આસક્તિ જન્મે છે. આવી આસક્તિ, તેવા પદાર્થોના કે વિષયોના ભોગની વાસનાને પ્રબળ કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ તોફાને ચઢાવે છે. તેથી એવી દુષ્ટ વાસનાઓ મનુષ્યને વિષયચિંતનના ચકરાવે ચઢાવી તેની પ્રાપ્તિ માટે ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કે વિવેકહીન કાર્યો કરાવતા ખચકાતી નથી. આવી રીતે કાર્યરૂપી વૃક્ષ પર વાસનાબીજના અનંત ફળ જન્મે છે. આમ, દુષ્ટ વાસનારૂપી બીજમાં અધિકાધિક વૃદ્ધિ થયે જાય છે. તેવી વાસનાઓ જ અંતે બંધન સર્જે છે અને વ્યક્તિને દુઃખના દરિયામાં ડૂબાડી દે છે. માટે વિવેકી પુરુષે જ્ઞાનના બળે બ્રાહ્ય જગતના પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેથી ચિત્ત તેનું ચિંતન ન કરે અને બાહ્ય વિષયચિંતન છોડી આત્મચિંતનના અનુસંધાનમાં જ એકાગ્ર થઈ જાય. અંતે તો આત્માનુસંધાન જ ચિત્તમાં વિષયોના કે બાહ્ય ભૌતિક પદાર્થોના વિચારોનો પ્રવેશ અટકાવી શકશે અને વિષયચિંતનથી મુક્ત થયેલું ચિત્ત જ આત્મચિંતનમાં નિમગ્ન રહી આત્મસાક્ષાત્કારાર્થે પ્રગતિ સાથે પ્રયાણ કરી શકશે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

बाह्ये निरुद्धे मनसः प्रसन्नता
मनः प्रसादे परमात्मदर्शनम् ।
तस्मिन् सुदृष्टे भवबन्धनाशो
बहिर्निरोधः पदवी विमुक्तेः ॥३३६॥

बाह्ये निरुद्धे = બાહ્યવિષયોનું અનુસંધાન અટકાવવાથી
मनसः प्रसन्नता = મનની પ્રસન્નતા આવે છે.
मनः प्रसादे = મન પ્રસન્ન થતાં
परमात्मदर्शनम् = પરમાત્માનું દર્શન થાય છે.
तस्मिन् सुदृष्टे = તે (પરમાત્મા)નું દર્શન સારી રીતે થતાં
भवबन्धनाशः = સંસારના બંધનનો નાશ થાય છે.
बहिर्निरोधः = (આમ) બહારના પદાર્થોના અનુસંધાનનો પરિત્યાગ (જ)
विमुक्तेः पदवी = વિમુક્તિનો માર્ગ છે.

આચાર્યશ્રીએ ઉપદેશ આપ્યો છે કે બાહ્ય વિષયોનું અનુસંધાન કે ચિંતન અટકાવવાથી જ કે તેનો નિરોધ કરવાથી મનના વિક્ષેપ ઓછા થાય છે અને મનની પ્રસન્નતામાં પ્રતિદિન વૃદ્ધિ થતી જાય છે. જેમ જેમ મનની પ્રસન્નતા વધે છે તેમ તેમ વિઘ્ન કે વિક્ષેપ ઓછાં અનુભવાય છે અને વધુ શાંતિ જણાય છે. તેથી પરમાત્માનું દર્શન થાય છે. પરંતુ તત્ત્વાર્થે અત્રે જણાવ્યું છે કે 'मनः प्रसादे परमात्मदर्शनम्' અર્થાત્ મનના પ્રસાદ દ્વારા પરમાત્માનું દર્શન થાય છે. પ્રસાદનો લૌકિક અર્થ ભલે પ્રસન્નતા હોય, પરંતુ તત્ત્વાર્થે તો અંતઃકરણશુદ્ધિ સિવાય કોઈ મહાન પ્રસાદ હોઈ શકે નહીં. તેથી વિષયચિંતનનો નિરોધ કરવાથી મનની શુદ્ધિરૂપી પ્રસન્નતા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સમજવું અને ચિત્તશુદ્ધિરૂપી પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં જ પરમાત્મા સ્વયં પોતે જ પોતાના સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે. 'आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ।' માટે જ અત્રે જણાવ્યું છે કે ચિત્તશુદ્ધિરૂપી પ્રસાદ મળતાં પ્રસન્ન ચિત્તને પરમાત્માનું દર્શન થાય છે. તેવા દર્શનથી જ સંસારના બંધનનો નાશ

થાય છે. તેથી જ કહ્યું છે કે 'तस्मिन्सुदृष्टे भवबन्धनाशः' આમ હોવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મનની પ્રસાદરૂપી શુદ્ધિ માટે, તેની પ્રસન્નતા માટે, સંસારબંધનના નાશ માટે, પરમાત્માના સ્પષ્ટ દર્શન માટે અર્થાત્ અપરોક્ષ અનુભવ માટે, મુમુક્ષુએ બહારના સર્વ ભૌતિક પદાર્થોનું ચિંતન કે અનુસંધાન ત્યાગવું જોઈએ. આવો ત્યાગ જ મુક્તિનો અંતિમ અને ઈષ્ટ માર્ગ છે. તેવા ત્યાગમાં જ પરમપદની પ્રાપ્તિ સમાયેલી છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

कः पण्डितः सन् सदसद्विवेकी
श्रुतिप्रमाणः परमार्थदर्शी ।
जानन् हि कुर्यादसतोऽवलम्बं
स्वपातहेतोः शिशुवन्मुमुक्षुः ॥३३७॥

सत्–असत्–विवेकी = સત-અસતનો વિવેકી
श्रुतिप्रमाणः = શ્રુતિપ્રમાણને જાણનાર,
परमार्थदर्शी = પરમાર્થદર્શી,
मुमुक्षुः = મોક્ષની ઈચ્છાવાળો (અને)
पण्डितः सन् = પંડિત હોવા છતાં
कः जानन् हि = કોણ જાણીબુઝીને
शिशुवत् = બાળકની જેમ
स्वपातहेतोः = પોતાના અધઃપતન જેવા
असतः अवलम्बनम् कुर्यात् = અસત(વિષયોનું) અવલંબન કરે!

સત અને અસત, નિત્ય અને અનિત્ય, જડ અને ચેતન, આત્મા અને અનાત્મા જેવા દ્વન્દ્વનો ભેદ જે કોઈ જાણે છે તે વિવેકી પુરુષ છે. તેવું જાણનારો કદી પણ અસત, અનિત્ય, જડ અને અનાત્મા જેવા કોઈ પણ પદાર્થોનું ચિંતન કરતો નથી. કારણ કે તેવા ચિંતનથી સંસારની પ્રાપ્તિ છે અને તેવા ચિંતનત્યાગમાં જ પરમાત્માનું સ્મરણ કે ચિંતન સમાયેલું છે.

માટે જ સત, અસતનો વિવેક જાણનાર વિવેકી આત્મતત્ત્વના નિર્ણય માટે તથા બંધન અને મોક્ષનો ભેદ જાણવા માટે શ્રુતિ કે ઉપનિષદના વચનોને પ્રમાણ માનીને આત્મસાક્ષાત્કારને પંથે પ્રયાણ કરે છે. તેને શ્રુતિના ઉપદેશમાં લેશમાત્ર શંકા હોતી નથી. કારણ કે વિવેકી શ્રદ્ધાવાન હોય છે. તેથી જ શ્રુતિના ઉપદેશ અનુસાર તે પરમાર્થદર્શી હોય છે અર્થાત્ જગતના પદાર્થોને વ્યાવહારિક સત્ય માની તેનું ચિંતન છોડી દે છે અને તે જ ન્યાયે સ્વપ્નના સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પ્રાતિભાસિક સત્ય સમજી, તેને મિથ્યા જાણી, તેવા કાલ્પનિક પદાર્થોનું ચિંતન કે સ્મરણ પણ ત્યાગે છે. પરંતુ આત્મતત્ત્વ કે બ્રહ્મ જે અવસ્થાત્રય સાક્ષી છે, કાળાતીત છે, સર્વદેશીય છે, અભેદ છે અર્થાત્ દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન છે, અવિકારી અને અપરિવર્તનશીલ છે, તે જ અભાવથી મુક્ત પારમાર્થિક સત્ય છે તેવું જાણી, માત્ર પારમાર્થિક સત્ય જેવા આત્મતત્ત્વનું કે પરબ્રહ્મનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે. તથા તમામ નામ અને આકારમાં તે પારમાર્થિક સત્યને જ જુએ છે કે જાણે છે. તેને પારમાર્થિક સત્ય જેવા બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાન સિવાય અન્ય કંઈ જણાતું નથી માટે જ તેને પરમાર્થદર્શી કહેવામાં આવે છે.

આમ સમજવાનું કે સત અને અસત પદાર્થોનો ભેદ જાણનાર કોઈ ભેદી કે વિવેકી પુરુષ જે નિત્ય-અનિત્ય વસ્તુને જાણવા શ્રુતિને પ્રમાણ માને છે અને શ્રુતિના ઉપદેશ મુજબ નિરંતર આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરી પરમાર્થદર્શી કહેવાય છે, તેવો પંડિત કે મુમુક્ષુ કદાપિ જાણીબુઝીને બાળકની જેમ અવિવેકી થઈ પોતાના અધઃપતન જેવા વિષયચિંતનનું અવલંબન કરતો નથી. અને જો તે વિષયચિંતનમાં પડે, બાળક જેમ વર્તે, પોતાના અધઃપતનને નિમંત્રે તો કોણ જાણે તે કેવા પ્રકારનો પંડિત કે મુમુક્ષુ હશે!

(છંદ-ઉપજાતિ)

देहादिसंसक्तिमतो न मुक्तिः
मुक्तस्य देहाद्यभिमत्यभावः
सुप्तस्य नो जागरणं न जाग्रतः
स्वप्नस्तयोर्भिन्न गुणाश्रयत्वात् ॥३३८॥

तयोः = (જાગ્રત અને સ્વપ્ન) બન્ને અવસ્થાઓ
भिन्न–गुणाश्रयत्वात् = જુદા જુદા ગુણવાળી હોવાથી
सुप्तस्य = ઊંઘી ગયેલાને
नो जागरणम् = જાગ્રત અવસ્થાની ખબર હોતી નથી.
जाग्रतः = (અને) જે જાગે છે (તેને)
स्वप्नः न = સ્વપ્ન આવતું નથી
देहादि संसक्तिमतः = (તેવી રીતે) દેહ વગેરેમાં આસક્તિ રાખનારને
न मुक्तिः = મુક્તિ નથી. (અને)
मुक्तस्य = જીવન્મુક્ત થયેલાને
देहादि–अभिमति–अभावः = દેહવગેરેમાં 'હું' પણાંનું અભિમાન હોતું નથી.

આચાર્યશ્રીએ પૂર્વેના આઠ શ્લોક દ્વારા ભેદદષ્ટિનો કે દ્વૈતદર્શનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ તેવું વિવેચન કર્યા બાદ અત્રે નિષ્કર્ષમાં સદષ્ટાંત સમજાવે છે કે જે કોઈ ભેદદષ્ટિવાળો છે તેને દેહાદિમાં 'અહમ્'બુદ્ધિ જણાય છે અને માટે જ દેહ વગેરેમાં તે આસક્ત થાય છે. તેથી સ્વાભાવિક છે કે જેની જેમાં આસક્તિ હોય, તેનું જ ચિંતન તે કરે છે. તે ન્યાયે દેહાદિ જડ પદાર્થોમાં જે અવિવેકીને કે ભેદદષ્ટિવાળાને આસક્તિ હોય છે તેને કદી મુક્તિ કે મોક્ષ મળતા નથી. કારણ કે તેણે મુક્તિ કે મોક્ષનું ચિંતન જ કર્યું હોતું નથી. આમ દેહાદિમાં આસક્તને મુક્તિ સંભવ નથી અને જે કોઈ જીવન્મુક્ત થયેલા છે તેવી અભેદદષ્ટિવાળી જીવન્મુક્ત વિભૂતિઓને દેહાદિમાં 'હું'પણાનું અભિમાન હોતું નથી અર્થાત્ જડ દેહાદિમાં નથી હોતો અહમ્ભાવ કે મમભાવ. તેથી તેઓ દેહાદિ જડ પદાર્થોનું ચિંતન કરતાં નથી અને અધઃપતનને માર્ગે પ્રસ્થાન પણ કરતા નથી. તાત્પર્યાર્થે, દેહાસક્તિવાળાને મુક્તિ નથી અને મુક્તને દેહાદિમાં મમત્વ હોતું નથી.

જેવી રીતે સુષુપ્તિમાં જે નિદ્રાધીન થયો છે તેને જાગ્રત અવસ્થાનું જ્ઞાન હોતું નથી અને જે જાગ્રત અવસ્થામાં હોય છે તેને સ્વપ્નસૃષ્ટિનો અનુભવ થતો નથી, કારણ કે તે બંને અવસ્થાઓ જુદા જુદા ગુણવાળી હોય છે. તેવી

જ રીતે જે દેહાસક્ત છે તેને મોક્ષ કે મુક્તિમાં આસક્તિ જણાતી નથી અને જે જીવન્મુક્ત છે તેવા વિવેકીને દેહાદિમાં આસક્તિ, અભિમાન કે મમત્વ હોતું નથી. કારણ કે તે બંનેના જુદા જુદા ગુણ હોય છે. દેહાસક્ત છે તે બંધનમાં છે, અવિવેકી છે, ભેદદષ્ટિવાળો છે, જડ પદાર્થો અને ઇન્દ્રિયોના ભોગવિષયની વાસનાવાળો છે. જ્યારે જીવન્મુક્ત દેહથી કે તેના મોહથી અસંગ છે, અનાસક્ત છે માટે નથી તેને બંધન દેહનું કે દેહના વિષયભોગની આસક્તિનું. તે તો ઇન્દ્રિયોના વિષયોની આસક્તિરૂપી બંધનથી મુક્ત છે કારણ કે નથી તેને ભેદદષ્ટિ કે દ્વૈતદર્શન. તો પછી સંસાર ક્યાં? માટે જીવન્મુક્ત વિવેકીને દેહ, વિષય કે સંસારનું બંધન નથી, માટે તે દેહ, વિષય અને સંસારની વાસનાથી મુક્ત થયેલો જીવન્મુક્ત છે. આમ, એક બદ્ધ છે, બીજો મુક્ત છે. તેથી બે વિરોધી ગુણવાળાઓની અવસ્થા પણ જુદી જુદી છે. બંધનયુક્તને ભેદદષ્ટિથી સંસારપ્રાપ્તિ છે જ્યારે જીવન્મુક્તને અભેદદષ્ટિથી પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે. આમ, દેહાસક્ત અસતમાં, અનિત્યમાં, મિથ્યાત્વમાં, પરિચ્છિન્નત્વમાં ગળાડૂબ છે જ્યારે જીવન્મુક્ત અનિત્ય અને મિથ્યાત્વ જેવા સંસારસાગરને તરી ચૂકેલો છે અને સંસારના કારણ જેવી માયાને પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં ડૂબાડી ચૂકેલો છે. તેથી દેહાસક્ત જ્ઞાની નથી અને જ્ઞાની દેહાસક્ત થઈ શકે તેમ નથી.

(છંદ-ઇન્દ્રવજ્રા)

अन्तर्बहिः स्वं स्थिरजंगमेषु
ज्ञानात्मनाधारतया विलोक्य ।
त्यक्ताखिलोपाधिरखण्डरूपः
पूर्णात्मना यः स्थित एष मुक्तः ॥३३६॥

स्थिरजंगमेषु	= સ્થાવર અને જંગમ દરેક પદાર્થમાં
अंतः बहिः	= અંદર અને બહાર (સર્વત્ર)
आधारतया	= આધારરૂપે રહેલો
स्वम्	= પોતાને

ज्ञानात्मना = જ્ઞાન સ્વરૂપે
विलोक्य = જુએ છે
यः त्यक्ताखिलोपाधिः = (અને) જે સર્વ ઉપાધિ ત્યાગી
अखण्डरूपः = અખંડરૂપે (તેમજ)
पूर्णात्मना = પૂર્ણરૂપે
स्थितः = રહે છે,
एषः मुक्तः = તે 'જીવન્મુક્ત' છે.

જીવન્મુક્તનું દર્શન

ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જેમ બીજા અધ્યાયમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો જણાવ્યા અને અધ્યાય ચૌદમાં ગુણાતીતના લક્ષણો જણાવી વ્યાખ્યા કરી તે જ પ્રમાણે પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આદિ શંકરાચાર્યજી જીવન્મુક્તના લક્ષણોનો ઉલ્લેખ કરી શિષ્યને જીવન્મુક્તિની પ્રેરણા આપવા જે દેહપતન પૂર્વે મુક્ત થયો છે તેની વ્યાખ્યા કરે છે.

જે સ્થાવર અને જંગમ, ચર અને અચર, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત દરેક પદાર્થમાં તથા પોતાની ભીતર અને બહાર સર્વત્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી પોતાને જ સર્વનો આધાર કે અધિષ્ઠાનરૂપે જાણે છે, તે સદાકાળ સર્વમાં પોતાનું જ અવલોકન કરે છે. તેવા જ્ઞાનીને પોતાની અભેદ અને ઐક્યદૃષ્ટિમાં જીવની અવિદ્યારૂપી કે ઈશ્વરની માયારૂપી વગેરે સમસ્ત ઉપાધિઓ ત્યજાયેલી જણાય છે કારણ કે પોતાના અસંગ આત્મસ્વરૂપમાં ઉપાધિનો સંગ હોઈ શકે નહીં. તદુપરાંત, જેને પોતાનું સ્વરૂપ દેશ, કાળ અને વસ્તુના ખંડથી રહિત, અખંડિત જણાય છે, તે પોતાને પોતાનામાં જ પોતાના દ્વારા પરિપૂર્ણ જાણે છે. તેવો પુરુષ જ જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

આ ઉપરથી જીવન્મુક્તના વિલક્ષણ લક્ષણોનો ખ્યાલ આવે છે કે જીવન્મુક્ત સર્વાત્મદર્શી છે. માટે જ સ્થાવર-જંગમ સર્વમાં અંદર કે બહાર તે પોતાના આત્મસ્વરૂપનું જ દર્શન કરે છે. તેવો સર્વાત્મદર્શી સ્વરૂપે તો નિરુપાધિક છે તેથી ઉપાધિના ધર્મોનો તેને સંગ નથી અને અનાત્માનો

સ્પર્શ પણ નથી. આમ, દેહ જેવી અનાત્મવસ્તુને જીવતાં જ જડ સમજી જેણે છોડી દીધી છે, તેણે મૃત્યુ પૂર્વે જ દેહને મારી, મરણ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેથી તેને મુક્તિ માટે શરીરના પતનની નથી તો રાહ જોવાની કે નથી તો અવિદ્યાના નાશ માટે આશીર્વાદની અપેક્ષા રાખવાની. જેને દેહ સાથે સંબંધ નથી તેને બંધન સાથે સંગ ક્યાં? જો બંધન જ નથી તો તેની નિવૃત્તિ માટે કર્મ ક્યાં? બંધનના અભાવમાં તેને મુક્તિની અપેક્ષા કેવી? કારણ કે પોતાના અખંડ પૂર્ણાત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરી રહેલો તો બંધન અને મોક્ષની સાપેક્ષતાને જ્ઞાનની લાત મારી, સૃષ્ટિની ક્ષિતિજોની પેલે પાર ફંગોળી ચૂક્યો છે અને પોતાના નિત્ય મુક્ત આત્માનું અલૌકિક આલિંગન અભેદભાવે કરી રહ્યો છે, માટે જ તેવા વીર પુરુષની જીવનવાર્તાનું શીર્ષક 'જીવન્મુક્ત' છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सर्वात्मना बन्धविमुक्तिहेतुः
सर्वात्मभावान्न परोऽस्ति कश्चित् ।
दृश्याग्रहे सत्युपपद्यतेऽसौ
सर्वात्मभावोऽस्य सदात्मनिष्ठया ॥३४०॥

सर्वात्मना = સર્વ પ્રકારે
सर्वात्मभावात् = સર્વાત્મભાવથી
परः = અન્ય
बन्धविमुक्तिहेतुः = બંધનથી મુક્તિનો ઉપાય
कश्चित् न अस्ति = કોઈ છે જ નહીં.
असौ सर्वात्मभावः = આ સર્વાત્મભાવ
अस्य = તેને (જ્ઞાનીને)
सदा आत्मनिष्ठया = સદા આત્મનિષ્ઠા વડે
दृश्याग्रहे सति = દૃશ્યનું અગ્રહણ થવાથી
उपपद्यते = પ્રાપ્ત થાય છે.

સર્વમાં આત્મદર્શન જ સંસારબંધનથી મુક્તિનું કારણ છે. આવા સર્વાત્મદર્શનથી પર કે શ્રેષ્ઠ મુક્તિનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી માટે જ સદાસર્વદા આત્મનિષ્ઠાથી સર્વમાં આત્મદર્શન કરવું અને દૃશ્ય જગતનું મિથ્યાત્વ જાણી, તેનું અગ્રહણ કે ત્યાગ કરવો. જે કોઈ આત્મનિષ્ઠાથી દૃશ્યજગતનું અગ્રહણ કરી શકે છે તેવા પુરુષમાં સર્વાત્મભાવ સહજ પ્રગટે છે. આવો સહજ ઉદિત થયેલો સર્વાત્મભાવ જ જીવન્મુક્તનું આગવું વિલક્ષણ લક્ષણ છે.

જીવન્મુક્તનું આવું લક્ષણ સૂચવે છે કે તેને સર્વમાં આત્મદર્શન થાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ દરેકમાં તે પોતાનું જ દર્શન કરે છે. માટે અન્યની સિદ્ધિને જીવન્મુક્ત પોતાની માની હર્ષોન્માદમાં નગ્ન થઈ નાચે છે. કોઈની પણ ખ્યાતિ, પ્રતિષ્ઠા કે પ્રશંસામાં પોતાની જ સ્તુતિ જાણે છે. કોઈ પણ સ્થળે, કોઈ પણ સમયે, કોઈનો પણ વિજય થયો હોય તો પણ પોતાના હૃદયના આંગણે જીવન્મુક્ત વિજયપતાકા ફરકાવે છે. બ્રહ્માંડમાં ક્યાંય પણ ઉત્સવ થતો હોય તો પોતાના હૃદય-દ્વારે જ જીવન્મુક્ત તોરણો બાંધે છે. તે જ પ્રમાણે અન્યના દુઃખને, દર્દને, હતાશા, નિરાશા કે નિષ્ફળતાને પોતાની ગણી, જેમ પોતાને દુઃખ કે દર્દ ત્યાજ્ય લાગે, તેમ અન્યને પણ ત્યાજ્ય હોઈ, અન્યને પોતાની જેમ જ દુઃખથી મુક્ત કરવા તે તત્પર હોય છે. સૃષ્ટિમાત્રનું કોઈ પણ પ્રાણી, બંધનગ્રસ્ત હોય તો તેવા અજાણ્યા પ્રાણી કે જીવના બંધનને તોડવા જાતે જ પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ, અન્યની બંધનશૃંખલાને તોડવા જીવન્મુક્ત પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પણ કરે છે. ક્યાંય કોઈ પણ દુઃખી જણાય તો પોતે સુખને સ્પર્શ કરતો નથી કારણ કે તે સર્વમાં પોતાના આત્માને જ નિહાળે છે. તેથી તેનો જીવનશિલાલેખ છે કે "ન હું મને ત્યાગી શકું, નિંદી શકું, તિરસ્કારી શકું. અન્ય શરીરોમાં આત્મભાવે જો હું જ રહેલો છું તો હું મને અન્યાય, તિરસ્કાર કે સજા કેવી રીતે કરી શકું? અરે! ન હું મારી નિંદા કરી શકું કે ન મને અંધારામાં કે અજ્ઞાનમાં પતન પામેલો જોઈ હું નિષ્ક્રિય રહી શકું." આમ, જે સર્વાત્મદર્શી છે તે સૃષ્ટિ ઉપરનો, દેહપાત પૂર્વેનો, જીવતો જાગતો નિત્ય મુક્તિને વરેલો જીવન્મુક્ત હોવાથી સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાનયોગી છે. માટે જ તેવા યોગીની સ્તુતિ કે પ્રશંસામાં કોઈ ઊણપ ન રાખતાં

સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ મુક્ત કંઠે, મોક્ષ જેવા ગીતાશાસ્ત્રમાં લલકારે છે

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥(६-३२)

"હે અર્જુન! પોતાની ઉપમા વડે જે યોગી સર્વત્ર (સર્વ પ્રાણીઓમાં) સુખ અને દુઃખને સમાન જાણે છે તે યોગી શ્રેષ્ઠ મનાય છે."

આવો પરમ ઉત્કૃષ્ટ યોગી દૃશ્ય જગતનું અગ્રહણ કરી સર્વાત્મભાવમાં નિમગ્ન રહી સ્વયં મુક્ત થાય છે અને અન્યની મુક્તિ માટે નિશદિન ચિંતન કર્યા કરે છે, છતાં લેશમાત્ર વિક્ષિપ્ત થતો નથી કારણ કે પોતે પોતાને માટે જ સર્વ કાંઈ કરે છે. તેની અભયદૃષ્ટિમાં અનાત્મા તો છે જ નહીં, તો કેવો વિક્ષેપ? કેવું બંધન? કેવો ત્યાગ? કે ક્યાં ગ્રહણ? આમ, તમામ દ્વન્દ્વ અને સાપેક્ષતાની ક્ષિતિજોથી મુક્ત થઈ નિરપેક્ષ આત્મભાવમાં તદ્રૂપ થયેલાને સદાકાળ સદાબહાર જેવો સર્વાત્મભાવ જ પ્રગટેલો હોય છે.

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

दृश्यस्याग्रहणं कथं नु घटते देहात्मना तिष्ठतो
बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनसस्तत्तत्क्रियां कुर्वतः ।
संन्यस्ताखिलधर्मकर्मविषयैर्नित्यात्मनिष्ठा परैः
तत्त्वज्ञैः करणीयमात्मनि सदाऽऽनन्देच्छुभिर्यत्नतः ॥३४१॥

देहात्मना तिष्ठतः = (જે) દેહાત્મભાવે રહેનારો,
बाह्यार्थानुभवप्रसक्तमनसः = બાહ્ય પદાર્થોના અનુભવમાં આસક્તમનવાળો,
तत् तत् क्रियां कुर्वतः = (અને આસક્તિ પ્રમાણે) તે તે ક્રિયા કરનારો હોય તેને
दृश्यस्य अग्रहणम् = દૃશ્યનું અગ્રહણ
कथं नु घटते = કેવી રીતે સંભવે?
ततः = માટે
सदा-आनन्देच्छुभिः = નિત્ય આનંદ ઇચ્છતા

तत्त्वज्ञैः = તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ
यत्नतः = યત્નપૂર્વક
संन्यस्ताखिलधर्मकर्मविषयैः = દરેક ધર્મ, કર્મ અને વિષયોનો ત્યાગ કરી
नित्य–आत्मनिष्ठापरैः = સદા આત્મનિષ્ઠા વડે
आत्मनि = આત્મામાં
करणीयम् = (વિષયોનું અગ્રહણ) કરવું જોઈએ.

સંસારદર્શન બંધનનું કારણ છે તથા સર્વત્ર આત્મદર્શન મુક્તિનું સાધન છે, તેવું જણાવ્યા બાદ હવે આચાર્યશ્રી આત્મદર્શનની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યને, બાહ્ય જગતના પદાર્થોમાંથી આસક્તિ દૂર કરી વિષયપ્રાપ્તિ માટેના તમામ પ્રયત્નો કે કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો સંદેશ આપે છે.

જે મનુષ્ય દેહને જ 'હું' એવું માને છે તથા દેહની પુષ્ટિથી પોતે પુષ્ટ થાય છે અને દેહના ક્ષીણ થવાથી પોતે ક્ષીણ થાય છે તેવું સમજે છે તે મનુષ્ય, બાહ્ય જગતના દૃશ્ય પદાર્થો કે વિષયોમાં આસક્ત મનવાળો હોય છે. આવો વિષયાસક્ત મનુષ્ય સ્વયંને પ્રિય હોય તેવા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે તથા પોતાને અપ્રિય પદાર્થોના ત્યાગ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. આમ, જે પોતાને દેહ માની જગતને સત્ય સમજી જગતના વિષયોની પકડ-છોડમાં વ્યસ્ત છે તેવો મનુષ્ય જગતને મિથ્યા કે અસત કદી સમજી શકે નહીં. કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થોમાં જો સત્યબુદ્ધિ હોય તો જ તેની પ્રાપ્તિ કે ત્યાગની પ્રવૃત્તિ સંભવ છે. જ્યાં સુધી જગત સત્ય ભાસે છે ત્યાં સુધી મિથ્યા પદાર્થો કે વિષયોમાંથી મન નિવૃત્ત થઈ ઉપરતિને પ્રાપ્ત થતું નથી. તેમજ જ્યાં સુધી વિષયોમાંથી મન પરામુખ થતું નથી ત્યાં સુધી સત્ય, નિત્ય અને મિથ્યા જગતના અધિષ્ઠાન સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વનું દર્શન અસંભવ છે. તેથી જ અત્રે આચાર્યશ્રી આત્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાવાળા તેમજ પરમાનંદની પ્રાપ્તિની ખેવના-વાળા જિજ્ઞાસુને વિષયોના ગ્રહણ કે ત્યાગ જેવી પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાનું જણાવે છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ જેવા પુરુષાર્થ જન્મ મૃત્યુના ચક્રનું કારણ હોવાથીં, તે સર્વ પુરુષાર્થનો ત્યાગ કરી, આત્મદર્શનના અભિલાષી મુમુક્ષુએ

નિત્ય પોતાના આત્મસ્વરૂપનો જ વિચાર કરવો જોઈએ. આત્મા સર્વવ્યાપ્ત તથા સર્વરૂપ હોઈ, સર્વત્ર આત્મદર્શન કરતાં કરતાં, તે આત્મસ્વરૂપમાં દૃશ્ય પદાર્થોનો અભાવ જાણી, દૃશ્યપ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સમજવું જોઈએ. તાત્પર્યમાં, અનાત્મવસ્તુના કે દૃશ્યપ્રપંચના અગ્રહણમાં જ મુક્તિ છે અને તેના ગ્રહણથી જ બંધન છે. માટે મુમુક્ષુએ જે આત્મતત્ત્વ સૌને સર્વ રીતે ગ્રાહ્ય જ છે કે પ્રાપ્ત જ છે તેવી પ્રાપ્તસ્ય પ્રાપ્તિ કે ગ્રાહ્યનું ગહન જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી તેના ચિંતનમાં જ રત રહેવું જોઈએ. તેવા પ્રયત્નમાં, જેમ પાકેલું ફળ વૃક્ષથી આપોઆપ ખરી પડે છે, તેમ દૃશ્યપ્રપંચ પોતાની મેળે અધિષ્ઠાનમાં લય પામી સરી જશે. બાકી કંઈ દેખાતા દૃશ્ય પદાર્થોનો નથી તો નાશ કરવાનો કે ન તો તેનો ત્યાગ શક્ય છે, પરંતુ આત્મજ્ઞાનમાં તેમનું મિથ્યાત્વ, અનિત્યત્વ કે આરોપત્વ સમજી, અધિષ્ઠાનરૂપી આત્મામાં તેમનો બાધ કરવો જ શક્ય છે. આવો બાધ જ તત્ત્વાર્થે દૃશ્યપ્રપંચનું અગ્રહણ કહેવાય છે.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

सार्वात्म्यसिद्धये भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः ।
समाधिं विदधात्येषा शान्तोदान्त इति श्रुतिः ॥३४२॥

कृतश्रवणकर्मणः = જેણે શ્રુતિવાક્યોનું શ્રવણ કર્યું હોય
भिक्षोः = (એવા) સંન્યાસીને
सार्वात्म्यसिद्धये = સર્વાત્મભાવની પ્રાપ્તિ માટે
'शान्तोदान्त' इति = '**शान्तो दान्त**' શમ, દમ (અને ઉપરતિવાળા થઈ)
एषा श्रुतिः = આ શ્રુતિ
समाधिं विदधाति = સમાધિનું વિધાન કરે છે.

જે બહુશ્રુત ભિક્ષુ કે સંન્યાસી હોય તેણે સર્વમાં આત્મદર્શન કરવા માટે જ શ્રવણરૂપી કર્મ કર્યું હોય છે. તેવા બહુશ્રુતને જ શ્રુતિ, સમાધિનો ઉપદેશ આપતા જણાવે છે કે **शान्तो दान्त** અર્થાત્ શમ અને દમયુક્ત સાધનચતુષ્ટય સંપન્ન થવું જોઈએ.

ભારતવર્ષની અલૌકિક અને ગેબી આધ્યાત્મિક કે વૈદિક પરંપરામાં વિદ્વાન કે તત્ત્વજ્ઞાનીની સ્તુતિ માટે કે પરખ માટે, તે વિશાળ વાચનવાળો (WELL-READ) છે તેવું કહેવામાં નથી આવતું પરંતુ તેને 'બહુશ્રુત'ની ઉપાધિથી અલંકૃત કરવામાં આવે છે. કારણ કે આત્મા અવર્ણનીય હોવાથી તેમજ અતીન્દ્રિય અને મન-બુદ્ધિથી અગમ્ય હોવાથી, ન વર્ણવી શકાય, ન વાંચી શકાય, ન આપોઆપ જાણી શકાય. આમ હોવાથી, જે આત્મતત્ત્વ નથી પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ, તેને જાણવા કે તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા શ્રુતિના શબ્દોને પ્રમાણ માનવામાં આવે છે. અર્થાત્ સદ્‌ગુરુ દ્વારા ઉપદેશાયેલા શ્રુતિજન્ય મહાવાક્યોના ઉપદેશનું શબ્દ દ્વારા જો શ્રવણ કરવામાં આવે તો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે તેમ છે. ટૂંકમાં, આત્મતત્ત્વ જાણવા ગુરુમુખે તેનો નિર્દેશ સાંભળવો અનિવાર્ય છે અને તેવા ઉપદેશથી જ શિષ્ય, અજ્ઞાનનું આવરણ દૂર કરી શકે છે. અનાવરણસંયુક્ત સદ્‌ગુરુનો સ્વાનુભવ શ્રવણ કરી જ્ઞાન માટે પ્રેરણા પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આમ, આત્માને જાણવા શ્રુતિના વાક્યો, યુક્તિથી થતું અનુમાન અને સંતની અનુભૂતિથી મળતું શંકાનું સમાધાન એ ત્રણેય અનિવાર્ય છે. માટે જ શ્રવણનું આત્મસાક્ષાત્કાર માટે મહત્ત્વ છે. તેથી જ અત્રે જણાવ્યું છે કે ભિક્ષુ કે સંન્યાસીએ સર્વાત્મદર્શન માટે શ્રવણરૂપી કર્તવ્યકર્મ કરેલું હોય છે. "**भिक्षोः कृतश्रवणकर्मणः सार्वात्म्यसिद्धये**" "સંન્યાસી કે ભિક્ષુએ સર્વાત્મદર્શન માટે શ્રુતિના વાક્યોનું શ્રવણરૂપી કર્તવ્યકર્મ કરેલું હોય છે." માટે જ તેવા સંન્યાસીને બૃહદારણ્યક શ્રુતિ ઉપદેશે છે કે, "**शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ।**"(બૃહદારણ્યકોપનિષદ-૪-૪-૨૩) સર્વાત્મદર્શનની ઇચ્છાવાળાએ ચિત્તની વૃત્તિઓને શાન્ત કરવા રૂપી 'શમ' કેળવવો. ત્યારબાદ ઇન્દ્રિયોને વિષયોથી પાછી બોલાવવારૂપી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો. જિતેન્દ્રિય થવું અર્થાત્ 'દમ' પ્રાપ્ત કરવો. ત્યારબાદ જો ચિત્તની વૃત્તિઓ વિક્ષેપમુક્ત બની હોય, શાન્ત થઈ હોય, તો તેવા ચિત્ત વડે કોઈ પણ જાતની પ્રતિક્રિયા કે ઉદ્વેગ કર્યા વિના સર્વ કાંઈ સહન કરવારૂપી તિતિક્ષા કેળવવી. ત્યારબાદ ધર્મ, અર્થ અને કામ જેવા પુરુષાર્થોથી ઉપરામ થવું અને માત્ર મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે

ચિત્તને સ્થિર કરી બુદ્ધિની કે શુદ્ધ ચિત્તની આંતરગુહામાં આત્મદર્શન કરવું જોઈએ. તે જ આત્માનું સુદર્શન પ્રત્યેક નામ અને આકારમાં પણ અંતર્યામી કે પ્રત્યગાત્મા તરીકે કરવું. તેથી સર્વાત્મદર્શનમાં નહીં બચે ચિત્તની ઉપાધિ કે નહીં રહે પિંડની વ્યાધિ કે ઈશ્વરની માયા રૂપી મહોપાધિ. આને જ સર્વાત્મદર્શનરૂપી શ્રુતિસંમત સમાધિ કહેવામાં આવે છે. માટે જ શ્રુતિએ તેવી તાત્ત્વિક સમાધિ ઉપદેશેલી છે. જેનો ઉલ્લેખ આચાર્યશ્રીએ અત્રે કર્યો છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

आरूढशक्तेरहमो विनाशः
कर्तुं न शक्यः सहसापि पण्डितैः ।
ये निर्विकल्पाख्यसमाधिनिश्चला-
स्तानन्तरानन्तभवा हि वासनाः ॥३४३॥

ये निर्विकल्पाख्य	= (જેઓ) નિર્વિકલ્પ નામની
समाधिनिश्चलाः	= સમાધિમાં નિશ્ચલ બન્યા છે
तानंतरा	= તેમના સિવાય
पण्डितैः अपि	= (જેમણે શ્રવણ માત્ર કર્યું છે તેવા) પંડિતો વડે
आरूढशक्तेः	= શક્તિશાળી બનેલા
अहमः	= અહંકારનો
विनाशः कर्तुम्	= વિનાશ કરવો
सहसा	= એકદમ
न शक्यः	= શક્ય નથી.
हि अनन्तभवा वासनाः	= (કારણ કે) વાસનાઓ અનન્ત જન્મોની છે.

પૂર્વના શ્લોકમાં બહુશ્રુત જ્ઞાની માટે શ્રુતિસંમત સમાધિનો ઉલ્લેખ કર્યા બાદ હવે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જેઓ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કે અધ્યયન માત્ર કરીને પંડિત બન્યા છે તેમને પણ કોઈ કોઈવાર પૂર્વના અનંત જન્મોની

વાસનાઓ ઉદય પામતી જણાય છે. તેથી તેવી પૂર્વ વાસનાના બળે તેઓ પણ કોઈ કોઈવાર પંડિત કે વિદ્વાન હોવા છતાં મહાબળવાન અહંકારનો શિકાર બને છે. તેથી સમજાય છે કે અવ્યક્ત, સુષુપ્ત અને નિષ્ક્રિયં દેખાતા અહંકારનો વિનાશ કરવો સરળ કે સહજ નથી.

આમ વિદ્વાન, સિદ્ધ કે સમાધિસંપન્ન લોકોની સ્થિતિ જોઈ મુમુક્ષુઓએ સાવધાનીપૂર્વક વિચાર કરવો કે બ્રહ્મભાવના દ્વારા બ્રહ્મભાવમાં અતૂટ નિષ્ઠા સાથે એવી રીતે સ્થિત થવું જોઈએ કે તેવી સ્થિતિમાં અહંકારની કલ્પના પણ ઉદય ન પામે અને 'હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, શરીરાદિ છું', એવા વિચારની ગંધ પણ ન બચે. તાત્પર્યમાં, અહંકારાદિની આત્યંતિક નિવૃત્તિ ન થાય કે તમામ અનાત્મવૃત્તિઓનું વિસ્મરણ ન થાય ત્યાં સુધી સમજવું કે સાચી સમાધિ સંપન્ન થઈ નથી.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

अहंबुद्ध्यैव मोहिन्या योजयित्वाऽऽवृतेर्बलात् ।
विक्षेपशक्तिः पुरुषं विक्षेपयति तद्गुणैः ॥३४४॥

विक्षेपशक्तिः एव = વિક્ષેપશક્તિ જ
मोहिन्या = મોહ પમાડનારી
आवृतेः बलात् = આવરણશક્તિના બળથી
अहं बुद्ध्या = અહંકારબુદ્ધિ સાથે (પુરુષને)
योजयित्वा = જોડી દઈને
तद्गुणैः = તેના (વિક્ષેપશક્તિના) ગુણોથી
पुरुषम् = પુરુષને
विक्षेपयति = વિક્ષિપ્ત કરે છે.

વિક્ષેપશક્તિનું વિઘ્ન

જેમ કોઈ પ્રધાનનો પુત્ર પોતે નિર્બળ હોવા છતાં પિતાની સત્તા,

સામર્થ્ય અને બળના ઉપયોગ દ્વારા અન્યને હેરાન કરી શકે કે સતાવી શકે. એ જ પ્રમાણે માયાના રજસ ગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વિક્ષેપ નામની શક્તિ આવરણશક્તિના બળે અને તેના સહારાથી મુમુક્ષુપુરુષને મોહમાં નાંખી તેને અહંબુદ્ધિ સાથે જોડે છે. માટે જ પુરુષ પોતાને કર્તા, ભોક્તા, શરીર, પ્રાણ, બુદ્ધિ આદિ માનવા લાગે છે. આમ, મોહિત કરનારી આવરણશક્તિના બળથી જ વિક્ષેપશક્તિ પુરુષને પોતે જે નથી તે માનવા પ્રેરી તેને અહંબુદ્ધિ સાથે જોડે છે અને ત્યારબાદ પુરુષને કર્મના ચાકડે ચઢાવી સારાનરસાં ફળ અપાવી પુરુષને બેચેન બનાવે છે, તેના જીવનમાં વિક્ષેપ ઊભો કરે છે. તે પુરુષના શાંત સરોવર જેવા જીવનમાં વિક્ષેપના કાંકરા નાંખી તેની જીવનશાંતિને ડહોળી નાંખે છે.

સર્વને સ્પષ્ટ થવું જોઈએ કે જેમ પ્રધાનનો પુત્ર પિતાની સત્તા અને સામર્થ્યબળને લીધે જ અન્યને પરેશાન કરી શકે તેમ મુમુક્ષુને સૌ પ્રથમ તમોગુણ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલી આવરણશક્તિ જ પોતાના આત્માથી આચ્છાદિત કરી દે છે અર્થાત્ સત, ચિત, આનંદસ્વરૂપ આત્મા ઉપર જે પડદો કે આવરણ છે એ તમોગુણના લીધે છે અર્થાત્ તમોગુણથી પ્રમાદ જન્મે અને તેવો પ્રમાદ આત્માને જાણવામાં આળસ અને અવિદ્યા ઊભી કરી મુમુક્ષુને આત્મજ્ઞાનથી વંચિત કરે છે. તેથી સમજાય છે કે પ્રથમ તો મોક્ષની ઇચ્છાવાળો પુરુષ, તમોગુણની આવરણશક્તિથી આવૃત્ત થયેલો જ હોય છે અર્થાત્ ઢંકાયેલો જ હોય છે. આમ, જે અજ્ઞાની બની ચૂક્યો છે, મોહિત થઈ ચૂક્યો છે, આવરણશક્તિગ્રસ્ત છે, તેને જ વિક્ષેપશક્તિ પરેશાન કરી શકે છે. તાત્પર્યમાં, આવરણશક્તિની સત્તા કે બળથી ભ્રાંત થયેલો જે પુરુષ છે, તેને જ વિક્ષેપશક્તિ અહંબુદ્ધિ સાથે જોડે છે. તેથી પ્રધાનની સત્તા અને સામર્થ્ય જેવી જ સત્તા અને સામર્થ્ય, આવરણશક્તિ પાસે છે અને તે આવરણશક્તિના બળનો, સત્તાનો સહયોગ વિક્ષેપ નામની શક્તિ લે છે. આમ, બંને શક્તિઓ ભેગી થઈને અર્થાત્ આવરણશક્તિના બળે વિક્ષેપ નામની શક્તિ મુમુક્ષુપુરુષને અહંબુદ્ધિ સાથે જોડી, તેના જીવનમાં કર્મની વાસના પ્રગટાવી, નિત્ય નિરંતર વાસનાગ્નિમાં મુમુક્ષુને બાળ્યા કરે છે, દુઃખ ઉપજાવે છે, કર્મના ફળ ભોગવવા

અનંત યોનીઓમાં ધકેલે છે. આમ, વિક્ષેપ અને આવરણશક્તિ બંધન ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય કરે છે. માટે જ મુમુક્ષુએ વિના વિલંબે ઉપરોક્ત બંને શક્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

(છંદ-વસંતતિલકા)

विक्षेपशक्तिविजयो विषमो विधातुं
निःशेषमावरणशक्तिनिवृत्त्यभावे ।
दृगदृश्ययोः स्फुटपयोजलवद्विभागे
नश्येत् तदावरणमात्मनि च स्वभावात् ।
निःसंशयेन भवति प्रतिबन्धशून्यो
विक्षेपणं न हि तदा यदि चेन्मृषार्थे ॥३४५॥

निःशेषम्–आवरणशक्ति–निवृत्ति–अभावे = જ્યાં સુધી સંપૂર્ણપણે આવરણશક્તિ દૂર ન થઈ હોય ત્યાં સુધી
विक्षेपशक्तिविजयः = વિક્ષેપશક્તિ ઉપર વિજય
विधातुं विषमः = મેળવવો મુશ્કેલ છે.
स्फुटपयोजलवत् = દૂધ અને જળના (વિભાગ) જેમ
दृग्–दृश्ययोः विभागे = દ્રષ્ટા અને દૃશ્યનો વિભાગ (વિવેક) કરવામાં આવે
तदा आत्मनि आवरणं स्वभावात् = ત્યારે અંતઃકરણમાં રહેલું આવરણ અનાયાસે
नश्येत् = નાશ પામે છે.
च यदि चेत् मृषार्थे = અને(પછી) જો મિથ્યા પદાર્થોમાં
विक्षेपणं हि न = પ્રવૃત્તિ જ ન કરે તો
निःसंशयेन = નિઃસંદેહ
प्रतिबन्धशून्यः = તે પ્રતિબંધ કે વિઘ્નથી મુક્ત
भवति = થાય છે.

આવરણશક્તિથી વિક્ષેપ

પૂર્વે વિચારણા કરવામાં આવી કે તમોગુણની આવરણશક્તિ અને રજોગુણની વિક્ષેપશક્તિ જ બંધનકારક છે. તેથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી તમોગુણની આવરણશક્તિને નિ:શેષરૂપે અર્થાત્ સંપૂર્ણપણે દૂર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી રજોગુણની વિક્ષેપશક્તિ ઉપર વિજય મેળવી વિક્ષેપ દૂર કરવો અતિમુશ્કેલ છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અજ્ઞાન, અવિદ્યા કે પ્રમાદનું તમોગુણવાળું આત્મા ઉપરનું આવરણ જ આત્માનું સાચું જ્ઞાન ન થવા દેતાં દેહાદિને જ આત્મા માનવા પ્રેરે છે. માટે જ અજ્ઞાનના આવરણથી છતી આંખે આંધળો બનેલો મુમુક્ષુ, પોતાને શરીર માની, શરીરના મૃત્યુને પોતાનો ભય સમજી, જીવનશાંતિમાં વિક્ષેપનો અનુભવ કરે છે. આત્માને આવરણ કરનારી શક્તિ જ્યાં સુધી સક્રિય હોય છે ત્યાં સુધી આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ મુશ્કેલ છે. પણ જો કોઈ સાધક કે મુમુક્ષુ, સદ્ગુરુની કૃપાથી આવરણ દૂર કરવા માટે પ્રબળ પુરુષાર્થી બને અને તેના પુરુષાર્થમાં ઈશ્વરના અનુગ્રહની સુગંધ ભળે, તો નિશ્ચિત મા શ્રુતિ અને સ્મૃતિની જ્ઞાનદૃષ્ટિ, સાધકને અલંકૃત કરી શકે અને આવરણશક્તિ નિવૃત્ત થઈ શકે. જેણે પોતાના આત્મસ્વરૂપ ઉપરનું આવરણ દૂર કર્યું છે તે દેહતાદાત્મ્યથી મુક્ત થયો છે અને તેથી તેના ઉપર રજોગુણની વિક્ષેપશક્તિની કાંઈ અસર થતી નથી. આમ, બંને શક્તિના બંધનમાંથી દૂર થવાની ઇચ્છાવાળાએ પ્રથમ આવરણશક્તિની નિવૃત્તિ કરી પોતાના આત્મસ્વરૂપનું અનાવરણ કરી વિક્ષેપશક્તિનો સંહાર કરવો જોઈએ.

જેવી રીતે દૂધ અને જળમાં ભેદ હોવાથી બંને એકબીજાના વિરોધી છે, જુદાં છે, બંનેના ધર્મો પણ ભિન્ન ભિન્ન છે, તે જ પ્રમાણે આત્મા અને દૃશ્ય જગત અર્થાત્ જે કંઈ અનુભવગમ્ય છે, ચક્ષુ-ઇન્દ્રિયનો વિષય છે, પ્રત્યક્ષ છે, સાકાર છે, જન્મેલું છે, તેવા શરીરાદિ સર્વ પદાર્થો જુદાં જુદાં અને વિરોધી ધર્મવાળા છે. જગત દૃશ્ય છે, આત્મા દૃષ્ટા છે; જગત સાક્ષ્ય છે, આત્મા સાક્ષી છે; જગત જડ છે, આત્મા ચેતન છે; જગત જન્મેલું છે,

આત્મા અજન્મા છે; જગત વિનાશી છે, આત્મા અવિનાશી છે; જગત આરોપ છે, આત્મા અધિષ્ઠાન છે. આમ બંને અન્યોન્યના વિરોધી હોવાથી તેમનું ઐક્ય સંભવી શકે નહીં.

આવો આત્મા અને શરીર વચ્ચેનો ભેદ તો આંધળાને પણ દેખાય તેવો સુસ્પષ્ટ છે. તેથી શરીર ન તો આત્મા થઈ શકે કે પછી આત્મા કદાપિ મરણશીલ શરીર થઈ શકે નહીં. તે ન્યાયે જન્મેલું જગત અજન્મા આત્મા ન થાય અને અનાદિ, અજન્મા, અનંત તથા અપરિવર્તનશીલ આત્મા, સંસારની જેમ નિત્ય પરિવર્તન પામતો સંસાર કે જગત પણ થઈ શકે નહીં. આવું વિવેકજ્ઞાન જેને જેને થાય તે પોતાના આત્મસ્વરૂપનો અસંગ, નિર્લેપ, અદ્વિતીય, નિરાકાર ધર્મ કે સ્વરૂપ જાણી શકે છે. આત્મા તરીકે હું તો સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ છું તો મને મારાથી સૂક્ષ્મ આવરણ કે પડદો કઈ રીતે ઢાંકી શકે કે હોઈ શકે? હું અસંગ તો મને આવરણનો સાથ, સંગાથ કે સ્પર્શ કેવો? હું કમળ જેમ નિર્લેપ તો મને અજ્ઞાનના આવરણનો કે તમોગુણની આવરણશક્તિનો લેપ કેવો? હું આત્મા તરીકે માયાથી મુક્ત છું, તો માયાના તમોગુણનું આવરણ મને અડે કઈ રીતે? હું નિરાકાર તો મારે કેવો સાકાર પડદો કે કેવું દશ્ય આવરણ? આત્મસ્વરૂપે હું તો ત્રણે કાળે રહેનારો જ્યારે આવરણ તો અજ્ઞાનકાળે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એ તો ઠીક, પણ જ્ઞાનકાળે આવરણનો બાધ પણ થઈ જાય તેથી આવરણ, ભ્રાંતિથી અન્ય કંઈ જ નથી. હું તો તમામ શરીરોનું, સાકારનું, જગતનું , દશ્યપ્રપંચનું એક અને અદ્વિતીય અધિષ્ઠાનમાત્ર છું. સત્ય, જ્ઞાન અને અનંતસ્વરૂપવાળો હું બ્રહ્મ છું. મારે વળી આવરણની ભ્રમણા કેવી? અગર કેવી અવિદ્યાની ભ્રાંતિ? આત્મસ્વરૂપે હું શુદ્ધ છું, બુદ્ધ છું , મુક્ત છું , શાશ્વત રીતે પ્રશાંત છું. મારે વળી વિક્ષેપની નશ્વર ભ્રાંતિનો સંગ ક્યાં?

આવી બ્રહ્મભાવનામાં કે આત્મવિચારણામાં નથી સંસારના અસત પદાર્થોની આસક્તિ, તો કેવો વિક્ષેપ? કે કેવું વિક્ષેપનું વિઘ્ન? માટે મારી અમના આત્મસ્થિતિમાં મન નથી તો રજોગુણની વિક્ષેપશક્તિનો સંભવ હોઈ

શકે નહીં. આવા તાત્ત્વિક વિચારોથી જ વિક્ષેપશક્તિને જો દૂર કરવામાં આવે તો નિ:સંદેહ મુમુક્ષુ, વિક્ષેપશક્તિના બંધનથી મુક્ત થાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

सम्यग्विवेकः स्फुटबोधजन्यो
विभज्य दृग्दृश्य पदार्थतत्त्वम् ।
छिनत्ति मायाकृतमोहबन्धं
यस्माद् विमुक्तस्य पुनर्न संसृतिः ॥३४६॥

स्फुटबोधजन्यः	= સ્પષ્ટ (વિપરીતજ્ઞાન રહિત) જ્ઞાનથી જન્મેલો
सम्यक् विवेकः	= સમ્યક્‌વિવેક
दृक्–दृश्य पदार्थतत्त्वम् विभज्य	= દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય પદાર્થનું વિભાજન કરી
मायाकृत	= માયાએ કરેલા
मोहबन्धम्	= મોહબન્ધનને
छिनत्ति	= કાપી નાંખે છે.
यस्मात्	= તેનાથી (અવિદ્યાથી)
विमुक्तस्य	= મુક્ત થયેલા જીવને
संसृतिः	= સંસાર
पुनः न	= ફરીથી પ્રાપ્ત થતો નથી.

વિવેકથી મુક્તિ

આવરણ અને વિક્ષેપશક્તિ બંધનનું કારણ છે તેવા તારતમ્યને સ્પર્શ કર્યા બાદ, હવે વિવેકરૂપી અસંગશસ્ત્ર દ્વારા સંસારબંધનનો ઉચ્છેદ કરવાનું સૂત્ર સમજાવતા જણાવ્યું છે કે આત્મજ્ઞાન દ્વારા જન્મેલા સમ્યક્‌વિવેક દ્વારા દૃક્ વસ્તુનો તત્ત્વાર્થ આત્મા અને દૃશ્ય વસ્તુનો અર્થ જગત છે એવો નિર્ણય થાય છે. નિત્યાનિત્ય વસ્તુના વિવેક દ્વારા જ દૃક્ અને દૃશ્યનું અર્થાત્ આત્મા અને દેહાદિ દૃશ્યો જેવા જગતનું વિભાજન થાય છે. તેથી સુસ્પષ્ટ થાય છે

કે દૃક્ વસ્તુ તરીકે જગજાહેર થયેલ આત્મા, નાશવાન જગત હોઈ શકે નહીં. કારણ કે જગતનો બાધ કે અભાવ છે તેથી જગત અનિત્ય છે, અસત છે ત્યારે આત્માનો અભાવ શક્ય નથી. તેથી આત્મા ત્રણે કાળે, ત્રણે અવસ્થામાં સર્વનો સાક્ષી છે. તેથી તે સાક્ષ્ય જગત બની શકે નહીં. આવું સત્ય જેને ખબર હોય તે પોતે આત્મસ્વરૂપ થયેલાને જો ભ્રાંત જગત, અનિત્ય જગત, મિથ્યા જગત, જો દૃશ્ય નથી, તો જગત કે સંસારનું બંધન ક્યાંથી દૃશ્ય હોય? આવી વિવેકવિચારણા દ્વારા માયાએ રચેલા મોહબંધનથી છૂટેલો મુક્ત પુરુષ ફરીથી સંસારબંધનમાં અર્થાત્ જન્મ-મૃત્યુના ચક્રમાં નશ્વર પદાર્થોની આસક્તિમાં પુનઃ પ્રવેશ કરતો નથી. માટે મુમુક્ષુએ સાધનચતુષ્ટય સંપત્તિમાં જેનું સ્થાન પ્રથમ કે મોખરે છે તેને જીવનરથનું સુકાન સોંપી અર્થાત્ વિવેકને જીવનયાત્રાના સારથિ બનાવી મોક્ષમાર્ગે પ્રસ્થાન કરવું જોઈએ. તેવો વિવેકી સારથિ હંમેશા તેવા મુમુક્ષુને પરમાત્મપ્રાપ્તિ તરફ જ લઈ જાય. કદાપિ ભ્રાંતિમાં પણ વિવેકી સારથિ પદાર્થોના આલિંગન માટે મુમુક્ષુને ઘસડી જાય નહીં. માટે ચેતતા રહેજો! અહંકાર તમારા જીવનરથનું સુકાન ઝૂંટવી ન લે અગર અવિવેક તમારા જીવનરથનો માલિક ન બની જાય.

(છંદ-ઉપજાતિ)

परावरैकत्वविवेकवह्निः
दहत्यविद्यागहनं ह्यशेषम् ।
किं स्यात्पुनः संसरणस्य
बीजमद्वैतभावं समुपेयुषोऽस्य ॥३४७॥

परावरैकत्व विवेकवह्निः = પર=બ્રહ્મ અને અવર=જીવાત્માના એકત્વનો વિવેક, અગ્નિની જેમ
अविद्यागहनम् = અવિદ્યારૂપી ગહન વનને
हि अशेषम् दहति = સંપૂર્ણ રીતે બાળી નાંખે છે.
अद्वैतभावम् = (તો પછી) અદ્વૈતભાવને
समुपेयुषः अस्य = પામેલા આ(જ્ઞાની)ને

पुनः = ફરીથી
संसरणस्य = સંસારપ્રાપ્તિનું
बीजं किं स्यात् = કારણ શું હોય? (કંઈ ન હોય.)

યથાર્થ-પારમાર્થિક જ્ઞાન

પ્રસ્તુત શ્લોકમાં પરબ્રહ્મનો **'पर'** તરીકે ઉલ્લેખ થયો છે અને જીવાત્માને **'अवर'** શબ્દથી ઓળખાવ્યો છે. છતાં સમજાવ્યું છે કે વિવેકરૂપી જ્ઞાનાગ્નિમાં બ્રહ્મ અને જીવાત્માનો ભેદ કે જૂદાઈ ભસ્મ થાય છે. પર અને અવર અર્થાત્ જીવ અને બ્રહ્મ બંને એક, અદ્વિતીય અને અભેદ છે તેવું જણાય છે. આમ, વિવેકજ્ઞાનની ઝળહળતી જ્વાળાઓ જીવ અને બ્રહ્મનો ભેદ ભસ્મ કરે છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ સાથે સાથે અવિદ્યારૂપી ગહન વનને પણ સંપૂર્ણ રીતે ભસ્મીભૂત કરે છે. માટે જ આવા વિવેકજ્ઞાનને સંપન્ન અદ્વૈતભાવવાળો જ્ઞાની, કઈ રીતે ફરીથી સંસારી બનાવનારી સંસારના બીજ કે કારણ જેવી અવિદ્યાને આધીન થાય?

તાત્પર્યમાં, આત્મજ્ઞાન એ અગ્નિ છે. જે કોઈ પોતાના હૃદયમાં આત્મજ્ઞાનની જ્વાળાઓ પ્રગટાવી શકે છે તેને અંતઃકરણમાં જ માયા, અવિદ્યા, આવરણશક્તિ કે વિક્ષેપશક્તિનું સ્મશાન જણાય છે. તેથી ન તેને પુનઃ ગર્ભમાં કેદી બનવું પડે કે સ્મશાનમાં શયન કરવું પડે. કારણ કે સંસારના કારણ જેવી અવિદ્યા કે આવરણ-વિક્ષેપશક્તિના ગહન વનને જ્ઞાનાગ્નિ નામશેષ કરી, ચપટી ભસ્મ બનાવી દે છે અને તેવી ભસ્મ દ્વારા જ જ્ઞાની ભસ્માંકિત થઈ જગતમાં વિહાર કરે છે. માટે જગતમાં જીવે છે પણ જગતને જોતો નથી. સંસારમાં ભ્રમણ કરે છે પણ સંસારને સ્વપ્ન માને છે. બધું જ ભોગવે છે પણ ભોગ્યપદાર્થોને કે ભોક્તાને સ્પર્શ કરતો નથી કારણ કે જ્ઞાનાગ્નિમાં તપ્ત થઈને પતિતપાવન થયેલો તે પોતાને જીવથી, જગતથી, અવિદ્યાથી, ઉપાધિથી તથા અહં-મમભાવથી અસંગ માને છે. માટે તમામ બંધનોથી નિર્મુક્ત થયેલો સર્વ કાંઈ કરતો હોવા છતાં, કંઈ જ કરતો નથી અને અજ્ઞાનીઓની અવિદ્યામાં થતી પ્રવૃત્તિમાં પોતે નિશ્ચિંત થઈ જ્ઞાનાગ્નિની પથારી પાથરી તેમાં ઊંઘ્યા

કરે છે અને જયારે પોતાના 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' જેવા બ્રહ્મભાવમાં તે જાગે છે ત્યારે ભૂતમાત્રને બ્રહ્મભાવરૂપી જાગૃતિમાં નિષ્ક્રિય કે ઊંઘતા તે જાણે છે. આ જ છે આત્મજ્ઞાનની ચમત્કૃતિ; આ જ છે વૈભવ વિવેકજ્ઞાન સંપન્ન જ્ઞાનીનો. માટે ચાલો, આપણે સૌ સદ્‌ગુરુના શરણે જઈ, મા શ્રુતિના ચરણોમાં આશ્રય લઈ, જગતનિયંતાને નમન કરી, તેની કૃપાના કૃપાપાત્ર થઈ, હૃદયમાં જ્ઞાનાગ્નિ પ્રગટાવવા પ્રયાણ કરીએ. તે સિવાય મુક્તિનો અન્ય કોઈ ઉપાય નથી. 'नान्यः पन्था विद्यते अयनाय ।'

(છંદ–ગીતિ)

आवरणस्य निवृत्तिर्भवति च सम्यक्पदार्थदर्शनतः ।
मिथ्याज्ञानविनाशस्तद्वद्विक्षेपजनितदुःखनिवृत्तिः ॥३४८॥

सम्यक्पदार्थदर्शनतः	= (આત્મારૂપી) સમ્યક્ પદાર્થના દર્શનથી
आवरणस्य	= અવિદ્યાના આવરણની
निवृत्तिः	= નિવૃત્તિ
भवति	= થઈ જાય છે.
तद्‌वत्–मिथ्याज्ञानविनाशः	= તે જ પ્રમાણે મિથ્યાજ્ઞાનનો વિનાશ થાય છે.
च विक्षेपजनित–	= અને વિક્ષેપશક્તિથી ઉપજતાં
दुःखनिवृत्तिः	= દુઃખોની નિવૃત્તિ પણ થાય છે.

"आवरणस्य निवृत्तिः भवति" આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે તેવો ઉપદેશ પૂર્વેના શ્લોકના અનુસંધાનમાં જણાય છે. પૂર્વે સમજાવ્યું કે જીવ-બ્રહ્મ ઐક્યના જ્ઞાનથી અવિદ્યારૂપી વન બળી જાય છે. તેથી અત્રે સમજાવે છે કે સમ્યક્ આત્મતત્ત્વરૂપી જે પદાર્થ કે વસ્તુ છે, તેના દર્શનથી અર્થાત્ જ્ઞાનથી અવિદ્યારૂપી આવરણની નિવૃત્તિ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનમાં ''દર્શન'' શબ્દ 'જાણવું' તેવા અર્થમાં વપરાય છે. જેમ 'પ્રસાદ' અર્થાત્ કોઈ ખાદ્યવસ્તુ નહીં પણ ચિત્તશુદ્ધિરૂપી પ્રસાદ, તેમ દર્શન અર્થાત્ જાણવું, જ્ઞાન, એવો સંદર્ભ છે.

માટે સ્પષ્ટ છે કે આત્મારૂપી પદાર્થ કે વસ્તુના જ્ઞાનમાં અવિદ્યા કે અજ્ઞાન ટકી શકે નહીં. કારણ કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી તેની હયાતીમાં અવિદ્યા ટકી શકે નહીં, અર્થાત્ તેનો બાધ થાય. કારણ અવિદ્યા અનાદિ છે છતાં 'સાન્ત' અર્થાત્ અન્ત પામવાના સ્વભાવવાળી છે અને તેનો અંત જ્ઞાનમાં જ શક્ય છે. અવિદ્યા જ આત્મવસ્તુને જણાવા દેતી નથી, તેથી તેને આવરણ કહેવાય છે. જેમ અંધારું, અજવાળામાં ન ટકે કારણ કે બન્ને પૂર્ણ વિરોધી છે. ઘણી વસ્તુ, પદાર્થો રહેલા હોય છતાં અંધારાના લીધે જણાય નહીં, તો સમજવું કે અંધારું પદાર્થોને ઢાંકે છે, માટે તે આવરણ છે. તે જ પ્રમાણે આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન થવામાં અજ્ઞાન કે અવિદ્યા જ કારણ છે, માટે તેને આવરણ કહ્યું છે. આવા આવરણનો બાધ કે નિવૃત્તિ માત્ર આત્મપદાર્થોના યથાર્થ કે સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા જ થઈ શકે કારણ કે બન્ને અન્યોન્યના પૂર્ણ વિરોધી છે, માટે એક સાથે એક સમયે સંભવી શકે નહીં.

જે ક્ષણે સમજાય કે હું સત ચિત આનંદસ્વરૂપ, અજર, અમર, આત્મા છું, તે જ ક્ષણે અવિદ્યાનું આવરણ નષ્ટ થાય છે અને તેના લીધે જે મિથ્યાજ્ઞાન જન્મેલું કે 'હું શરીર છુ', તે મિથ્યા જ્ઞાનનો પણ આત્યંતિક અંત જણાય છે. તદુપરાંત, મિથ્યાજ્ઞાનથી 'શરીર હું છું', તેવું સઘન તાદાત્મ્ય થયેલું, અને માટે જ શરીર 'હું', તો તેની આધિ, વ્યાધિ પણ મારી અને શરીરનું મૃત્યુ પણ મારું જ કહેવાય. આવા મિથ્યાજ્ઞાનના બળે જ શરીરના રોગની ચિંતા, મૃત્યુનો ભય અને તેના લીધે ઉત્પન્ન થનારા વિક્ષેપ પણ મારા જ, તથા વિક્ષેપથી થતું દુઃખ પણ મારું જ કહેવાય. આમ, રજસ ગુણની વિક્ષેપ શક્તિથી મિથ્યાજ્ઞાનવાળા પુરુષને જે દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તેવા તમામ દુઃખ અને વિક્ષેપોની નિવૃત્તિ પણ માત્ર આત્મારૂપી પદાર્થના યથાર્થ જ્ઞાનથી થાય છે.

નિષ્કર્ષમાં આત્માના સમ્યક્જ્ઞાનથી (૧) અવિદ્યારૂપી આવરણ (૨) મિથ્યાજ્ઞાન તથા (૩) વિક્ષેપશક્તિજન્ય દુઃખનો સદંતર નાશ થાય છે.

(છંદ–ગીતિ)

एतत् त्रितयं दृष्टं सम्यक्रज्जुस्वरूप विज्ञानात् ।
तस्मात् वस्तु सतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा ॥३४६॥

सम्यक्–रज्जु–स्वरूप–विज्ञानात् = દોરીના સ્વરૂપના સમ્યક્ જ્ઞાન દ્વારા
एतत् त्रितयं दृष्टम् = આ ત્રણ (ઘટના) થતી દેખાય છે.

[(૧) દોરી પરના આવરણની નિવૃત્તિ
(૨) સર્પરૂપ મિથ્યાજ્ઞાનનો વિનાશ
(૩) સર્પ જોતાં જ ઉપજતાં ભયની નિવૃત્તિ
અર્થાત્ ભયથી જન્મેલા વિક્ષેપની નિવૃત્તિ]

तस्मात् = માટે
विदुषा = વિદ્વાને
बन्धमुक्तये = સંસારના બંધનમાંથી છૂટવા માટે
सतत्त्वं वस्तु = (આત્મ) વસ્તુને તત્ત્વતઃ
ज्ञातव्यम् = જાણવી જોઈએ.

દોરીના સ્વરૂપનું સમ્યક્ કે યથાર્થ જ્ઞાન થાય તો નિશ્ચિત ત્રણ ઘટના ઘટી શકે. (૧) દોરી પર અંધારારૂપી આવરણ હતું તેની નિવૃત્તિ. (૨) દોરીને જ સર્પ માની 'આ સર્પ છે', તેવા મિથ્યાજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, કે સર્પનો દોરીના જ્ઞાન માં બાધ. (૩) સર્પદર્શનથી જન્મેલા મિથ્યા ભયની નિવૃત્તિ અર્થાત્ ભયજન્ય વિક્ષેપની નિવૃત્તિ.

પૂર્વે જોયું તેમ, આત્મવસ્તુનું યથાર્થ જ્ઞાન (૧) અવિદ્યાના આવરણને (૨) મિથ્યાજ્ઞાનને (૩) વિક્ષેપશક્તિજન્ય દુઃખને નિવૃત્ત કરે છે. **'तस्मात् वस्तु सतत्त्वं ज्ञातव्यं बन्धमुक्तये विदुषा'** 'માટે વિદ્વાને બંધથી મુક્ત થવા આત્મવસ્તુને તત્વતઃ જાણવી જોઈએ.'

અંધારાનો સ્વભાવ કે ધર્મ, દોરીને સંતાડવાનો છે. જ્યારે અવિદ્યા

કે અજ્ઞાનનો ધર્મ, આત્મવસ્તુને સંતાડવાનો છે. માટે આત્મવસ્તુના જ્ઞાનથી અજ્ઞાન કે અવિદ્યાનો નાશ કરવો અનિવાર્ય છે. જો અવિદ્યા જ નથી, તો આવરણ ક્યાં? આવરણ નથી તો આત્મવસ્તુ સંતાય, છૂપાય કે અજાણ રહે કેમ? આમ, અજ્ઞાનના નાશમાં જ આત્મવસ્તુ, વિના પ્રયત્ને આપોઆપ પ્રગટ થઈ, પોતાને અભિવ્યક્ત કરે છે. તેથી દરેકે પોતાને આત્મા તરીકે જાણવો.

(છંદ-ઇન્દ્રવજ્રા)

अयोऽग्नियोगादिव सत्समन्वयात्
मात्रादिरूपेण विजृम्भते धीः ।
तत्कार्यमेतत् त्रितयं यतो मृषा
दृष्टं भ्रमस्वप्नमनोरथेषु ॥३५०॥

अयःअग्नियोगात् इव = લોઢું જેમ અગ્નિના સંયોગથી (અગ્નિના ધર્મવાળું ગરમ અને પ્રકાશમય જણાય છે.)
सत् समन्वयात् धीः = (તેમ) આત્માના સંબંધને લીધે બુદ્ધિ
मात्रादिरूपेण = જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપે
विजृम्भते = ભાસે છે.
एतद् = આ
त्रितयम् = ત્રણેય
तत् = તેનું (અવિવેકનું)
कार्यम् = કાર્ય છે.
यतो मृषा = તેથી મિથ્યા છે.
भ्रम–स्वप्न–मनोरथेषु = (કારણ કે) ભ્રમ, સ્વપ્ન અને મનના મનોરથોમાં
दृष्टम् = (ત્રણેનું મિથ્યાપણું) જોવામાં આવે છે.

'अयः अग्नियोगात् इव' એવું દર્શાવી સદૃષ્ટાંત સમજાવ્યું

છે કે જેમ લોઢું અગ્નિના સંયોગથી, અગ્નિના ધર્મથી સંયુક્ત થાય છે, અર્થાત્ લોઢામાં મૂળ સ્વભાવે પ્રકાશવાનો ધર્મ નથી, તદુપરાંત તેમાં દાહક શક્તિ પણ નથી. છતાં અગ્નિમાં તેને તપાવવાથી અગ્નિના ગુણધર્મો તે થોડો સમય ગ્રહણ કરી સંગ્રહે છે. તેથી લોઢાનો ગોળો તપેલો હોય તો લાલરંગનો અને પ્રકાશમય જણાય છે, તથા થોડો સમય દાહકશક્તિ સંપન્ન થાય છે. તેવી જ રીતે સતસ્વરૂપ ચૈતન્ય આત્મા, જ્ઞાન સ્વરૂપ હોઈ જાણવાના ધર્મવાળો છે. તેના સંસર્ગમાં જડ બુદ્ધિ પણ આત્માના ધર્મથી યુક્ત થાય છે અને ચેતન આત્મા જેવી ભાસે છે. આત્માની જેમ બુદ્ધિ પણ સર્વ કાંઈ જાણનારી જ્ઞાતા જેવી કે પ્રમાતા જેવી ભાસે છે. વળી તે બુદ્ધિ અમુક માત્રામાં જ્ઞેય અને જ્ઞાન જેવી પણ જણાય છે. આત્મા સ્વયંપ્રકાશિત હોઈ, પોતે જ પોતાને જણાવે છે, તેમ બુદ્ધિ પણ જડ હોઈ પરપ્રકાશિત અર્થાત્ આત્મા દ્વારા જ પ્રકાશિત હોવા છતાં આત્માના ધર્મ, ગુણ ગ્રહણ કરી આત્મવત્ જ્ઞેય અને જ્ઞાનસ્વરૂપ જણાય છે. આમ, જ્ઞાન, જ્ઞેય અને જ્ઞાતારૂપે કે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપે જણાય છે. પરંતુ વાસ્તવમાં બુદ્ધિ જડ, અનિત્ય, પરપ્રકાશિત અસત અને અનિત્ય છે.

આમ હોવાથી, બુદ્ધિના કાર્ય જેવું આ સઘળું દ્વૈત પ્રપંચ મિથ્યા છે. કારણ કે દ્વૈતમય કે ભેદમય જગત જો બુદ્ધિ દ્વારા જ જણાતુ હોય તો સ્વયંબુદ્ધિ જ જડ, પરપ્રકાશિત અને અનિત્ય હોવાથી દ્વૈતપ્રપંચવાળું જગત કદાપિ સત્ય ન હોઈ શકે, માટે જ બુદ્ધિજન્ય સર્વ ભેદમય સૃષ્ટિ મિથ્યા છે, કારણ કે બુદ્ધિનું કાર્ય કે સર્જન છે. **'तत्कार्यमेतद् त्रितयं यतो मृषा'** જેમ સ્વપ્ન સમયે જણાતી દ્વૈતમય સ્વપ્નસૃષ્ટિ, ભ્રાંતિ સમયનું ભેદદર્શન, તથા દિવાસ્વપ્ન કે કલ્પનામાં જણાતી અનેકતા મિથ્યા અને અસત્ છે, તેમ જાગૃતિમાં બુદ્ધિ દ્વારા જે દ્વૈતદર્શન થાય છે, તે પણ નિર્વિવાદ મિથ્યા જ છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

ततो विकारा प्रकृतेरहंमुखा
देहावसाना विषयाश्च सर्वे ।
क्षणेऽन्यथा भावितया ह्यमीषा-
मसत्वमात्मा तु कदापि नान्यथा ॥३५१॥

ततः	= એટલા માટે
अहंमुखाः देहावसानाः	= અહંકારથી માંડીને દેહ સુધીના
प्रकृतेः सर्वे विकाराः	= પ્રકૃતિના સર્વ વિકારો
विषयाः च	= અને વિષયો;
अमीषां क्षणे	= આ બધા ક્ષણે ક્ષણે
अन्यथा भावितया	= બદલાતા રહેતા હોવાથી
हि असत्त्वम्	= મિથ્યા જ છે.
आत्मा तु	= પણ આત્મા તો
कदापि	= કદાપિ
नान्यथा	= બદલાતો નથી.

પૂર્વેના શ્લોકમાં આપણે ચર્ચી ગયા કે જે કંઈ બુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞેય છે તે સર્વ કાંઈ મિથ્યા છે. તે ઉપરથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં એવો નિર્ણય તારવવામાં આવે છે કે અહંકારથી માંડીને દેહપર્યંત જે કંઈ પરિવર્તનો કે વિકારો પ્રાણી કે પદાર્થોમાં દૃશ્ય થાય છે તે સર્વ પ્રકૃતિનું કે માયાનું કાર્ય હોવાથી સત્ય હોઈ શકે નહીં, પરંતુ નિઃસંદેહ મિથ્યા કે અસત્ય જ છે. કારણ કે માયા કે પ્રકૃતિ જો દૃશ્યમાત્ર જગતનું કારણ હોય તો તે પોતે જ ઉપાધિ હોઈ સત્ય નથી. ઉપરાંત માયાનો બાધ જ્ઞાનકાળે અનુભવાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પણ જણાવે છે કે માયા તરવી મુશ્કેલ છે પણ પોતાને શરણે આવેલા માટે અશક્ય નથી. मायामेतां तरन्ति ते । (અ.૭-૧૪) આમ, માયાનો બાધ કે અભાવ જાણીતો છે. તેથી માયા કદાપિ ત્રિકાલાબાધિત સત્ય હોઈ શકે નહીં. તેથી સ્પષ્ટ છે કે અહંકારથી દેહ સુધીના જે કોઈ વિકારી પદાર્થો છે.

તેનું કારણ માયા જ જો અસત કે મિથ્યા હોય તો તેનું કાર્ય કદાપિ તેથી વિપરીત ન હોય. માટે અહંકારથી દેહ સુધીનું સર્વ વિકારી કાર્ય ક્ષણે-ક્ષણે પરિવર્તનશીલ હોવાથી મિથ્યા છે પરંતુ આત્મા તેવા પરિવર્તનશીલ કાર્યનો સાક્ષી હોવાથી પોતે અપરિવર્તનશીલ સત્ય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

नित्याद्वयाखण्डचिदेकरूपो
बुद्ध्यादिसाक्षी सदसद्विलक्षणः ।
अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः
प्रत्यक्सदानन्दघनः परात्मा ॥३५२॥

परात्मा	= પરમાત્મા
नित्य–	= નિત્ય,
अद्वय–	= અદ્વિતીય,
अखण्ड–	= અપરિચ્છિન્ન,
चिदेकरूपः	= જ્ઞાનસ્વરૂપ,
बुद्ध्यादि साक्षी	= બુદ્ધિ વગેરેનો સાક્ષી,
सत्–असत्–विलक्षणः	= સત અને અસતથી વિલક્ષણ
'अहं'–पद–प्रत्यय–लक्षितार्थः	= 'હું' એવા શબ્દનો અને જ્ઞાનનો લક્ષિતાર્થ
प्रत्यक्–	= દરેકમાં વ્યાપીને રહેલો (અને)
सदानन्दघनः	= સર્વદા આનંદઘન (છે.)

અહંકારથી માંડીને દેહપર્યંત જે કંઈ દૃશ્ય કે જ્ઞેય પ્રપંચ છે તે સર્વ માયાનું કાર્ય હોવાથી મિથ્યા છે અને વળી, તે ક્ષણે ક્ષણે બદલાતો રહેતો હોવાથી પણ નિત્ય કે સત્ય કહી શકાય તેવો નથી. પરંતુ તે સૌનો જે સાક્ષી છે, તે તેનાથી સર્વથા વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળો છે. તેના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે તે નિત્ય, અદ્વિતીય, અખંડ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે. બુદ્ધિ આદિ સંપૂર્ણ દૃશ્યપ્રપંચ જણાય છે ત્યારે તે પરમાત્મા તે સૌનો અવિકારી સાક્ષી થઈને પ્રકાશતો રહે છે. દૃશ્ય કે જ્ઞેય પદાર્થો અસત

છે. તેવું પૂર્વે કહ્યું, તેથી કાંઈ આ આત્મા 'સત' છે તેવું કહેવું યોગ્ય નથી. કારણ કે ખરેખર તેનું સ્વરૂપ વાણીથી અગોચર છે, શબ્દથી પર છે માટે તેને સત કે અસત કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી, તે **सदसद्विलक्षण** છે. સત કે અસત કંઈ પણ કહેતાં તે બુદ્ધિના વિષયરૂપ થઈ જાય છે. તેથી પરમાત્માને બુદ્ધિના વિષયરૂપે ન જાણતાં સાક્ષાત્ 'હું જ તે છું' એવી અભેદ બુદ્ધિ દ્વારા જાણવો જોઈએ. એવું સૂચિત કરવા માટે આચાર્યશ્રી જણાવે છે કે **अहंपदप्रत्ययलक्षितार्थः** અર્થાત્ તે **'अहम्'** એટલે કે 'હું' પદની પ્રતીતિ દ્વારા જ જણાય છે. તે, કોઈ એક દેહમાં રહેનારો તેનો અભિમાની નથી. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રાણીની હૃદયગુહામાં સાક્ષીસ્વરૂપે પ્રકાશનારો **प्रत्यगात्मा** છે. આનંદ જ તેનું સ્વરૂપ છે. તેથી તે **सदानंदघन** છે. આમ, આ શ્લોક દ્વારા માયાના કાર્યથી વિલક્ષણ પરમાત્માના અભેદ સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

इत्थं विपश्चित् सदसद्विभज्य
निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।
ज्ञात्वा स्वमात्मानमखण्डबोधम्
तेभ्यो विमुक्तः स्वयमेव शाम्यति ॥३५३॥

इत्थं विपश्चित् = આ રીતે વિદ્વાન પુરુષ
सत् असत् विभज्य = સત અને અસતનો ભેદ સમજી
निजबोधदृष्ट्या = પોતાની જ્ઞાનદૃષ્ટિથી
तत्त्वं निश्चित्य = આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય કરી
स्वं आत्मानम् = પોતાના આત્માને
अखण्डबोधम् = અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપ
ज्ञात्वा = જાણીને
तेभ्यः = તેમનાથી (અનાત્માથી)
विमुक्तः = મુક્ત થઈને
स्वयमेव = પોતાની મેળે જ

शाम्यति = શાન્ત થઈ જાય છે.

પૂર્વના બે શ્લોક દ્વારા કહેવાયેલા અર્થનો ઉપસંહાર કરતાં આ શ્લોકમાં જણાવાય છે કે વિદ્વાને પ્રથમ તો સત અને અસતનો વિવેક કરવો, **सदसद्विभज्य** અર્થાત્ સત અને અસત બન્નેને જુદા જુદા જાણી લેવા. અહંકારથી માંડી દેહપર્યંતના સર્વ દૃશ્ય કે જ્ઞેયપદાર્થો અસત છે અને તે સૌનો સાક્ષી ચૈતન્યસ્વરૂપ, જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા સત છે, તેવો નિશ્ચય કરી વિદ્વાને પોતાની જ્ઞાનમયી દૃષ્ટિ વડે કે શુદ્ધ-સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ વડે કે સત અને અસતનો ભેદ પારખનારી વિવેકીબુદ્ધિ વડે તત્ત્વનો નિશ્ચય કરવો. **निश्चित्य तत्त्वं निजबोधदृष्ट्या ।**

હવે તત્ત્વનો નિશ્ચય કેવા પ્રકારનો કરવો તે જણાવતાં કહે છે કે, **स्वं आत्मानं अखण्डबोधं ज्ञात्वा ।** પોતાના આત્માને અર્થાત્ પોતાને અખંડ જ્ઞાનસ્વરૂપે જાણવો. 'પોતાને દેહ-બુદ્ધિ આદિથી વિલક્ષણ જ્ઞાનસ્વરૂપે, આનંદસ્વરૂપે જાણવું', તે બ્રહ્મતત્ત્વનો નિશ્ચય છે. આવા ઉત્તમ નિશ્ચયની ફળશ્રુતિ જણાવતાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે 'હું બ્રહ્મ છું', એવો નિશ્ચય કરનાર માયાના કાર્યરૂપ સંસારથી મુક્ત થાય છે અને અનાયાસે જ, આપમેળે જ શાન્ત થઈ જાય છે. તાત્પર્ય કે 'હું બ્રહ્મ છું', તેવા નિશ્ચયમાં સ્થિત વિદ્વાન, અન્ય કંઈ પણ સાધન કે સાધનાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, કેવળ તત્ત્વનિશ્ચયથી શાંત થઈ જાય છે, શાંતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अज्ञानहृदयग्रन्थेः निःशेषविलयस्तदा ।
समाधिनाऽविकल्पेन यदाऽद्वैतात्मदर्शनम् ॥३५४॥

यदा = જ્યારે
अविकल्पेन समाधिना = નિર્વિકલ્પ સમાધિથી
अद्वैतात्मदर्शनम् = અદ્વૈત આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર (થાય છે)
तदा = ત્યારે
अज्ञानहृदयग्रन्थेः = અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી હૃદયગ્રંથિનો

निःशेषः = સંપૂર્ણ

विलयः = નાશ થાય છે.

હૃદયગ્રંથિથી મુક્તિ

નિર્વિકલ્પ સમાધિના બળે જ્યારે અદ્વૈત આત્માનું દર્શન થાય છે અર્થાત્ નિઃસંદેહ જ્ઞાન થાય છે ત્યારે અજ્ઞાનરૂપી હૃદયગ્રંથિથી સંપૂર્ણ રીતે છૂટકારો થાય છે.

ઉપરોક્ત કથનથી સમજવાનું કે ગ્રંથિ અર્થાત્ ગાંઠ. વ્યવહારમાં પણ ગાંઠ મારવા દોરીના બે છેડાને પકડી વચ્ચે આંટી મારવાથી મધ્યમાં ગાંઠ થાય છે. તેથી બે છેડા અને ત્રીજી ગાંઠ દ્વારા દોરીમાં ગાંઠથી બંધન જેવું થઈ શકે છે. તે જ પ્રમાણે અવિદ્યા, કામ અને કર્મ ત્રણે ભેગા થઈ ગાંઠ કે ગ્રંથિનું ગઠન કરે છે. અવિદ્યા આવરણ ઊભું કરે, કામ અર્થાત્ કામના કે વાસના વિક્ષેપ ઊભો કરે અને વાસનાની પ્રેરણાથી કે કામપ્રેરિત કર્મો થાય તે કર્મ બંધન પેદા કરે છે. આમ, અવિદ્યા, કામ અને કર્મ દ્વારા હૃદયગ્રંથિનું મજબૂત ગઠન થાય છે અને તેમાંથી મુક્ત થવું અતિ મુશ્કેલ છે. પરંતુ બેશક અશક્ય નથી. તેથી પ્રસ્તુત શ્લોકમાં જણાવાયું છે કે જ્યારે મુમુક્ષુ પુરુષ નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા બ્રહ્મભાવનાનું અવલંબન લઈને તમામ અનાત્માની કે વિજાતીય વૃત્તિ કે વિચારોનું વિસ્મરણ કરતાં કરતાં તમામ પદાર્થાકાર વૃત્તિઓને નામશેષ કરે છે અર્થાત્ તેનો નિરોધ કે નિષેધ કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે સફળતા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે, સંકલ્પ-વિકલ્પથી રહિત વિચાર કે વૃત્તિશૂન્ય અદ્વિતીય આત્મા જ અવશેષ રહે છે. તેવા આત્માને પોતાના નિજસ્વરૂપે જે કોઈ અભેદ ભાવે અનુભવે છે, તેને જ વાસ્તવમાં અદ્વૈત આત્માનું દર્શન કે સાક્ષાત્કાર થાય છે અને તેવો પોતાને **'ज्ञानं ब्रह्म'** અર્થાત્ જ્ઞાનસ્વરૂપ બ્રહ્મ કે આત્મા તરીકે જાણે છે. તેથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે ત્યારે પોતાને મન અને આકારરહિત જાણે છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં મન નથી તો કામના ક્યાં? અને આકાર કે શરીર નથી તો કર્મ કેવું? તેથી પોતાને આત્મસ્વરૂપે જાણનારો અવિદ્યા, કામ અને કર્મરૂપી ગ્રંથિને ખોલી નાંખે છે અર્થાત્ નિવૃત્ત કરે છે.

ત્યારે તેવો આત્મજ્ઞાની જાણે છે કે વાસ્તવમાં ત્યાં કોઈ ગ્રંથિ જ નહોતી પરંતુ ગ્રંથિની ભ્રાંતિ અવશ્ય હતી. તેવી ભ્રાંતિનો પણ જ્ઞાનમાં નિઃશેષ વિલય કે બાધ થાય છે. માટે જ શ્લોકાર્થે જણાવ્યું છે કે આત્મદર્શનમાં **"अज्ञानहृदयग्रन्थेर्–निःशेषविलयस्तदा ।"**

ઉપર જણાવ્યું તેમ જો ગ્રંથિ કે ગાંઠ હતી જ નહીં, તો ગ્રંથિ કે ગાંઠથી છૂટકારો કેવો? અરે! જ્યાં ગ્રંથિ જ નથી ત્યાં બંધન કોનું અને કેવું? ગ્રંથિ જો ભ્રાંતિ છે તો તેનું ભેદન કેવું? શ્રુતિ પણ જણાવે છે કે

"भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥"

[મુંડકોપનિષદ–૨/૨/૮]

''પરાત્પર પરબ્રહ્મને તત્ત્વથી જાણી લીધા પછી આ (જીવાત્મા)ના હૃદયની (અવિદ્યારૂપી) ગાંઠ ખુલી જાય છે; એના સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે અને (સારાં–નરસાં) તમામકર્મો નષ્ટ થઈ જાય છે.'' આ ઉપરથી સ્પષ્ટ છે કે ઉપનિષદ પણ જ્ઞાન દ્વારા હૃદયગ્રંથિના ભેદનની વાત કરે છે. તેથી ઉપરની શંકા સહજ અને સ્વાભાવિક છે કે ગ્રંથિ જો ભ્રાંતિ છે તો ભેદન કેવું? તેવી શંકાનું સમાધાન કરવા વ્યાવહારિક જીવનનું દૃષ્ટાંત લઈ સમજીએ કે પંદરમી ઑગસ્ટ જેવા આઝાદીના દિને કે છવ્વીસ જાન્યુઆરી જેવા પ્રજાસત્તાક દિવસની ઉજવણી પ્રસંગે જ્યારે ધ્વજવંદન કરવામાં આવે છે ત્યારે ધ્વજ ફરકાવવા માટે પ્રથમ ધ્વજને ગાંઠ મારી થાંભલા ઉપર બાંધવામાં આવેલો હોય છે અને ધ્વજ વચ્ચે પુષ્પોની પાંદડીઓ મુકેલી હોય છે. આ ધ્વજને બાંધવા માટે જે ગાંઠ મારી હોય છે તેને સરકતી ગાંઠ (SLIP KNOT) કહેવામાં આવે છે, જેનાથી ધ્વજને બંધનમુક્ત કરવામાં આવે છે. તે ગાંઠ હકીકતમાં સાચી હોતી નથી. જો સાચી હોય તો ધ્વજવંદન સમયે મુખ્ય અતિથિ ગાંઠ મારેલી દોરી ખેંચે અને ધ્વજ મુક્ત થઈ ફરકવા માંડે તેવું બની શકે નહીં. પરંતુ આવી સરકતી ગાંઠ તો, ગાંઠ જેવી દેખાય ખરી; પરંતુ ધ્વજને બંધનમાં નાંખી શકે નહીં અર્થાત્ ગાંઠ અનુભવાય ખરી, પણ તે વાસ્તવિક હોઈ શકે નહીં. તેવું જ હૃદયગ્રંથિનું છે. તે દેખાય ખરી, અનુભવાય ખરી, પરંતુ ભ્રાંતિકાળે જ તેનું

અસ્તિત્વ હોય છે. જ્યારે જ્ઞાનરૂપી દોરી ખેંચવામાં આવે ત્યારે આ હૃદયરૂપી ગ્રંથિ પણ ખુલી જાય છે, તેનું ભેદન થાય છે અને મોક્ષ અને મુક્તિનો, સત, ચિત અને આનંદના અલૌકિક અરંગી રંગવાળો અદૃશ્ય ઝંડો ફરકવા માંડે છે. તે જ વાસના, અવિદ્યા, કર્મ ઉપર મેળવેલા વિજયની નિશાની છે; કામ, ક્રોધ અને લોભના સામ્રાજ્યને શિકસ્ત અપાયાનો સંકેત છે.

(છંદ-માલિની)

त्वमहमिदमितीयं कल्पना बुद्धिदोषात्
प्रभवति परमात्मन्यद्वये निर्विशेषे ।
प्रविलसति समाधावस्य सर्वो विकल्पो
विलयनमुपगच्छेत् वस्तुतत्त्वावधृत्या ॥३५५॥

अद्वये निर्विशेषे परमात्मनि = અદ્વિતીય, નિર્વિશેષ, પરમાત્મામાં
'त्वम्-अहम्-इदम्' इति = 'તું, હું, આ' વગેરે
इयम् कल्पना = આવી કલ્પનાઓ
बुद्धि-दोषात् = બુદ્ધિના દોષથી
प्रभवति = ઉદ્‌ભવે છે.
अस्य = તે(પુરુષ)ને
समाधौ प्रविलसति = સમાધિમાં સ્ફુરતા
वस्तुतत्त्व-अवधृत्या = આત્મતત્ત્વનો નિશ્ચય થવાથી
सर्वः विकल्पः = સર્વ વિકલ્પો
विलयनम् = લય
उपगच्छेत् = પામે છે.

સમાધિ

પૂર્વેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ કરેલું કે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં આત્મતત્ત્વના દર્શનથી હૃદયગ્રંથિ ખુલી જાય છે. તે જ વિચારનો અત્રે વિસ્તાર જણાય છે. 'તું' 'હું' 'આ', વગેરે કલ્પનાઓ બુદ્ધિદોષથી જન્મે છે અને તેથી ભેદમય દ્વૈતજગતનું દર્શન થાય છે. પરંતુ સમાધિમાં સ્થિત પુરુષને અદ્વિતીય, વિશેષણ રહિત

પરમાત્માનું સ્ફૂરણ થાય છે. તેથી આત્મવસ્તુનું અવધારણ થવાથી 'તું', 'હું', 'આ', જેવા સર્વ વિકલ્પોનો વિલય થાય છે. સમાધિમાં અભેદ આત્માનું જ્ઞાન થવાથી ત્યાં નથી અહમ્ કે મમભાવ જેવા બુદ્ધિના દોષ, તો કેવી રીતે બચી શકે 'હું', 'તું', 'આ', જેવા પોતાના અને પરાયા ભેદ? તદુપરાંત આત્મવસ્તુના અવધારણ જેવી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં નથી કોઈ સંકલ્પ કે વિકલ્પ, તો કઈ રીતે બચી શકે "त्वमहमिदमितीयं कल्पना"

આમ, તત્ત્વાર્થે સ્પષ્ટ થાય છે કે અભેદાનુભૂતિ જેવી સંકલ્પવિકલ્પ રહિત સમાધિમાં દ્વૈત કે ભેદની ગંધ પણ અવશેષ રહી શકે તેમ નથી, તો હું, તું અને આ જગત જેવી કલ્પનાનો તો પ્રશ્ન જ નથી.

(છંદ–મંદાક્રાન્તા)

शान्तो दान्तः परमुपरतः क्षान्तियुक्तः समाधिं
कुर्वन् नित्यं कलयति यतिः स्वस्य सर्वात्मभावम् ।
तेनाविद्यातिमिरजनितान् साधु दग्ध्वा विकल्पान्
ब्रह्माकृत्या निवसति सुखे निष्क्रियो निर्विकल्पः ॥३५६॥

शान्तः	= શમ
दान्तः	= દમ
परं उपरतः क्षान्तियुक्तः	= શ્રેષ્ઠ ઉપરામતા અને તિતિક્ષાયુક્ત થઈ
नित्यं समाधिं कुर्वन्	= નિત્ય સમાધિ કરનારો
यतिः	= યતિ
स्वस्य सर्वात्मभावं कलयति	= પોતાનો આત્મભાવ જાણે છે
तेन अविद्या–तिमिर–जनितान्	= તેનાથી અવિદ્યારૂપી અંધકારજન્ય
विकल्पान्	= વિકલ્પોને
साधु दग्ध्वा	= સારી રીતે બાળીને,
निष्क्रियः	= નિષ્ક્રિય

निर्विकल्पः = નિર્વિકલ્પ
ब्रह्माकृत्या = બ્રહ્મસ્વરૂપથી
सुखे निवसति = સુખપૂર્વક રહે છે.

પૂર્વેના બે શ્લોકમાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા હૃદયગ્રંથિ તથા 'હું', 'તું', 'આ' જેવી કલ્પનાઓની નિવૃત્તિ થાય છે તેવું નિર્વિવાદ સમજાવી હવે નિર્વિકલ્પ સમાધિના ફળનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે.

નિર્વિકલ્પ સમાધિનો પ્રયત્નપૂર્વક નિત્ય અભ્યાસ કરનારો યોગી ચિત્તની વિક્ષેપરહિત સ્થિતિ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, વિષયોથી તૃપ્તિ, તિતિક્ષા આદિને લીધે આ સર્વને આત્મસ્વરૂપ જ સમજે છે. તથા અવિદ્યાને કારણે ઉત્પન્ન થયેલા વિકલ્પોને સારી રીતે ભસ્મીભૂત કરીને બ્રહ્માકારવૃત્તિ દ્વારા અક્રિય થઈને સંકલ્પવિકલ્પ જેવા સંદેહથી મુક્ત થઈ સુખપૂર્વક જીવન વિતાવે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

समाहिता ये प्रविलाप्य बाह्यम्
श्रोत्रादि चेतः स्वमहं चिदात्मनि ।
त एव मुक्ता भवपाशबन्धैर्नान्ये
तु पारोक्ष्यकथाभिधायिनः ॥३५७॥

ये = જે
बाह्यं श्रोत्रादि = બહારની શ્રોત્ર, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોને,
चेतः स्वं अहम् = ચિત્ત અને પોતાના અહંકારને
चिदात्मनि = ચેતન આત્માની અંદર
प्रविलाप्य = સમાવી દઈને
समाहिताः = સમાધિમાં સ્થિત હોય
ते एव = તે (અપરોક્ષજ્ઞાની) જ
भवपाशबन्धैः = સંસારપાશરૂપી બન્ધનથી

मुक्ताः = છૂટી ગયેલા છે. (તેથી)
अन्ये तु = અન્ય તો
पारोक्ष्य–कथाभिधायिनः = પરોક્ષજ્ઞાનની માત્ર વાતો જ કરનારા
न = (સંસારબંધનથી મુક્ત) નથી.

નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અભ્યાસ કરનારાઓમાં જે કોઈ શ્રોત્ર આદિ તમામ બહારની ઈન્દ્રિયો તથા ચિત્ત અને અહંકારને પોતાના ચૈતન્ય આત્માની અંદર આરોપ જેમ સમાવિષ્ટ કરીને સમાધિમાં અવિચળ રીતે સ્થિત થયા હોય, તેવા અપરોક્ષજ્ઞાનીઓ જ સંસારપાશના બંધનથી મુક્ત થયેલા છે. તેથી અન્ય તો પરોક્ષજ્ઞાનની માત્ર વાતો જ કરનારા છે પરંતુ સંસારબંધનથી મુક્ત નથી.

જે કોઈ સમાધિમાં લાકડાં જેમ નિષ્ક્રિય કે જડવત બનવાને બદલે અગર સુષુપ્તિ જેવી અગ્રહણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને બદલે તથા તંદ્રા જેવી અર્ધજાગ્રત બેહોશીમાં (SEMICONSCIOUS TRANCE) ડૂબવાને બદલે સતત જાગૃતિ જેવી જ્ઞાનમય અભેદ આત્માની પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નહીં, પરંતુ અપરોક્ષ અનુભૂતિ કરે છે, તેને આત્માથી ભિન્ન કંઈ જ જણાતું નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના તથા ચિત્ત અને અહંકારના તમામ વિકારોને આરોપ સમજી તે સૌને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપી આત્મામાં વિલીન કરી દે છે. માટે જ નથી તેમને ઈન્દ્રિયોની ભોગ માટેની દોડનો અનુભવ કે નથી અનુભવાતા ચિત્તના વિક્ષેપો. માટે જ તેવો અપરોક્ષજ્ઞાની પોતાના અભેદજ્ઞાનમાં સ્થિત થઈ બંધન–મુક્તિની જળોજથામાંથી છૂટી જાય છે. પરંતુ જે કોઈ પોતાના આત્માને સમાધિની અપરોક્ષ અનુભૂતિ દ્વારા નહીં, પણ માત્ર શાસ્ત્રના પરોક્ષજ્ઞાનની મદદથી જ જાણે છે, તેમનું જ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે અર્થાત્ શાસ્ત્રજન્ય હોય છે. તેમના જ્ઞાનને સાધનરૂપી શાસ્ત્રનો સંગ હોય છે. તેથી તેવા પરોક્ષજ્ઞાનની વાતો કરનારા શાસ્ત્રરૂપી સાધનને સાધ્ય માની બેસે છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ શાસ્ત્ર દ્વારા જન્મેલા જ્ઞાનને અપરોક્ષ આત્માનુભૂતિ સમજી બેસે છે. વાસ્તવમાં તો શાસ્ત્ર, આત્મજ્ઞાન માટેનું અમૂલ્ય સાધન છે, પરંતુ

સાધ્ય કદાપિ નહીં. તેથી શાસ્ત્રનું પરોક્ષજ્ઞાન માહિતી છે, આત્માનુભૂતિ નહીં. (SCRIPTURAL KNOWLEDGE IS MERE INFORMATION AND NOT SELF REALIZATION.) માટે જ ઉપનિષદોને ગર્જના સાથે ઘોષણા કરવી પડી કે **"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यः"** [મુંડકોપનિષદ–૩/૨/૩] ''આ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રવચન કરવાથી મળે તેવો નથી.''

શાસ્ત્રો દ્વારા સંપન્ન પરોક્ષજ્ઞાન ઉપર વાતો કે પ્રવચન કરવા અથવા પ્રવચનનું શ્રવણ કરવું તે બેશક શ્રેષ્ઠ સાધન હોઈ શકે, પણ સાધ્ય નથી. કારણ કે પ્રવચન કરવા કે તેનું શ્રવણ કરવાથી માત્ર પરોક્ષજ્ઞાન મળે છે. એવો પરોક્ષજ્ઞાની જો નિદિધ્યાસનરૂપી સમાધિનો અભ્યાસ ન કરે, તો તેવો ભવબંધનથી મુક્ત થઈ શકે નહીં કારણ કે માત્ર મુક્તિની વાતો કંઈ વાસ્તવિક મુક્તિ અપાવી શકે નહીં. જેમ કોઈ રોગી દવા અને ઉપચાર કે ચરી પાળવાની વાતો સાંભળીને કંઈ રોગ દૂર કરી શકે નહીં. તેણે તો દવા આરોગવી પડે, નિયમિત ઉપચાર કરવો પડે અને શિસ્તબદ્ધ ચરીનું પાલન કરવું પડે, તેવી જ રીતે માત્ર પરોક્ષજ્ઞાનની કથા સાંભળવાથી કે કથા કરવાથી વ્યર્થ પરિશ્રમ કે કથાથી વિપરીત થાક જ હસ્તગત થાય છે. તે જ પ્રમાણે પરોક્ષજ્ઞાનની વાતો કરનારાને મુક્તિથી વિપરીત બંધન જ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ કહ્યું છે કે **"अन्ये पारोक्ष्यकथाभिधायिनः"**

(છંદ–ઉપજાતિ)

उपाधिभेदात् स्वयमेव भिद्यते
चोपाध्यपोहे स्वयमेव केवलः ।
तस्मादुपाधेर्विलयाय विद्वान्
वसेत् सदाऽकल्पसमाधिनिष्ठया ॥३५८॥

उपाधिभेदात्	= ઉપાધિના ભેદને કારણે જ
स्वयं एव भिद्यते	= આત્મામાં ભેદની પ્રતીતિ થાય છે
उपाध्यपोहे च	= અને ઉપાધિ દૂર થતાં
स्वयं एव केवलः	= પોતે જ કેવળ (શેષ) રહે છે.

तस्मात् विद्वान् = માટે વિદ્વાને
उपाधेः विलयाय = ઉપાધિનો વિલય કરવા માટે
सदा = નિરંતર
अकल्प–समाधिनिष्ठया = નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને
वसेत् = રહેવું જોઈએ.

ઉપાધિના ભેદના કારણે જ પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં ભેદની પ્રતીતિ થાય છે અને પોતે પોતાને નિરુપાધિક આત્મા તરીકે ભૂલી જાય છે અને શરીર, અંતઃકરણ વગેરે જેવી ઉપાધિને જ આત્મા સમજી બેસે છે. આવી ઉપાધિના સ્વીકારથી જ અજ્ઞાનકાળે ઉપાધિની અનેકતાને લીધે ભેદદર્શન થાય છે. આવી તમામ ઉપાધિઓ માત્ર સમાધિમાં જ નિવૃત્ત થઈ શકે છે. કારણ કે સમાધિમાં જ આત્મજ્ઞાન દ્વારા પોતે પોતાને એકલો જ કે અદ્વિતીયરૂપે અનુભવે છે. માટે સર્વ વિચારશીલ વિદ્વાનપુરુષે ઉપાધિઓની આત્યંતિક નિવૃત્તિ માટે કે તેમનો નિઃશેષ લય કરવા માટે, સદા સર્વદા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં સ્થિત થઈને અર્થાત્ આત્મનિષ્ઠ કે બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈને રહેવું જોઈએ.

નિષ્કર્ષમાં ઉપાધિના ભેદે ભેદદર્શન છે જ્યારે ઉપાધિના નાશમાં જ અભેદ આત્મદર્શન છે. માટે સમાધિના જ્ઞાનોદયમાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિનો અસ્ત કરવો મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે.

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

सति सक्तो नरो याति सद्भावं ह्येकनिष्ठया ।
कीटको भ्रमरं ध्यायन् भ्रमरत्वाय कल्पते ॥३५६॥

कीटकः = (જેમ) ઇયળ
भ्रमरं ध्यायन् = ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં
भ्रमरत्वाय कल्पते = ભમરી બની જાય છે.
एकनिष्ठया = (તેમ) એક નિષ્ઠાપૂર્વક
सति हि = સત્સ્વરૂપબ્રહ્મમાં જ

सक्तः नरः = (એકાગ્રતાથી) આસક્ત થયેલો પુરુષ

सत्-भावं याति = સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મભાવને પામે છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

क्रियान्तरासक्तिमपास्य कीटको
ध्यायन् यथाऽलिं ह्यलिभावमृच्छति ।
तथैव योगी परमात्मतत्त्वं
ध्यात्वा समायाति तदेकनिष्ठया ॥३६०॥

यथा = જેવી રીતે

कीटकः = ઇયળ

क्रियान्तरासक्तिं अपास्य = બીજી ક્રિયાઓમાં આસક્તિ છોડીને

अलिं ध्यायन् = ભમરીનું જ ધ્યાન કરતાં કરતાં

अलिभावं हि = ભમરી જ

ऋच्छति = બની જાય છે.

तथैव = તેવી જ રીતે

योगी = યોગી

तदेकनिष्ठया = તે(પરમાત્મા)નું જ એકનિષ્ઠાથી

ध्यात्वा = ધ્યાન કરતાં કરતાં

परमात्मतत्त्वं समायाति = પરમાત્મતત્ત્વને પામે છે.

હૃદયગ્રંથિના ભેદન માટે, ઇન્દ્રિયો અને અહંકારની નિવૃત્તિ માટે, તથા બંધનથી મુક્તિ માટે શ્રુતિએ ઉપદેશેલી સમાધિ આવશ્યક છે. તેવી વાત ચર્ચાઈ ગયા બાદ હવેના બે શ્લોકમાં સજાતીય વૃત્તિપ્રવાહ દ્વારા કે અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા બ્રહ્મભાવના કેવી રીતે કરવી તે સદૃષ્ટાંત સમજાવવાંમાં આવે છે.

ચોમાસાના પ્રારંભમાં, જીવજંતુઓમાં એક અજાયબ ઘટના જોવા મળે છે, જેનું ઋષિમુનિઓએ સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કર્યું છે. તે ઉપરથી તત્ત્વજ્ઞાનની

ગહન સમસ્યાનો સરળ ઉકેલ આપ્યો છે. લોકવાયકા મુજબ એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કોયલ પોતાના ઈંડા કાગડાના માળામાં મૂકી આવે છે. ત્યારબાદ કાગડી તેને સેવે છે, મોટા કરે છે, પણ જયારે બચ્ચાં જન્મે છે ત્યારે તો કાગડાના જેવા જ કાળા રંગના હોય છે. એક દિવસ મોટા થતાં તે કોયલનો મધુર ટહુકો કરી ઊડી જાય છે. તેવું જ જીવજંતુમાં ભમરીના દૃષ્ટાંતમાં બને છે. ચોમાસામાં મકાનના ખૂણે ખાંચરે ભમરી, માટીનું દર બનાવે છે પણ તેને બંધ કરતાં પૂર્વે, કોઈ પણ જંતુના ઈંડામાંથી જન્મેલી ઇયળને, ભમરી ઊંચકીને તેણે બાંધેલા માટીના દરમાં લઈ આવે છે. ત્યારબાદ અતિ ઝડપે દરને પૂર્ણ કરવાનું કામ આરંભે છે અને માત્ર પોતાની સૂંઢ જાય તેટલું કાણું રાખે છે. પરંતુ દરની રચના એવી હોય છે કે ઇયળ બહાર નીકળી શકે નહીં. તેને બહાર નીકળતી અટકાવવા ભમરી, દરના કાણા દ્વારા ઇયળને હલકો ડંખ મારે છે. તેથી નાજુક ઇયળ અડધી બેહોશ બનીને પડી રહે છે. ત્યારબાદ ભમરી ખોરાકની શોધમાં જાય છે અને ખોરાક લાવી ઇયળને તે જ કાણા મારફતે ખોરાક પહોંચાડે છે. આવા નિત્ય ક્રમમાં ધીરે ધીરે ઇયળની વૃદ્ધિ થાય છે, પરંતુ નિત્ય નિરંતર ઇયળ ભમરીનો જ વિચાર કરે છે કારણ કે બહુ દૂરથી ભમરીનો ગણગણાટ કે ગુંજન ઇયળને સંભળાય છે તેથી ખોરાક મળશે તેવી ઉત્સુકતા વધે છે અને ખોરાક મળતાં તૃપ્તિ પણ થાય છે. પરંતુ દર છોડીને ભમરી જયારે દૂર જાય છે ત્યારે ઇયળને એક ડંખ મારતી જાય છે જેથી ઇયળ દર છોડીને દૂર નાસી ન જાય. આમ, ડંખના દર્દથી અને ખોરાકની લાલચથી, હર પળે ઇયળ, ભમરીનું જ ચિંતન કર્યા કરે છે. હકીકતમાં આ ઇયળ કંઈ ભમરીના ઈંડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી હોતી નથી. જેમ કાગડાના માળામાં ઈંડુ કાગડાનું નહીં પણ કોયલનું હોય છે, તેમ અન્ય કોઈ જંતુના ઈંડામાંથી જન્મેલી ઇયળને ભમરી પોતાના દરમાં કેદી બનાવે છે, ઉછેરે છે. કુદરતની કરામત કે સૃષ્ટિનો ચમત્કાર એવો અજબગજબનો છે કે ભમરી જે ઇયળ ઉછેરે છે, તે અંતે ભમરીનો જ વિચાર, ભમરીના ગુંજનનું જ શ્રવણ અને ભમરીનું જ ધ્યાન કરતાં કરતાં ભમરી થઈને જ બહાર નીકળે છે. આમ, ઇયળે જેનું ધ્યાન કર્યું, જેનું ચિંતન કર્યું, તે ભમરી જ તે થઈ જાય છે. જો તે ઇયળ, ભમરીના

દરમાં ન હોત તો કદાચ રંગબેરંગી પતંગિયું થઈને ક્યાંક ઊડતું હોત, કે અન્ય જંતુ રૂપે વિહાર કરતું હોત. કારણ કે ભમરી અને ઇયળની જાત જુદી છે. છતાં વિચાર માત્રથી, ધ્યાન માત્રથી, ભમરીની ભાવના કરવાથી જ ઇયળની જાત બદલાય છે અને જેવો ભાવ ઇયળમાં હોય છે તેવી જ અંતે તે થાય છે. મનુષ્યજીવનમાં પણ થોડા અંશે આવી ઘટના લોકવ્યવહારમાં જોવા મળે છે. નાની છોકરીઓ ઢીંગલી લઈને રમે છે, ઢીંગલીને તેડે છે, રમાડે છે અને જાણે પોતે ઢીંગલીની સારસંભાળ રાખનારી મોટી વ્યક્તિ હોય, તેવા ભાવથી છોકરીનું મન સભર બને છે. આમ, નાનપણથી માતા બનવાના કોડ સેવવાથી, કપડાં કે પ્લાસ્ટીકની ઢીંગલી તેડતાં તેડતાં અંતે તે એક દિવસ એ બાળકી પરણીને માતા થાય છે અને ઢીંગલીના બદલે પોતાના સંતાનોને તેડીને ફરવા માંડે છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાથી અત્રે સમજવાનું કે જેમ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ઇયળ ભમરી બની જાય છે, તેવી જ રીતે ધ્યાન કે સમાધિની ઇચ્છાવાળો યોગી, અજ્ઞાનસમયે પોતાને જીવની ઉપાધિવાળો જીવાત્મા માનતો હોય છે. પોતે જન્મ-મરણ અને વિકારને આધીન છે તેવું માનવા છતાં, જ્યારે તે એકનિષ્ઠાપૂર્વક સતસ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અગર પરમાત્મામાં આસક્ત થાય છે ત્યારે ઇયળની જેમ બ્રહ્મનું કે પરમાત્માનું જ ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વયં બ્રહ્મમય કે પરમાત્મામય બની જાય છે. આમ, જીવાત્મા ઉપાધિ-વાળો કે કર્તા-ભોક્તાના ધર્મવાળો, અનેક યોનિઓમાં ભ્રમણ કરનારો, પરમાત્માથી જુદી જાતનો હોવા છતાં, જેમ ઇયળ ભમરી બને છે તેમ જ, બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો જીવાત્મા કે યોગી સ્વયં બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે. આમ, જે જેનું ધ્યાન કરે તે જ તે થઈ જાય છે. તેવા ન્યાયને શાસ્ત્રોમાં કીટ-ભ્રમરન્યાય કહેવામાં આવે છે.

કીટ-ભ્રમરન્યાયને ખૂબ સરળતાપૂર્વક સમજાવતાં પૂ. રંગઅવધૂતજી જણાવે છે કે

હરિ હરિ ગાતાં રે, હરિજન હરિ થયા;

નિર્ગુણ ધ્યાતાં રે, ગુણાતીત પોતે થયા.
કિશોર વયની બાળા નિશદિન માત થવા તલસાય;
ઢીંગલાઢીંગલી રમતાં કોડે, અંતે માતા થાય;
જેવી જેની બુદ્ધિ રે, તેવા નર તેહ થયા
કીટ ભમરીનું ધ્યાન ધરે છે, જાત વિજાતીય એહ;
ભયથી ધ્યાતાં ભમરી થાએ, કેમ ખાલી જશે નેહ?
ધ્યાતાં ધ્યેય નિશ્ચે રે, જીવ તે તો શિવ થયા.

(છંદ-ઉપજાતિ)

अतीवसूक्ष्मं परमात्मतत्त्वम्
न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।
समाधिनाऽत्यन्तसुसूक्ष्मदृष्ट्या
ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभिः ॥३६१॥

परमात्मतत्त्वम्	= પરમાત્મારૂપ તત્ત્વ
अतीव-सूक्ष्मम्	= અતિશય સૂક્ષ્મ છે.
स्थूलदृष्ट्या	= તેથી સ્થૂળ દૃષ્ટિથી
प्रतिपत्तुं न अर्हति	= તે સમજી શકાય તેવું નથી
अति--शुद्धबुद्धिभिः	= (એને તો) અતિશય શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા
आर्यैः	= (ઉત્તમ માણસોએ) આર્ય પુરુષોએ
अत्यन्त-	= અત્યંત
सुसूक्ष्मदृष्ट्या	= સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ વડે
समाधिना	= સમાધિ દ્વારા
ज्ञातव्यम्	= જાણવું જોઈએ.

પરમાત્મારૂપી તત્ત્વ અતિશય સૂક્ષ્મ છે. તેથી જ તે પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ નથી અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનબુદ્ધિનો અવિષય છે. જ્યારે ઇન્દ્રિયાદિ તથા મનબુદ્ધિ આત્મા કરતાં સ્થૂળ છે માટે જ અત્રે જણાવ્યું છે કે સ્થૂળ દૃષ્ટિથી સૂક્ષ્મ પરમાત્મતત્ત્વ જાણી શકાય તેવું નથી.

'सूक्ष्मं परमात्मतत्त्वं न स्थूलदृष्ट्या प्रतिपत्तुमर्हति ।'

પરમાત્મતત્ત્વને અનિર્વચનીય, અપ્રમેય અને વાચાતીત કહ્યું છે તેથી સ્પષ્ટ છે કે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય કે જે સ્થૂળ પદાર્થ જુએ છે, તે આત્મતત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકે નહીં. કારણ કે ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો તો સાકારને ગ્રહણ કરી જાણી શકે છે. જ્યારે આત્મા તો નિરાકાર છે તેથી તેને જાણવા લિંગ નથી, કે જેને જોઈ, જાણી, આત્મા વિષે અનુમાન થઈ શકે. જેમ કે દૃશ્ય ધુમાડાને જોઈ અદૃશ્ય અગ્નિનું અનુમાન થાય છે. તદુપરાંત, પરમાત્મતત્ત્વ વિશેષણ રહિત, નિર્વિશેષ, અદૃશ્ય, અવ્યક્ત, અગ્રાહ્ય હોવાથી વાચાતીત છે માટે પણ સાધનની મદદથી તે સાધ્ય નથી. તેથી જ કહેવાય છે કે 'બ્રહ્મદર્શન તો સાધનનિરપેક્ષ જ શક્ય છે', તો સ્થૂળ દૃષ્ટિ પરમાત્મદર્શન માટે સાધન ન થઈ શકે તેવું અત્રે અપાયેલું વકતવ્ય અતિશયોક્તિ નથી.

આમ હોવાથી, રખે કોઈ એમ સમજે કે પરમાત્મતત્ત્વ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ હોવાથી અજ્ઞેય અને અજ્ઞાત છે અને તેથી કોઈને પણ આત્મસાક્ષાત્કાર થઈ શકે જ નહીં. વાસ્તવિકતા તો તેથી વિરુદ્ધ છે. આત્મસાક્ષાત્કાર કે પરમાત્મતત્ત્વના દર્શન માટે એક પવિત્ર શરત છે કે કોઈ શુદ્ધ અને અતિ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા હોય, તેઓ અવશ્ય સમાધિના સૂક્ષ્મ ચિંતન દ્વારા પરમાત્મતત્ત્વને જાણી શકે છે. માટે જ શ્રુતિએ કહ્યું છે કે **"दृश्यते तु अग्र्‌यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ।"** (કઠોપનિષદ-૧/૩/૧૨) ''આ (પરમાત્મા) કેવળ સૂક્ષ્મ તત્ત્વોને જોનારા પુરુષોથી જ પોતાની તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી જ જોઈ શકાય છે.'' સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અર્થાત્ જે નામ અને આકારને બાદ કરી અંદરના આત્મતત્ત્વને જાણી શકે તે, જે ઉપાધિને ત્યાગી નિરુપાધિક બ્રહ્મને પકડી શકે તે, જે ચિત્તની વૃત્તિઓને નિવૃત્ત કરી, મનના સંદેહોને શમાવી, વિક્ષેપોને દૂર કરવાના સામર્થ્યવાળી હોય અને અવિરત, અખંડિત રીતે બ્રહ્મભાવમાં અભેદભાવ કરી, કીટભ્રમર ન્યાયે સ્વયં બ્રહ્મ થનારી હોય તેને જ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે; અર્થાત્ જે બુદ્ધિ દ્વારા બ્રહ્મચિંતન થાય તેમાં સ્વયં બુદ્ધિનું પણ અંતે વિસ્મરણ થઈ જાય છે. આમ, બુદ્ધિ પોતે જ પોતાને તરી જાય અને વિચારશૂન્ય કે અમના પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય

ત્યારે જ બુદ્ધિની સર્વવૃત્તિઓના વિસ્મરણ જેવી સમાધિમાં પરમાત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે. માટે જ અત્રે સ્પષ્ટતા કરી છે કે શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા આર્યપુરુષોએ અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા સમાધિ વડે પરમાત્મતત્ત્વ જાણવું જોઈએ. "समाधिनाऽत्यन्तसुसूक्ष्मदृष्ट्या, ज्ञातव्यमार्यैरतिशुद्धबुद्धिभिः ॥"

(છંદ-ઉપજાતિ)

यथा सुवर्णं पुटपाकशोधितं
त्यक्त्वा मलं स्वात्मगुणं समृच्छति ।
तथा मनः सत्त्वरजस्तमोमलं
ध्यानेन सन्त्यज्य समेति तत्त्वम् ॥३६२॥

यथा	= જેવી રીતે	तथा	= તેવી રીતે
पुटपाकशोधितम्	= કોડિયામાં નાંખી અગ્નિમાં શુદ્ધ કરેલું	मनः	= મન
		सत्त्वरजस्तमोमलम्	= સત્ત્વ, રજ અને તમરૂપ મેલને
सुवर्णम्	= સુવર્ણ		
मलं त्यक्त्वा	= મેલને ત્યાગી	ध्यानेन	= ધ્યાન દ્વારા
स्वात्मगुणम्	= પોતાના અસલી ગુણને	सन्त्यज्य	= ત્યાગી દઈને
		तत्त्वम्	= આત્મતત્ત્વને
समृच्छति	= પ્રાપ્ત થાય છે	समेति	= પામે છે.

પૂર્વેના શ્લોકમાં જણાવ્યું છે કે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા પરમાત્મદર્શન શક્ય છે. તેથી એવી શંકા ન કરવી કે શુદ્ધ મન દ્વારા પરમાત્મદર્શન શક્ય નથી. જો એવી શંકા જાગે તો તેના સમાધાન માટે અત્રે સદેષ્ટાંત સમજણ આપવામાં આવી છે.

જેવી રીતે કોડિયામાં નાંખી, અગ્નિમાં શુદ્ધ કરેલું સુવર્ણ મેલને દૂર કરી પોતાના અસલી ગુણને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી જ રીતે મન પણ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જેવા મળનો ધ્યાન દ્વારા ત્યાગ કરીને આત્મતત્ત્વને

પામે છે. તેથી રહસ્યોદ્ઘાટન થાય છે કે અશુદ્ધ મન દ્વારા આત્મતત્ત્વ જાણી શકાય નહીં. મનમાં જો માયાના સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જેવા ગુણોનો મળ કે મેલ ભરેલો હોય, તો મન તે ગુણોમાંથી જે કંઈ જન્મેલું છે તેમાં આસક્ત થાય છે અને તેથી જ તે પરમાત્માના ચિંતનમાં એકાગ્ર થઈ શકે નહીં. મનમાં રહેલો સત્ત્વ ગુણ સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિમાં; રજસગુણ મનને રાજસિક પ્રવૃત્તિમાં આસક્ત કરી આત્મતત્ત્વથી દૂર લઈ જાય છે અને તેવી પ્રવૃત્તિઓમાં આસક્ત કરાવી વિક્ષેપ ઊભો કરે છે. તેનાથી અશાંતિ, દુઃખ અને બંધન થાય છે. જ્યારે તમસ ગુણ, મનને નિષ્ક્રિય બનાવે છે, આળસ અને પ્રમાદથી, ધ્યાન કે સમાધિ જેવી ક્રિયાથી મનને દૂર રાખે છે, મનની આંખો આગળ આવરણ ઊભું કરે છે અને આત્મતત્ત્વને આચ્છાદિત કરે છે. તેથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે જે મન સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જેવા ગુણોથી સભર છે તે કદાપિ આત્મદર્શન કરી શકે નહીં. પરંતુ જેમ સુવર્ણ અગ્નિમાં તપ્ત થઈ શુદ્ધ બને છે, તેમ મન પણ ધ્યાનાગ્નિમાં તપ્ત થઈ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જેવા મળનો ત્યાગ કરી જો શુદ્ધ થઈ જાય, તો તે નિઃસંદેહ શુદ્ધ હોવાથી આત્મતત્ત્વને પામે છે. તત્ત્વાર્થે તો સત્ત્વ, રજસ અને તમસમુક્ત શુદ્ધ મન બ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે. માટે જ શ્રુતિએ પણ ગાયું છે કે શુદ્ધ મન દ્વારા આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. **"मनसा एव इदं आप्तव्यम् ।"** (કઠોપનિષદ-૨/૧/૧૧) "(શુદ્ધ) મનથી જ આ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે."

(છંદ-ઉપજાતિ)

निरन्तराभ्यासवशात्तदित्थम्
पक्वं मनो ब्रह्मणि लीयते यदा ।
तदा समाधिः सविकल्पवर्जितः
स्वतोऽद्वयानन्दरसानुभावकः ॥३६३॥

इत्थम् = આ પ્રમાણે

निरन्तराभ्यासवशात् = (રાત-દિવસ) નિરન્તર (બ્રહ્મ ભાવનાનો) અભ્યાસ કરવાથી

तत् पक्वं मनः = પરિપક્વ બનેલું તે મન

यदा ब्रह्मणि लीयते = જ્યારે બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે

तदा = ત્યારે

स्वतः = પોતાની મેળે જ

अद्वयानन्दरसानुभावकः = અદ્વિતીય બ્રહ્માનંદરસનો અનુભવ કરાવનારી

सविकल्पवर्जितः = નિર્વિકલ્પ

समाधिः = સમાધિ સિદ્ધ થાય છે.

આપણે વિચાર કર્યો કે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ જેવા ગુણની અશુદ્ધિથી મન જ્યારે મુક્ત થાય છે, ત્યારે તે શુદ્ધ મન કહેવાય છે. પ્રસ્તુત શ્લોકમાં આવા શુદ્ધ મનને જ પરિપક્વ મન કહ્યું છે અને જણાવ્યું છે કે પરિપક્વ બનેલું મન, જ્યારે નિરંતર બ્રહ્મભાવનાનો અભ્યાસ કરે છે ત્યારે તેવું મન બ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મ સાથે તદ્રૂપ બને છે. તે સમયે પોતાની મેળે જ અદ્વિતીય બ્રહ્માનંદરસનો અનુભવ કરાવનારી નિર્વિકલ્પ સમાધિ આપોઆપ સિદ્ધ થાય છે અર્થાત્ આત્માની શાશ્વત શાંતિ અનુભવાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

समाधिनानेन समस्तवासना-
ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाशः ।
अन्तर्बहिः सर्वत एव सर्वदा
स्वरूपविस्फूर्तिरयत्नतः स्यात् ॥३६४॥

अनेन समाधिना = આ નિર્વિકલ્પ સમાધિથી

समस्तवासनाग्रन्थेः = સમસ્ત વાસનારૂપી ગ્રંથિનો

विनाशः = વિનાશ થાય છે.

अखिलकर्मनाशः = (અને) બધાં કર્મોનો નાશ પણ થાય છે.
अन्तः बहिः सर्वतः एव = અંદર, બહાર (અને) સર્વત્ર
सर्वदा = સદાને માટે
अयत्नतः = અનાયાસે
स्वरूप–विस्फूर्तिः = આત્મસ્વરૂપનું સ્ફુરણ
स्यात् = થાય છે.

સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ કે શુદ્ધ મનની મદદથી જે નિર્વિકલ્પ સમાધિ સંભવ બને છે તેનું અત્રે ફળ જણાવાયું છે.

"समाधिनानेन समस्तवासना ग्रन्थेर्विनाशोऽखिलकर्मनाशः ।"

શુદ્ધ મન કે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા થતી નિર્વિકલ્પ સમાધિથી જે અદ્વિતીય આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, તેવા જ્ઞાનાગ્નિમાં સંપૂર્ણ વાસનાગ્રંથિ ભસ્મ થાય છે અર્થાત્ વાસનાઓ નિઃશેષ થતાં નથી રહેતું વાસનાનું બંધન કે વાસનાની તૃપ્તિ માટે પુનર્જન્મનું ચક્ર. તે જ ન્યાયે, સમજવાનું કે જ્ઞાનાગ્નિમાં તમામ કર્મો ભસ્મીભૂત થવાથી, નથી કર્તવ્યકર્મનો નશો કે નથી અધૂરાં કર્મની ચિંતા, નથી નિત્ય કર્મનું વળગણ કે નૈમિત્તિક કર્મનો અજંપો, નથી સંચિત કર્મનો ભય કે આગામી કર્મની અકળામણ. આમ, નિર્વિકલ્પ સમાધિના પરમ પાવન પરિણામમાં વાસના અને કર્મના તમામ દર્દો, વિઘ્નો કે બંધનો નષ્ટ થાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ સર્વ વિઘ્નો કે વિક્ષેપોની નિવૃત્તિમાં અંદર અને બહાર સર્વત્ર સદાને માટે વિના પ્રયત્ને આત્મસ્વરૂપનો જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ જ અનુભવાય છે. તેથી કદાપિ અજ્ઞાનના તિમિરમાં અથડાવવાનો કે ભટકવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી. આમ, અજ્ઞાન, કર્મ અને વાસનાથી સદંતર મુક્તિ જ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું અનાદિ-અનંત ફળ છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

श्रुतेःशतगुणं विद्यान्मननं मननादपि ।
निदिध्यासं लक्षगुणमनन्तं निर्विकल्पकम् ॥३६५॥

श्रुतेः मननं शतगुणम् विद्यात् = વેદાન્તશાસ્ત્રના શ્રવણ કરતાં એનું મનન સો ગણું ઉત્તમ જાણવું

मननात् अपि निदिध्यासम् लक्षगुणम् = મનન કરતાં પણ નિદિધ્યાસન લાખ ગણું ઉત્તમ જાણવું

अनन्तं निर्विकल्पकम् = (અને)નિર્વિકલ્પ સમાધિ અનંત ગણી (ઉત્તમ જાણવી.)

સમાધિના વિવેચન દરમ્યાન તેનું શ્રેષ્ઠત્વ સમજાવવા માટે આત્મસાક્ષાત્કારના સાધનોની સરખામણીમાં અનુક્રમે અન્યોન્યથી ચઢતી કક્ષાના સાધનો દર્શાવવામાં આવ્યા છે. છતાં તત્ત્વાર્થે તો કોઈ પણ સાધનનું અવલંબન આત્મસિદ્ધિ માટે અંતે તો નિરર્થક થતું હોય છે. તેમ છતાં અમુક હદ સુધી અર્થાત્ અંતઃકરણની શુદ્ધિ સુધી તેવા સૌ સાધનો કામ આવે છે. તેમ છતાં આત્મજ્ઞાનને પંથે પ્રત્યેક મુમુક્ષુ પોતાનો અધિકાર જાણી સમજી અને યોગ્ય સાધનનો પોતાની કક્ષા મુજબ ઉપયોગ કરી શકે છે.

"श्रुतेः शतगुणं विद्यात् मननम् ।" ''શ્રવણ કરતાં મનન સો ગણું ઉત્તમ છે.'' તેથી સમજવું કે આત્મસ્વરૂપનું મનન મુમુક્ષુને શ્રવણની સરખામણીમાં સો ગણું ઉત્તમ ફળ આપે છે. તેનો અર્થ એવો નથી કે શ્રવણ નકામું છે. કારણ કે જેણે શાસ્ત્રશ્રવણ જ ન કર્યું હોય તે મનનનો અધિકારી થઈ શકે નહીં. વેદાન્તશાસ્ત્રના શ્રવણ દ્વારા જ આત્માના સ્વરૂપ અને તટસ્થ લક્ષણોનો ખ્યાલ આવે છે અને આત્મજ્ઞાન સંદર્ભમાં વિચારોની શુદ્ધિ કે સ્પષ્ટતા થાય છે. આવી વિચારોની શુદ્ધિ વિના (WITHOUT CLARITY OF THOUGHT) મનન દ્વારા કરવામાં આવતું વિચારોનું સાતત્ય (CONSISTANCY OF THOUGHT) સંભવી શકે નહીં. આત્મસાક્ષાત્કાર માટે વિચારોની શુદ્ધિ અને સાતત્ય બન્ને આવશ્યક છે. તેથી શ્રવણ નિરર્થક છે એવું સમજવાની કોઈએ ભૂલ ન કરવી. આ તો એક જ સીડીના ઊંચે લઈ જતાં વિભિન્ન પગથિયાંરૂપે અત્રે શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સમાધિ જેવા સાધનોનો ક્રમ જણાવવામાં આવ્યો છે. જો સીડીનું શ્રવણરૂપી પ્રથમ

પગથિયું જ મજબૂત ન હોય તો બીજા કે ત્રીજા પગથિયે જવાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. શ્રવણમાં જ શંકાના કાણાં હોય, તો છિદ્રોવાળું પગથિયું આગળ જતાં પૂર્વે તૂટી પડે. તેથી સમજવું કે તે મુમુક્ષુના માથા ઉપર મૂકેલા ઉપરાઉપરી ચાર ઘડા છે. તેમાં સૌથી ઉપર સમાધિ, ત્યારબાદ નીચે ઉતરતાં નિદિધ્યાસન, મનન અને શ્રવણ છે. પરંતુ મુમુક્ષુના માથા પર સૌથી પ્રથમ જે ઘડો છે તે શ્રવણનો છે અને શ્રવણરૂપી ઘડા ઉપર, ઉપરાઉપરી ત્રણ અન્ય ઘડા છે. જો શ્રવણરૂપી પ્રથમ ઘડો બરોબર ગોઠવાયેલો ન હોય તો ઉપરના ત્રણેય માટલા નીચે પડે છે માટે શ્રવણનો પાયો મજબૂત હોવો જોઈએ. તો જ સમાધિની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ શકે. વેદાન્તશ્રવણ, આચાર્ય કે સદ્‌ગુરુની કૃપાએ તેમના સાંનિધ્યમાં થતું હોય ત્યારે, આત્માના સ્વરૂપ વિષેની અને સાધન કે સાધનાના સંદર્ભમાં ઉઠતી શંકાઓનું સમાધાન થાય છે અને શ્રદ્ધા પ્રબળ બને છે. પરંતુ ચિત્તને એક દિશામાં સ્થિર રાખી, એકતાનતા પ્રાપ્ત કરવા માટે વિચારોનું સાતત્ય આવશ્યક છે. જે મનન દ્વારા શક્ય છે. મનનમાં અન્ય કોઈની હાજરી નહીં હોવાથી અને ઓછી ઇન્દ્રિયો કાર્યશીલ હોવાથી, વધુ એકાગ્રતા જોવા મળે છે. ઉપરાંત, માત્ર ચિત્ત કે મન જ આત્માના વિચારમાં કે સ્વસ્વરૂપના સંશોધનમાં સંલગ્ન થયું હોવાથી, ત્યાં અનુભવનું ક્ષેત્ર સીમિત બને છે. માટે વિચારોનો પ્રવાહ માત્ર આત્મદિશામાં સહેલાઈથી આગળ વધી શકે છે અને વિક્ષેપો ધીરે ધીરે ઘટતા જાય છે. માટે કહ્યું છે કે શ્રવણ કરતા મનન, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે સો ગણું ઉત્તમ છે.

"मननादपि निदिध्यासं लक्षगुणं (विद्यात्)" આત્મસ્વરૂપનું મનન કે ચિંતન, શ્રવણની સરખામણીએ શ્રેષ્ઠ ખરું, પરંતુ મનન કરતાં નિદિધ્યાસન લાખ ગણું ઉત્તમ છે. ચિંતન કે મનન દ્વારા નિઃસંદેહ એકાગ્રતા વધે છે. આત્મસ્વરૂપ તરફની નિશ્ચિત દિશા નક્કી થાય છે, વિચારોના સાતત્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, છતાં વિજાતીય વૃત્તિપ્રવાહને રોકવા માટે અથવા અનાત્માના વિચારોની નિવૃત્તિ માટે નિદિધ્યાસન અનિવાર્ય સાધન છે. નિદિધ્યાસનમાં સજાતીય વૃત્તિપ્રવાહની અર્થાત્ માત્ર આત્માના જ વિચારોની અસ્ખલિત

આવૃત્તિ કરવામાં આવે છે અને તેમાં સરળતા માટે વિજાતીય વૃત્તિપ્રવાહની તિરસ્કૃતિ થતી હોય છે. આમ, ચિત્ત ધીરે ધીરે તૈલધારાવત,અવિરત કે અખંડ રીતે આત્મચિંતન કરે છે અને તેમાં તદાકાર થાય છે. તેથી આવા ચિંતનમાં ચિત્ત સ્વયં પોતાનું અવલંબન છોડે છે અને તેની વૃત્તિઓને ત્યાગી, પોતાને આત્મસ્વરૂપ માનવા લાગે છે. આવી રીતે નિદિધ્યાસનમાં ચિત્તના વિચારોથી જ કે આલંબનથી જ આત્મચિંતન થતું હોય છે. છતાં તેવું આલંબન જ અંતે ત્યજાય છે અને નિરાલંબ જેવી આત્મસ્થિતિ અનુભવાય છે. આમ, આત્મસાક્ષાત્કાર માટેનું અવલંબન શૂન્યવત કે સાધનનિરપેક્ષત્વ નિદિધ્યાસનમાં જણાય છે. તેથી તેને મનન કરતાં ઉત્તમ ગણાયું છે. શ્રુતિએ પણ તેનું મહત્ત્વ સમજાવતાં ઉપદેશ આપ્યો છે કે આત્મસાક્ષાત્કાર માટે નિદિધ્યાસન કરવું જોઈએ. "आत्मा वा रे दृष्टव्यः श्रोतव्यः मंतव्यः निदिध्यासितव्यः ।"

"निदिध्यासं अनन्तं निर्विकल्पकम् ।"

(निदिध्यासनात् अपि निर्विकल्पसमाधिः अनंतगुणम् ।)

''નિદિધ્યાસન કરતાં નિર્વિકલ્પ સમાધિ અનંત ગણી ઉત્તમ છે.'' સંકલ્પવિકલ્પથી નિર્મુક્ત બનેલી તથા તમામ પદાર્થાકાર વૃત્તિઓનું કે અનાત્માના વિચારોનું જે દશામાં આત્યંતિક વિસ્મરણ થયેલું હોય અર્થાત્ જે આત્મદશામાં નથી વૃત્તિઓનો વ્યવહાર, વિચારોનું આવાગમન કે શંકા-સંદેહનો ઉહાપોહ કે નથી વાસના વંટોળનો વિક્ષેપ; તેવી અખંડ આત્મસ્થિતિને નિર્વિકલ્પ સમાધિ કહેવામાં આવે છે. આવી સહજ સમાધિમાં નથી કોઈ સજાતીય વૃત્તિપ્રવાહનો પ્રયત્ન કે વિજાતીય વૃત્તિપ્રવાહના નિષેધનો પુરુષાર્થ. માટે નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પુરુષાર્થશૂન્યતા, પ્રયત્નરાહિત્ય જોવા મળે છે. જેને આત્મસ્વરૂપની સરળ, સહજ, સ્વાભાવિક ઉદય-અસ્ત વિનાની આત્મસ્થિતિ કે સ્વરૂપાવસ્થા કહેવામાં આવે છે, જ્યાં દ્વૈતની ગંધ કે દ્વંદ્વના કોલાહલની કલ્પના પણ હોતી નથી. વાયુ કે તરંગ વગરના જળાશય જેવી નિરાલંબ આત્મસ્થિતિ એટલે જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ. જેને આવી સહજ સ્થિતિ સંપન્ન છે, તે સર્વબંધનોથી છૂટેલો,સર્વ સાધના, સાધન અને સિદ્ધિની ભ્રાંતિથી

મુક્ત થયેલો મહાન ભાગ્યશાળી છે. તેથી જ નિર્વિકલ્પ સમાધિને સર્વ સાધનોમાં ઉત્તમ કે શ્રેષ્ઠ જણાવવામાં આવે છે.

(છંદ–રથોદ્ધતા)

निर्विकल्पकसमाधिना स्फुटं
ब्रह्मतत्त्वमवगम्यते ध्रुवम् ।
नान्यथा चलतया मनोगतेः
प्रत्ययान्तरविमिश्रितं भवेत् ॥३६६॥

निर्विकल्पकसमाधिना = નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા
ध्रुवम् = નિશ્ચિત રૂપે
ब्रह्मतत्त्वम् = બ્રહ્મતત્ત્વ
स्फुटम् = સ્પષ્ટ
अवगम्यते = જાણી શકાય છે.
न अन्यथा = બીજી કોઈ રીતે નહીં
मनोगतेः चलतया = મનની ગતિ ચંચળ હોવાથી
प्रत्ययान्तरविमिश्रितम् = (સમાધિ સિવાય બીજી અવસ્થાઓમાં) બીજા વિચારોથી મિશ્રિત
भवेत् = રહે છે.

(છંદ–ઉપજાતિ)

अतः समाधत्स्व यतेन्द्रियः सन्
निरन्तरं शान्तमनाः प्रतीचि ।
विध्वंसय ध्वान्तमनाद्यविद्यया–
कृतं सदेकत्वविलोकनेन ॥३६७॥

अतः = માટે
यतेन्द्रियः = ઇન્દ્રિયોને વશ કરી
निरन्तरम् = નિરંતર

शान्तमनाः सन्	= શાન્ત મનવાળો થઈ
प्रतीचि	= અંતરાત્મામાં
समाधत्स्व	= સમાધિસ્થ થઈ
सदेकत्व–विलोकनेन	= જીવ-બ્રહ્મના ઐક્ય દર્શન દ્વારા
अनादि–अविद्यया–कृतम्	= અનાદિ અવિદ્યાજન્ય
ध्वान्तम्	= અજ્ઞાનમય આવરણનો
विध्वंसय	= નાશ કર.

સમાધિની વિચારણાનું હવે બે શ્લોક દ્વારા સમાપન કરતાં જણાવે છે કે નિર્વિકલ્પ સમાધિ દ્વારા નિશ્ચિતરૂપે બ્રહ્મતત્ત્વ સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. અન્ય કોઈ રીતે જાણી શકાતું નથી. મન અતિ ચંચળ હોવાથી વારંવાર બ્રહ્મતત્ત્વને છોડી, ઈતર જડ વિષયો પ્રત્યે ચાલ્યું જતું હોય છે. માત્ર નિર્વિકલ્પ સમાધિની દશામાં જ મન, આંદોલન રહિત અને વિક્ષેપથી મુક્ત થઈ, બ્રહ્મતત્ત્વમાં તદ્રૂપ થાય છે. માટે સમાધિ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવાનો જો પ્રયત્ન થાય, તો તેવા પ્રયત્નમાં મન અન્ય વિચારોથી મિશ્રિત હોય છે. તેથી બ્રહ્મતત્ત્વ પણ શુદ્ધ કે સ્પષ્ટ ન જણાતાં મિશ્રિત જ્ઞાનવાળું જણાય છે.

આથી જણાવાયું છે કે ઈન્દ્રિયોને વશ કરી, નિરંતર વિક્ષેપ રહિત મનવાળા થઈ, અંતરાત્મામાં ચિત્ત કે મનને સ્થિર કરવું. ચિત્ત કે મનને સ્થિર કરી બ્રહ્મમાં આત્માના એકત્વનું દર્શન કરવું તથા અનાદિ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે અનાદિ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા આવરણ કે અંધકારનો નાશ કરવો અને જીવ-બ્રહ્મનું એકત્વ પ્રતિપાદિત કરી અભેદનું દર્શન કરાવવું કે અદ્વૈતાનુભૂતિ કરાવવી, તે જ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું અંતિમ ધ્યેય છે. તેથી મુમુક્ષુને માટે સમાધિ મહત્ત્વનું સાધન છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

योगस्य प्रथमं द्वारं वाङ्निरोधोऽपरिग्रहः ।
निराशा च निरीहा च नित्यमेकान्तशीलता ॥३६८॥

वाङ्निरोधः = વાણીને નિયમમાં રાખવી,
अपरिग्रहः = કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો,
निराशा च = કોઈની આશા રાખવી નહીં,
निरीहा च = સર્વ ઇચ્છાઓનો પરિત્યાગ, (અને)
नित्यम् = નિત્ય
एकान्तशीलता = એકાંતવાસ
योगस्य प्रथमं द्वारम् = એ યોગનું પ્રથમ દ્વાર છે.

યોગ નિરૂપણ

યોગની પ્રક્રિયામાં પ્રવેશ મેળવવા માટે કેવો અધિકાર જોઈએ અને કયા કયા લક્ષણોની આવશ્યકતા છે તેનો ક્રમવાર ચિતાર પાંચ શ્લોક દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યો છે.

વાણીને નિયમમાં રાખવી, અપરિગ્રહી થવું, કામના કે ઇચ્છાઓનો ત્યાગ કરવો અને નિત્ય એકાન્તવાસ, એ યોગનું પ્રથમ દ્વાર છે. ક્યારે બોલવું અને ક્યારે મૌન રહેવું એ એક આગવી કળા છે કારણ કે શસ્ત્રના ઘા તો સમયમાં રુઝાય છે પરંતુ શબ્દબાણ દ્વારા પડેલા ઘા વેરની વસૂલાત ન થાય ત્યાં સુધી રુઝાતા નથી. તે માટે મહાભારતમાં દ્રૌપદીનું દૃષ્ટાંત ખૂબ પ્રખ્યાત છે. તેણે દુર્યોધનને માત્ર એટલું જ કહેલું કે 'આંધળાના છોકરાં આંધળા જ હોય છે.'' પણ તેવા શબ્દબાણથી ઘવાયેલા દુર્યોધને ભરસભામાં દ્રૌપદીને નિર્વસ્ત્ર ન કરી ત્યાં સુધી તેના ઘા રુઝાયા નહીં. આમ, વ્યવહારમાં પણ વાણીનું નિયંત્રણ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, તો પરમાર્થમાં તેની આવશ્યકતા હોય તેમાં તો અતિશયોક્તિ નથી જ. માટે જ અત્રે વાણીનો નિરોધ મુમુક્ષુને ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. આત્મજ્ઞાન કે મોક્ષ સંદર્ભે વિચારવું કે કોઈ પણ જાતનો વાર્તાલાપ, સંવાદ કે ભાષણ જો

અંતઃકરણ શુદ્ધિ માટે ઉપયોગી ન હોય તો તેને માત્ર વાણીનો વ્યર્થ શ્રમ સમજી તેનો ત્યાગ કરવો જ મુમુક્ષુનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. ઉપરાંત શાસ્ત્રવાસના કે પ્રવચનની વાસના પણ આત્મસાક્ષાત્કારમાં વિઘ્ન છે, તેમ સમજી અંતે તેવા સાધનરૂપી આલંબનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે આત્મવસ્તુ વાચાતીત હોવાથી અને અવર્ણનીય હોવાથી વાણી દ્વારા ન તો પ્રાપ્ત થાય કે ન તો વાણી દ્વારા તેની અભિવ્યક્તિ થઈ શકે. માટે વ્યર્થ સમય અને શક્તિનો ખર્ચ કરી ભાષણ આદિ કરવું તે કરતાં આત્મવિચારણા અર્થે મૌન રહેવું અને નિત્ય મનન કરી મુનિ થવું જ શ્રેષ્ઠ છે. તેમ કરતાં કરતાં વાસનાઓનો ત્યાગ કરી આત્મસ્વરૂપમાં શાંત થવા રૂપી તાત્ત્વિક મૌનને ગ્રહણ કરવું તે જ ઇચ્છનીય છે. માટે જ શ્લોકમાં ઉપદેશ્યું છે કે "**निराशा च निरीहा** " અર્થાત્ વાણી અને મનનું મૌન રાખી આશા, અપેક્ષા રહિત થવું અને સર્વ ઇચ્છાઓના ત્યાગી થવું.

જે કોઈ આશા, અપેક્ષા અને ઇચ્છાથી વિમુક્ત થાય છે તેને કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવાની વાસના હોતી નથી. કારણ કે તેનામાં અસુરક્ષાની ભાવના નથી માટે અત્રે અપરિગ્રહી થવાનો ઉપદેશ પણ અપાયો છે. પોતાના પ્રારબ્ધ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અચળ રહેવું કે 'જે સમયે જે પૂર્વનિશ્ચિત છે, પ્રારબ્ધગત છે તે મળશે જ. માટે વ્યર્થ સંગ્રહખોરીમાં સમય બરબાદ ન કરવો અને આવી રીતે વાણી અને મનનું મૌન રાખી ફાજલ પડતો સમય તથા વસ્તુસંગ્રહની કુટેવથી બચી, બચાવેલો સમય એકાંતમાં રહી, આત્મવિચારણા માટે વાપરવો, તેને જ યોગપ્રવેશની પૂર્વતૈયારીનું પ્રથમ પગથિયું કે દ્વાર કહેલું છે.

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

एकान्तस्थितिरिन्द्रियोपरमणे हेतुर्दमश्चेतसः
संरोधे करणं शमेन विलयं यायादहंवासना ।
तेनानन्दरसानुभूतिरचला ब्राह्मी सदा योगिनः
तस्माच्चित्तनिरोध एव सततं कार्यः प्रयत्नान्मुनेः ॥३६६॥

इन्द्रिय–उपरमणे = ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં
एकान्तस्थितिः = એકાન્તવાસ (કારણ છે.)
चेतसः संरोधे हेतुः = ચિત્તના નિરોધનું કારણ
दमः करणम् = ઇન્દ્રિય દમન છે.
अहं वासना विलयं शमेन यायात् = અહંકારની વાસનાનો વિલય શમથી થાય છે.
तेन योगिनः = (અને) તેનાથી (અહંકારના વિલયથી) યોગીને
सदा अचला ब्राह्मी = અચલ બ્રાહ્મીસ્થિતિમાં
आनन्दरसानुभूतिः = આનંદરસનો અનુભવ થાય છે.
तस्मात् = માટે
मुनेः चित्तनिरोधः एव= મુનિએ ચિત્તનો નિરોધ જ
सततं प्रयत्नेन कार्यः = સતત પ્રયત્નપૂર્વક કરવો.

પૂર્વ શ્લોકના સંદર્ભમાં જણાવાયેલું છે કે એકાન્તવાસ ઇન્દ્રિયોને વશ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. કારણ કે ત્યાં ઇન્દ્રિયોને વિષયભ્રમણ માટે મુક્તવિહારની સગવડતા અને સંજોગ પૂરતા પ્રમાણમાં નહીં મળવાથી તેમનું બહિર્ગમન ઓછું થાય છે અને તેથી ઓછા વિક્ષેપ જોવા મળે છે. એટલું જ નહીં, પણ ઇન્દ્રિયો ઘણી વાર બળજબરીથી મનને પણ વિષયભોગમાં ખેંચી જાય છે તેથી મન પણ ચંચળ બને છે અને ચંચળ મન આત્મચિંતન કે મનન માટે કદી એકાગ્ર થઈ શકે નહીં. માટે જ એકાંતસેવનને મહત્ત્વ અપાયું છે અને ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે કે મુમુક્ષુએ પ્રારંભમાં ઇન્દ્રિયો અને મનને વશ કરવા માટે એકાંતસેવન કરવું જોઈએ.

એકાંતસેવનથી શમ અને દમ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલું જ નહીં, પરંતુ અહંકારની વાસનાઓનો પણ નાશ થાય છે અને તેના પરિણામે યોગી કે મુનિને અચલ બ્રહ્માનંદરસનો અનુભવ થાય છે. માટે મનનશીલ સાધકે અથવા મુનિએ ચિત્તની વૃત્તિઓનો, ચિત્તના વિષયભ્રમણનો, ચિત્તના

ઇન્દ્રિયસંગનો પ્રયત્નપૂર્વક નિષેધ કે નિરોધ કરવો આવશ્યક નહીં બલકે અનિવાર્ય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

वाचं नियच्छात्मनि, तं नियच्छ
बुद्धौ,धियं यच्छ च बुद्धिसाक्षिणि ।
तं चापि पूर्णात्मनि निर्विकल्पे
विलाप्य शान्तिं परमां भजस्व ॥३७०॥

वाचं आत्मनि नियच्छ = વાણીનો મનમાં નિરોધ કર,
तं बुद्धौ नियच्छ = તે (મન)નો બુદ્ધિમાં નિરોધ કર,
धियं च बुद्धिसाक्षिणि यच्छ = બુદ્ધિનો પણ બુદ્ધિના સાક્ષીમાં નિરોધ કર.
च तं अपि = અને તે (સાક્ષી)નો પણ
निर्विकल्पे = નિર્વિકલ્પ,
पूर्णात्मनि = પૂર્ણાત્મામાં
विलाप्य = વિલય કરીને
परमां शान्तिम् = પરમ શાન્તિને
भजस्व = પ્રાપ્ત કર.

શાશ્વત શાંતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે શિષ્યને સૂત્ર આપવામાં આવે છે કે વાણીનો મનમાં , મનનો બુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિનો સાક્ષી આત્મામાં તથા તે સાક્ષીનો નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં વિલય કરીને તું શાંતિને પ્રાપ્ત થા.

આવા સૂત્રથી સ્પષ્ટ છે કે બહિર્મુખી બનાવનારી કે વ્યર્થ શ્રમ જેવી વાણીનો નિરોધ કરી, તેને મન દ્વારા પ્રગટ થતાં પૂર્વે જ થંભાવી દેવી. વાણી જ જગતના ભેદ સર્જે છે અને ભેદદર્શનમાં લઈ જાય છે. માટે તેને દૃશ્યપ્રપંચથી પાછી બોલાવવી જ ઇષ્ટ છે. તે જ પ્રમાણે મનને ઇન્દ્રિયોના સંગમાં વિષયભ્રમણ કે ભોગ માટે ભ્રમણ કરવાની સહજવૃત્તિ હોવાથી, મનને

અંતર્મુખી બનાવવા માટે તેને ઇન્દ્રિયોનો સંગ છોડાવી પાછું બોલાવવું જરૂરી છે. કારણ કે બહિર્ગમન કરનારું મન વધુ ચંચળ અને અશાંત બને છે. માટે જો તેને વિક્ષેપરહિત કરવું હોય તો તેની વિષયદોટ થંભાવી તેને બુદ્ધિમાં સ્થિત કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે વાણીનો મનમાં, મનનો બુદ્ધિમાં અને સારાખોટા નિર્ણય કરનારી બુદ્ધિનો સાક્ષી આત્મામાં વિલય કરવો જોઈએ. કારણ કે 'હું સાક્ષી છું' તેવું સૂક્ષ્મ અભિમાન પણ જીવાત્માને રહેવું જોઈએ નહીં. તેથી જો કોઈ મુમુક્ષુ 'હું સાક્ષી છું', 'ત્યાગી છું ', 'જ્ઞાની છું', 'નિષ્કામ કર્મયોગી છું,' 'મુનિ છું,' એવા કોઈ પણ જાતના અભિમાનથી પીડાતો હોય તો તેવા અહંકારનો પણ વિલય કરવો જોઈએ. તત્ત્વાર્થે તો નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મ સાથે અભેદ અનુભવ થવાથી જીવ-બ્રહ્મ ઐક્યનું જ્ઞાન થતાં ત્યાં દ્વૈતપ્રપંચ બચતો જ નથી અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનમાં નથી ઇન્દ્રિયોના વિષય કે નથી મનની કાલ્પનિક સૃષ્ટિ કે નથી ત્યાં બુદ્ધિના તર્ક-વિતર્ક જેવા વિષયો. આમ, જે જ્ઞાનમાં મન, વાણી, બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયો વિહાર કરી શકે તેવું વિશ્વ જ જો અસ્તિત્વમાં નથી, તો તેનો સાક્ષી ક્યાં? જો દૃશ્ય સૃષ્ટિ જ નથી, તો દૃષ્ટા કેવો? જો કંઈ જ્ઞેય નથી, તો જ્ઞાતા ક્યાં? તે જ ન્યાયે સાક્ષ્ય જેવું દ્વૈત જગત જ નથી, તો સાક્ષી કેવો? મન, બુદ્ધિ કે ઇન્દ્રિયો જ નથી, તો સાક્ષી કેવો? આમ, અત્રે સ્પષ્ટ જ કહ્યું છે કે સાક્ષી જીવાત્માનો નિર્વિકલ્પ બ્રહ્મમાં વિલય કરીને હે મુમુક્ષુ ! તું શાંતિને પ્રાપ્ત થા.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

देहप्राणेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिभिरुपाधिभिः ।
यैर्यैर्वृत्तेः समायोगस्तत्तद्भावोऽस्य योगिनः ॥३७१॥

देह–प्राण–इन्द्रिय–मनः = શરીર, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, મન,
बुद्ध्यादिभिः उपाधिभिः = બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓ સાથે
यैः यैः वृत्तेः समायोगः = જે જે વૃત્તિથી જોડાય છે.
तत् तत् भावः = તે તે ભાવ
अस्य योगिनः = આ યોગીને પ્રાપ્ત થાય છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

तन्निवृत्त्या मुनेः सम्यक् सर्वोपरमणं सुखम् ।
संदृश्यते सदानन्दरसानुभवविप्लवः ॥३७२॥

तत् निवृत्त्या सम्यक् = તે (બધી ઉપાધિઓ)થી સારી રીતે નિવૃત્ત થવાથી
मुनेः = મુનિને
सर्वोपरमणं सुखम् = પૂર્ણ ઉપરતિનું સુખ (અને)
सदानन्दरसानुभव-विप्लवः = સદા બ્રહ્માનંદરસના અનુભવની ભરતીનો
संदृश्यते = (અનુભવ થતો) જણાય છે.

શરીર, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો આદિ ઉપાધિઓ સાથે જો ચિત્તની વૃત્તિ જોડાય, તો તેવી તેવી ઉપાધિના ભાવને યોગી પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ હું શરીર આદિ છું, તેવું ખોટું તાદાત્મ્ય ઊભું કરી, અજ્ઞાનમાં યોગી આત્મસ્વરૂપે નિરુપાધિક હોવા છતાં પોતાને ઉપાધિવાળો માની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિના બંધનમાં પડે છે.

માટે યોગનિરુપણનો ઉપસંહાર કરતાં દર્શાવ્યું છે કે બધી જ અનાત્માની ઉપાધિઓમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મનનશીલ સાધક કે મુનિએ નિવૃત્ત થવું જોઈએ. ઉપાધિની નિવૃત્તિ થવાથી જ અગર સર્વ ઉપાધિઓથી ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાથી મુનિ કે યોગીને સંપૂર્ણ ઉપરતિનું સુખ અને શાશ્વત બ્રહ્માનંદરસના અનુભવની ભરતીની અનુભૂતિ થાય છે. માટે જ સર્વ ઉપાધિઓમાં સંલગ્ન થતી ચિત્તની વૃત્તિઓને રોકવારૂપી યોગ કરવો અનિવાર્ય છે. ઉપાધિથી મુક્તિ જ નિરુપાધિક બ્રહ્મની અપરોક્ષ અનુભૂતિ છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

अन्तस्त्यागो बहिस्त्यागो विरक्तस्यैव युज्यते ।
त्यजत्यन्तर्बहिः संगं विरक्तस्तु मुमुक्षया ॥३७३॥

विरक्तस्य एव = જેને વૈરાગ્ય ઉપજ્યો હોય તે જ
अन्तः त्यागः = અંદરની વાસનાઓનો ત્યાગ
बहिः त्यागः = (અને) બહારના (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ,ગંધ) વિષયોનો ત્યાગ
युज्यते = કરી શકે છે.
विरक्तः तु = વિરક્ત જ
मुमुक्षया = મોક્ષની ઈચ્છાથી
अन्तः बहिः संगम् = અંદર તથા બહારનો સંગ
त्यजति = ત્યજે છે.

(છંદ-અનુષ્ટુપ)

बहिस्तु विषयैः संगं तथान्तरहमादिभिः ।
विरक्त एव शक्नोति त्यक्तुं ब्रह्मणि निष्ठितः ॥३७४॥

तु = પરંતુ
ब्रह्मणि = બ્રહ્મમાં
निष्ठितः = જેની નિષ્ઠા સ્થિર થઈ છે તેવો
विरक्तः एव = વૈરાગ્યવાન જ
बहिः विषयैः = બહારના વિષયો
तथा = અને
अन्तः अहं आदिभिः = અંદરના અહંકાર વગેરેના
संगम् = સંગનો
त्यक्तुम् = ત્યાગ કરવા
शक्नोति = સમર્થ થાય છે.

વૈરાગ્યરૂપી પરિપક્વતાથી જે પરમ પવિત્ર થઈ ચૂક્યો છે તે જ વાસના અને વિષયત્યાગનો અધિકારી થઈ શકે છે. તેવો વિરક્ત જ બ્રહ્મનિષ્ઠ થવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. તેવું બે શ્લોક દ્વારા દર્શાવ્યું છે.

જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હોય, તે જ અંદરના વિષયોની

વાસનાઓનો અર્થાત્ કામ, ક્રોધ, લોભ જેવા અંદરના આંતરિક શત્રુઓની વાસનાઓનો ત્યાગ કરી શકે છે. તદુપરાંત, વૈરાગ્યના બળથી જ બહારના ઇન્દ્રિયોના વિષય શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ વગેરેનું ત્યાગ કરવાનું સામર્થ્ય પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવો વૈરાગ્યવાન જ મોક્ષની પ્રબળ ઇચ્છાથી વાસના જેવા અંદરના અને ઇન્દ્રિયોના વિષયો જેવા બહારના પદાર્થોનો સંગ કે સમાગમ ત્યજી શકે છે.

આવી રીતે અંદર અને બહારના વિષયોની વાસનાનો ત્યાગી થયેલો નિર્વાસન અર્થાત્ નિષ્કામ, અકામ, આપ્તકામ, આત્મકામ થયેલો જ બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાન થઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે અને તેવો બ્રહ્મનિષ્ઠ અને વૈરાગ્યવાન જ બહાર અને અંદરના વિષયોનો સંગ, સંઘાત કે સમાગમનો ત્યાગ કરવા સમર્થ થાય છે.

બ્રહ્મનિષ્ઠા દ્વારા જેને પોતાના અસંગ આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તેવો કદી બહારના ઇન્દ્રિયોના વિષય સાથે કે અંદરની વાસના તથા અહંકાર સાથે પોતાને સંગ કે સંબંધ છે, તેવું સ્વીકારી શકતો નથી. એટલું જ નહીં, પરંતુ વૈરાગ્યરૂપી અસંગશસ્ત્રના બળે જ એક ઝાટકે તમામ સંબંધ કે સંગનો ઉચ્છેદ કરી પોતાના અવિચ્છેદ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે.

(છંદ-ઉપજાતિ)

वैराग्यबोधौ पुरुषस्य पक्षिवत्
पक्षौ विजानीहि विचक्षण त्वम् ।
विमुक्तिसौधाग्रतलाधिरोहणं
ताभ्यां विना नान्यतरेण सिद्ध्यति ॥३७५॥

विचक्षण त्वम् = હે ચતુર પુરુષ ! તું
पक्षिवत् = પક્ષીની જેમ, (પક્ષીને જેમ બે પાંખો હોય છે તેમ)
वैराग्य–बोधौ = વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન એમ

द्वौ पक्षौ = બે પાંખો
पुरुषस्य = પુરુષને (હોય છે એમ)
विजानीहि = જાણ.
विमुक्ति–सौधाग्रतलाधिरोहणम् = વિમુક્તિરૂપી મહેલના છેક ઉપરના માળે ચઢવું
ताभ्यां विना = તે બન્ને વિના
न अन्यतरेण = બીજા કોઈ પણ સાધનથી
सिद्ध्यति = શક્ય નથી.

હે વિચારશીલ ! હે ચતુરસુજાણ ! હે વિદ્વાન ! વિચાર કર અને સમજ કે જેમ પક્ષીને બે પાંખો હોય છે અને તે બન્ને પાંખોની મદદથી જ ઊડી શકે છે. એક પાંખ કાપી નાંખવાથી તે ઊડી શકતું નથી. તે જ પ્રમાણે મનુષ્યને પણ વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન જેવી બે પાંખો હોય તો જ તે મુક્તિરૂપી મહેલના અંતિમ શિખર પર આરોહણ કરી શકે છે. જો આ બેમાંની કોઈ પણ એક પાંખ તૂટી જાય તો પંખીની જેમ મનુષ્ય પણ મુક્તિરૂપી મહેલ ઉપર આરોહણ કરી શકે નહીં. તો પછી જે કોઈ અભાગિયો છે, ગુરુકૃપાથી વંચિત છે. જેને શાસ્ત્રનો સમાગમ નથી, પૂર્વના સંસ્કારવિહોણો છે, તેવો જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની બન્ને પાંખોથી રહિત હોય, તેને માટે તો મુક્તિના મહેલની પાસે પહોંચવું પણ અશક્ય જ છે. મોક્ષ કે મુક્તિ માટે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સિવાય અન્ય સાધનો તો નકામા અને નિરર્થક જ છે. માટે જ શ્લોકમાં ઉલ્લેખાયું છે કે "ताभ्यां विना नान्यतरेण सिद्ध्यति ।" " વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન જેવા તે બે સાધન વિના અન્ય કોઈથી પણ મુક્તિરૂપી મહેલ ઉપર આરોહણ કરવું શક્ય નથી."

તાત્પર્યમાં, વૈરાગ્ય વગરનું જ્ઞાન પંગુ છે અને જ્ઞાન વિનાનો માત્ર વૈરાગ્ય અંધ છે. પરંતુ જો બન્નેનો સમ્યક્ સમન્વય થાય તો જ મુમુક્ષુની મુક્તિરૂપી મહેલના અંતિમ શિખર પર આરોહણ કરવાની તમન્ના સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે. માટે હે ચતુર પુરુષ ! નિત્ય નિરંતર વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન

માટે જ પ્રયત્નશીલ થા અને બ્રહ્મવિદ્યાની દેવી ઉમાને પ્રાર્થના કર કે તને જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય માટે સામર્થ્ય બક્ષે. તું જ્ઞાન અને વૈરાગ્યની જ ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરવા તત્પર અને તૈયાર થા.

"ज्ञानवैराग्य सिद्धयर्थं भिक्षां देही च पार्वति ।"

(છંદ-ઉપજાતિ)

अत्यन्तवैराग्यवतः समाधिः
समाहितस्यैव दृढप्रबोधः ।
प्रबुद्धतत्त्वस्य हि बन्धमुक्तिः
मुक्तात्मनो नित्यसुखानुभूतिः ॥३७६॥

अत्यन्त वैराग्यवतः	= તીવ્ર વૈરાગ્યવાનને જ
समाधिः	= સમાધિ થાય છે.
समाहितस्य एव	= (આવા) સમાધિસ્થને જ
दृढप्रबोधः	= દ્દઢ જ્ઞાન થાય છે.
प्रबुद्धतत्त्वस्य हि	= જ્ઞાનથી જેણે આત્મતત્ત્વ જાણ્યું હોય તેને જ
बन्धमुक्तिः	= સંસારના બંધનથી છૂટકારો થાય છે.
मुक्तात्मनः	= (અને) બંધનમાંથી જે છૂટ્યો હોય તેને
नित्यसुखानुभूतिः	= નિત્યાનંદનો અનુભવ થાય છે.

જે કોઈ દ્દઢ વૈરાગ્યવાળો હોય અગર જેનો વૈરાગ્ય વિવેકજન્ય હોય, સ્મશાનજન્ય નહીં, તેવા વૈરાગ્યની પરિપક્વતાવાળાને જ નિર્વિકલ્પ સમાધિનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવા સામર્થ્યથી જે કોઈ નિર્વિકલ્પ સમાધિને સંપન્ન થાય છે તેવાને સમાધિજન્ય દ્દઢ, અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તેવા નિઃસંદેહ આત્મબોધ દ્વારા જેને જીવ-બ્રહ્મ ઐક્યનું તત્ત્વ, સંસારનું મિથ્યાત્વ, પદાર્થોનું અનિત્યત્વ અને વિષયભોગનું નશ્વરત્વ કે પ્રાતિભાસિકત્વ જણાયું છે, તે જ સંસારના બંધનથી મુક્ત થાય છે અને તેવો મુક્ત આત્મા જ અતીન્દ્રિય, શાશ્વત સુખની અનુભૂતિ કરી શકે છે.

નિષ્કર્ષમાં યાદ રાખવું કે વૈરાગ્યની પ્રબળ પાંખ વિના મુક્તિની પરમ ગતિ કે તેનો ઉદય-અસ્ત રહિત આનંદ અનુભવી શકાય નહીં.

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

वैराग्यान्नपरं सुखस्य जनकं पश्यामि वश्यात्मनः
तच्चेच्छुद्धतरात्मबोधसहितं स्वाराज्यसाम्राज्यधुक् ।
एतद्द्वारमजस्रमुक्तियुवतेर्यस्मात् त्वमस्मात्परम्
सर्वत्रास्पृहया सदात्मनि सदा प्रज्ञां कुरु श्रेयसे ॥३७७॥

वश्यात्मनः	= જેણે મન ઉપર વિજય મેળવ્યો હોય,
वैराग्यात् न परं सुखस्य जनकम्	= તેને માટે વૈરાગ્યથી વધુ સુખકારક
पश्यामि	= બીજું કાંઈ હું જોતો નથી.
तत् चेत्	= (અને) તે પણ જો
शुद्धतर-आत्मबोधसहितम्	= શુદ્ધતર આત્મજ્ઞાન સહિત હોય તો
स्वाराज्यसाम्राज्यधुक्	= સ્વતંત્ર (આત્મ)સામ્રાજયનું સુખ આપે છે.
यस्मात् एतद्	= કારણ કે આ (સુખ)
मुक्तियुवतेः	= મુક્તિરૂપી યુવતીના
अजस्रं द्वारम्	= વ્યયવિહીન સૌંદર્યદ્વાર સમાન છે.
अस्मात्	= માટે
श्रेयसे	= તારું કલ્યાણ થાય તે માટે
सर्वत्र सदा अस्पृहया	= બધે, નિઃસ્પૃહ થઈને સદા
सत् आत्मनि प्रज्ञां कुरु	= સત આત્મામાં બુદ્ધિ કર.

જે મનોજયને પ્રાપ્ત છે તેનું , મન ઉપર સંપૂર્ણ નિયંત્રણ છે અને તેવો મનનો ગુલામ નહીં પણ માલિક છે. મન તેનું સેવક છે અને પોતે વૈરાગ્યવાન સ્વામી છે. તેવા વૈરાગ્યસ્વામીને મનના વિજયથી અન્ય મહાન કે પરમ સુખ હોઈ શકે તેવું હું જાણતો નથી. તાત્પર્યમાં, મનોજયં જેવા વૈરાગ્યથી પરમસુખ અન્ય કોઈ નથી અને તેમાં પણ જો તેવા વૈરાગ્યસુખ

સાથે આત્માનું શંકા અને સંદેહ રહિત ઉત્તમ કે શુદ્ધ જ્ઞાન અને દૃઢ વૈરાગ્ય સાથે મળે તો સ્વર્ગના સામ્રાજયનું શાશ્વત સુખ પ્રદાન કરે છે. આવું સુખ મુક્તિરૂપી યુવતીના વ્યયવિહીન સૌંદર્યદ્વાર સમાન છે. માટે હે સાધક! તારા શ્રેય કે આત્મકલ્યાણ માટે સર્વમાં નિઃસ્પૃહ થઈને સદા સર્વદા સત સ્વરૂપ આત્મામાં તારી બુદ્ધિને સ્થિર કરી સ્થિતઃપ્રજ્ઞ થા અગર બ્રહ્મમાં નિષ્ઠાવાન થઈને બ્રહ્મનિષ્ઠ થા.

(છંદ-શાર્દૂલવિક્રીડિત)

आशां छिन्धि विषोपमेषु विषयेष्वेषैव मृत्योः सृतिः
त्यक्त्वा जातिकुलाश्रमेष्वभिमतिं मुञ्चातिदूरात् क्रियाः ।
देहादावसति त्यजात्मधिषणां प्रज्ञां कुरुष्वात्मनि
त्वं दृष्टाऽस्यमलोऽसि निर्द्वयपरं ब्रह्मासि यद् वस्तुतः ॥३७८॥

त्वं विषयोपमेषु विषयेषु = તું વિષ જેવા વિષયોની
आशां छिन्धि = આશા છોડી દે.
एषा एव मृत्योः सृतिः = આ જ મૃત્યુનો માર્ગ છે.
जातिकुलाश्रमेषु अभिमतिम् = જાતિ, કુલ અને આશ્રમનું અભિમાન
त्यक्त्वा = છોડીને
अतिदूरात् क्रियाः मुञ्च = (સર્વ) ક્રિયાઓને દૂરથી જ ત્યાગી દે.
असति देहादौ = દેહ વગેરે મિથ્યા પદાર્થો ઉપરની
आत्मधिषणां त्यज = આત્મબુદ્ધિ ત્યજી દે (અને)
आत्मनि प्रज्ञां कुरुष्व = આત્મામાં જ બુદ્ધિ કર.
यद् वस्तुतः = કારણ કે વસ્તુતઃ
त्वं दृष्टा असि, अमलः असि= તું દૃષ્ટા છે, વિશુદ્ધ છે,
निर्द्वय परं ब्रह्म असि = અદ્વિતીય પરબ્રહ્મ તું જ છે.

આદિ શંકરાચાર્યજીએ દૃઢ વૈરાગ્યનો ઉપદેશ આપવા માટે વૈરાગ્યની જે સૂક્ષ્મ વિચારણા છ શ્લોક દ્વારા આરંભેલી હતી તેનું સમાપન

કરતાં ઉપદેશાર્થે જણાવે છે કે,

હે શિષ્ય ! ઇન્દ્રિયોના વિષયોને વિષ સમાન સમજી, તે સૌ વિનાશને માર્ગે કે અધોગતિમાં લઈ જનારાં હોઈ, તેવા વિષયોની ભોગેચ્છા કે કામનાનો ત્યાગ કર. કારણ કે તેવા વિષયભોગની આશા રાખવી એ મૃત્યુનો જ માર્ગ છે. માટે તું જાતિ, કુળ અને આશ્રમનું અભિમાન છોડીને વિષયભોગ જેવી ક્રિયાઓનો દૂરથી જ ત્યાગ કરી દે. તદુપરાંત, દેહ વગેરે મિથ્યા પદાર્થો ઉપરની આત્મબુદ્ધિ કે અહંભાવનો પણ ત્યાગ કર અને તારી બુદ્ધિને આત્મતત્ત્વમાં જ નિષ્ઠાવાન કે સ્થિર કર. વાસ્તવિકતામાં તો તું દેહાદિનો દૃષ્ટા છે. તેથી અપવિત્ર કે અશુદ્ધ દેહ નહીં પણ તેનો સાક્ષી અને જ્ઞાતા વિશુદ્ધ આત્મા જ તું છે. નિશ્ચિત માન કે તું દ્વૈતમુક્ત અદ્વિતીય પરબ્રહ્મસ્વરૂપ જ છે.

નિષ્કર્ષમાં સમજવું કે વિષયભોગમાં, વાસનામાં દૃઢ વૈરાગ્ય વિના દેહાત્મબુદ્ધિ દૂર થતી નથી અને દેહાત્મબુદ્ધિના વૈરાગ્ય વિના આત્મજ્ઞાન સિદ્ધ થઈ શકે નહીં. તે જ ન્યાયે દૃઢ વૈરાગ્ય અને શુદ્ધ જ્ઞાનના સમન્વય વગર મુક્તિનું પરમ પદ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહીં. માટે મુમુક્ષુએ વૈરાગ્યને અતિ પ્રિય આભૂષણ સમજી, સદાય તેનાથી અલંકૃત થઈ વિહાર કરવો. મુમુક્ષુ માટે વૈરાગ્યથી મહાન અન્ય કોઈ અલંકાર નથી. તેથી મહાન કોઈ મહિમા પણ તેનો હોઈ શકે નહીં. તે જ પ્રમાણે વૈરાગ્યથી પ્રબળ અન્ય કોઈ સામર્થ્ય પણ મુમુક્ષુને સુશોભિત કરી શકે નહીં. વૈરાગ્ય જ મુમુક્ષુનું શ્રેય, સંપત્તિ અને પરમ સમૃદ્ધિ છે.

(છંદ–શાર્દૂલવિક્રીડિત)

लक्ष्ये ब्रह्मणि मानसं दृढतरं संस्थाप्य बाह्येन्द्रियम्
स्वस्थाने विनिवेश्य निश्चलतनुश्चापेक्ष्य देहस्थितिम् ।
ब्रह्मात्मैक्यमुपेत्य तन्मयतया चाखण्डवृत्यानिशम्
ब्रह्मानन्दरसं पिबात्मनि मुदा शून्यैः किमन्यैर्भ्रमैः ॥३७६॥

मानसं लक्ष्ये ब्रह्मणि	= મનને બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં
दृढतरं संस्थाप्य	= અતિ દૃઢતાપૂર્વક સ્થિર કરીને
बाह्येन्द्रियं स्वस्थाने विनिवेश्य	= બહિર્મુખી ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં પાછી સ્થિર કરી,
निश्चलतनुः	= શરીરને પણ સ્થિર કરી
देहस्थितिं च अपेक्ष्य	= (પછી) શરીરની સ્થિતિ પર ધ્યાન ન આપીને
तन्मयतया ब्रह्मात्मैक्यम्	= તન્મયભાવથી જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય
उपेत्य	= પ્રાપ્ત કરી
च अखण्डवृत्या आत्मनि	= અને અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા આત્મામાં
अनिशं मुदा	= નિરંતર આનંદથી
ब्रह्मानन्दरसं पिब	= બ્રહ્મના આનંદરસનું પાન કર.
अन्यैः शून्यैः	= બીજી શ્રેયશૂન્ય
भ्रमैः किम्	= ભ્રમણાઓનું શું પ્રયોજન છે?

ધ્યાનપ્રક્રિયા

આદિ શંકરાચાર્યજી વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની પાંખો દ્વારા મુક્તિના અંતિમ શિખર ઉપર આરોહણ કરવાની સૂચના અને સંકેત આપ્યા બાદ ધ્યાનની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયાને પાંચ શ્લોક દ્વારા અત્રે સમજાવે છે.

મનને બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યમાં અતિ દૃઢતાપૂર્વક સ્થિર કરીને બહિર્મુખી ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના સ્થાનમાં પાછી વાળી, તેના વિષયોથી નિવૃત્ત કરી, શરીરને સ્થિર કરવું જોઈએ, એવું દર્શાવે છે. તેનો તત્ત્વાર્થ એવો છે કે મનની ચંચળતા ઓછી કરવી , તેનું વિષયભ્રમણ અટકાવી દેવું અને તે દ્વારા વિક્ષેપ ઓછા કરવા. કારણ કે વિક્ષેપ જેટલા વધુ તેટલી મનની લક્ષ્ય ઉપર એકાગ્ર થવાની ક્ષમતા ઓછી અને વિક્ષેપો જેટલા ઓછા તેટલી મનની બ્રહ્મરૂપી લક્ષ્ય ઉપર એકાગ્ર થવાની ક્ષમતા, દક્ષતા અને સામર્થ્ય વધુ, તેવો સિદ્ધાંત છે. વિક્ષેપયુક્ત કે ચંચળ મન અશાંત હોય છે અને અશાંત મન બ્રહ્મભાવનામાં

સફળ થઈ શકે નહીં. માટે જ સૌ પ્રથમ ધ્યાનની એકાગ્રતા માટે સમજાવ્યું છે કે "**बाह्येन्द्रियं स्वस्थाने विनिवेश्य**

मानसं लक्ष्ये ब्रह्मणि दृढतरं संस्थाप्य । "

"ઇન્દ્રિયોના બહિર્મુખી સ્વભાવથી જ તે વિષયભોગમાં ભ્રમણ કરવા ટેવાયેલી છે અને બધી ઇન્દ્રિયો સાથે મળીને બળાત્કારે પણ મનને વિષયોમાં ડુબાડનારી હોવાથી ઇન્દ્રિયોને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ જેવા વિષયોથી પાછી બોલાવી મનમાં જ સ્થિર કરવાનું સૂચન છે. જેથી બાહ્યભ્રમણથી વ્યય થતી શક્તિ અને એકાગ્રતાને કેન્દ્રિત કરી લક્ષ્યમાં જોડી શકાય." આમ, ઇન્દ્રિયોને અંતર્મુખી કરી, મનને શાંત કરી, શરીરને સ્થિર કરી, શરીરની સ્થિતિની ઉપેક્ષા કરી, બ્રહ્મભાવમાં તન્મય થઈ જીવ અને બ્રહ્મનું ઐક્ય અનુભવવું, એવો સંકેત છે. તાત્પર્યમાં ઇન્દ્રિયો, મન અને શરીરની આસક્તિ કે ચિંતન ત્યાગી દઈ, તેમના ઉપરનો અહંભાવ કે મમભાવ છોડી, તે સૌની ઉપેક્ષા કરીને બ્રહ્મભાવના દ્વારા તમામ દ્વૈતપ્રપંચની નિવૃત્તિ કરી, જીવ અને બ્રહ્મ અભેદ અને અદ્વિતીય છે, તેવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું.

તન્મયભાવથી જીવબ્રહ્મના ઐક્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી, 'હું અભેદ આત્મા છું', તેવી અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા, આત્મચિંતનમાં નિરંતર નિમગ્ન રહેવું અને બ્રહ્માનંદરસનું પાન કરવું. તે સિવાયની અન્ય નિરર્થક શ્રેયશૂન્ય પ્રવૃત્તિઓ, ભ્રમણાઓ કે ભ્રમણથી પ્રયોજન શું?

(છંદ–અનુષ્ટુપ)

अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा कश्मलं दुःखकारणम् ।
चिन्तयात्मानमानन्दरूपं यन्मुक्तिकारणम् ॥३८०॥

कश्मलम् = પાપરૂપ અને

दुःखकारणम् = દુઃખનું કારણ (હોવાથી)

अनात्मचिन्तनम् = જગતના વિષયોનું ચિંતન

त्यक्त्वा = છોડીને
आनन्दरूपम् = આનંદસ્વરૂપ
आत्मानम् = આત્માનું
चिन्तय = ચિંતન કર,
यत् = જે
मुक्ति-कारणम् = મુક્તિનું કારણ છે.

અખંડાકારવૃત્તિ દ્વારા બ્રહ્મમાં તન્મય થવાનો સંકેત આપ્યા બાદ, ધ્યાનના અંતિમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિમાં પૂર્વ તૈયારી રૂપે અનાત્મચિંતનનો ત્યાગ સૂચવતા અત્રે જણાવાયું છે કે, '**अनात्मचिन्तनं त्यक्त्वा** ' 'અનાત્માનું ચિંતન છોડીને' અનાત્માના અર્થાત્ આત્મા સિવાયના જગતના ભૌતિક પદાર્થોનો, દૃશ્ય વિષયોનો, દેહાદિ જડ ભૂત માત્રનું ચિંતન કરવાથી તત્ તત્ વિષયોમાં જ આસક્તિ થાય છે. તેવી આસક્તિ કે રાગ, તે વિષયની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કે પુરુષાર્થ કરાવે છે અને જો તેવી પ્રાપ્તિમાં પુરુષાર્થની ઊણપ રહે અને તત્ તત્ પ્રાપ્તિ પૂર્વે દેહનું મૃત્યુ થાય તો પ્રાપ્તિની વાસના અધૂરી રહે છે. તેવી અતૃપ્ત વાસના પુનર્જન્મનું કારણ બને છે. આમ, અનાત્માનું ચિંતન, વર્તમાન જન્મે તો, વિષયચિંતાની ચિતા ખડકાવી સતત બાળે છે. પરંતુ અતૃપ્ત વાસનાઓ તો પુનર્જન્મે ગર્ભના કેદી બનાવી અન્ય દેહે પણ વિષયવાસનાની તૃપ્તિ માટે ઈષ્ટ-અનિષ્ટ, પુણ્ય અને પાપ જેવા અનેક કર્મો કરાવે છે. તેવાં કર્મો જ દુઃખનું કારણ બને છે. માટે જ અત્રે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે, '**अनात्मचिन्तनं कश्मलं दुःखकारणम् ।**' અનાત્માનું ચિંતન જ પાપ અને દુઃખનું કારણ બને છે. આમ હોવાથી જ, આચાર્યશ્રીએ અનાત્મચિંતનનો ત્યાગ કરવાનું સૂચવેલું છે. આનંદસ્વરૂપ આત્માનું ચિંતન મુક્તિનું કારણ હોવાથી તેનું જ અનુસરણ કરવું ઈષ્ટ છે. આમ, ધ્યાનની પ્રક્રિયામાં પારંગત થવાની ઈચ્છાવાળાએ નિરંતર આત્મચિંતનના બળે અનાત્મચિંતનનો તિરસ્કાર કરવો જોઈએ.